

การใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน :
มุมมองเชิงนิเทศศาสตร์

กาญจนา แก้วเทพ

สารบัญ

	หน้า
1. เกริ่นนำ: เส้นทางเดินของนิเทศศาสตร์ผ่านสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน	9
2. พัฒนาการขององค์ความรู้เรื่องการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม	16
3. ข้อตกลงเบื้องต้นของกระบวนทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม	26
3.1 สองคำนิยามของคำว่า “พิธีกรรม”	27
3.2 การพิจารณาว่า “พิธีกรรม” เป็นรูปแบบการสื่อสารชนิดหนึ่ง	28
3.3 คุณลักษณะของ “สื่อพิธีกรรม”	29
3.4 การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก	40
4. แนวทางและเครื่องมือการทำงานกับสื่อพิธีกรรมตามแนวนิเทศศาสตร์กระบวนทัศน์ใหม่	60
5. เครื่องมือการทำงาน: การวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมอย่างมีพลวัต	62
6. แนวคิด/ทฤษฎีของกระบวนทัศน์ใหม่ในการใช้และพัฒนาสื่อพิธีกรรม	87
7. การวิเคราะห์ข้อเด่น/ข้อจำกัด และบทเรียนการทำงานกับสื่อพิธีกรรม	116

การใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน: มุมมองเชิงนิเทศศาสตร์

กาญจนา แก้วเทพ

1. **เกริ่นนำ:** เส้นทางเดินของนิเทศศาสตร์ผ่านสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน งานศึกษาเรื่องการ ใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านนั้น มีอยู่ในสาขาวิชาการต่างๆที่หลากหลายน เช่น ศาสนวิทยา คติชนวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี ฯลฯ และแต่ละสาขาวิชาการต่างก็มีวิธีการเข้าสู่สิ่งที่ศึกษาแตกต่างกันไปตามลักษณะเฉพาะของสาขาวิชาการเอง และดูเหมือนว่าสาขาวิชาที่ศึกษาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านอย่างมากน่าจะเป็นสาขาคติชนวิทยาและมานุษยวิทยา เนื่องจากพิธีกรรมเป็นรูปแบบวัฒนธรรมที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง และมีบทบาทหน้าที่สำคัญต่อการดำรงอยู่ของสังคมในยุคอดีต

สำหรับในบทความชิ้นนี้จะสนใจศึกษา “สื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน” เฉพาะจากมุมมองของสาขาวิชานิเทศศาสตร์/สื่อสารศึกษา ซึ่งจะพิจารณาว่าพิธีกรรมเป็นรูปแบบการสื่อสารประเภทหนึ่งตามทัศนะของ E.W. Rothbuhler (1998) ที่แสดงอยู่ในหนังสือที่ชื่อว่า **Ritual Communication** กล่าวคือ ในพิธีกรรมหนึ่งๆนั้นจะมีองค์ประกอบพื้นฐานของการสื่อสารอยู่อย่างครบถ้วน ทั้งผู้ส่งสาร ผู้รับสาร เนื้อหาสาร ช่องทางของการสื่อสาร/ตัวสื่อ (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป) อย่างไรก็ตาม ถึงแม้พิธีกรรมจะเป็นการสื่อสารรูปแบบหนึ่ง แต่การสื่อสารทุกประเภทก็มีใช้ “พิธีกรรม” และการสื่อสารในรูปแบบของพิธีกรรมก็มีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างไปจากการสื่อสารเพื่อการรณรงค์ การสื่อสารเพื่อการโฆษณา/ประชาสัมพันธ์ ฯลฯ แม้ว่าจะมีลักษณะบางประการเป็นจุดร่วมกันอยู่ก็ตาม (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป)

อันที่จริงสาขาวิชานิเทศศาสตร์นั้นเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาในราวต้นศตวรรษที่ 20 นี้ โดยเริ่มใช้วัตถุศึกษาในการศึกษา (objects of study)

เป็นบรรดาสื่อสมัยใหม่ เริ่มตั้งแต่สื่อหนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ กระจายมาจนกระทั่งถึงบรรดาสื่อใหม่ๆ (New media) เช่น โทรศัพท์มือถือ คอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ แต่ทว่าในช่วงราว กลางๆศตวรรษที่ 20 คือ ทศวรรษ 1950-1960 ในสาขาวิชานิเทศศาสตร์ ได้ขยายสาขาย่อยออกมาอีกสาขาหนึ่งคือ “นิเทศศาสตร์พัฒนาการ” หรือที่รู้จักกันในชื่อทั่วไปว่า “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” (Communication for Development) เป้าหมายหลักของสาขาวิชานี้ก็คือการนำเอาสื่อสารมวลชนสมัยใหม่เข้ามาเป็นเครื่องมือ (tool) ที่ใช้เพื่อการพัฒนาความทันสมัยให้แก่ประเทศโลกที่สามที่เริ่มเข้าสู่แผนการพัฒนาประเทศเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

แต่เมื่อช่วงเวลาของการนำสื่อสารมวลชนสมัยใหม่มาใช้ในการพัฒนาประเทศผ่านไปได้สักหนึ่งทศวรรษ ก็เริ่มมีการปรับแนวคิดโดย ทบทวนจากผลลัพธ์ในเวลาที่ผ่านมามาว่า ในการนำการสื่อสารมาใช้เป็นเครื่องมือช่วยกระบวนการพัฒนาสังคมนั้น ลำพังแต่การใช้สื่อสารมวลชนสมัยใหม่นั้นคงจะยังไม่เป็นการเพียงพอ (ด้วยเหตุปัจจัยหลายประการ ซึ่งจะขอละไว้ไม่ลงในรายละเอียด สนใจโปรดดู S.E. Melkote & S. Rao, 2001) แต่ควรที่จะมีการผสมผสานสื่อสารมวลชนเข้ากับสื่อประเพณี/สื่อดั้งเดิม หรือสื่อพื้นบ้านที่เคยอยู่กับสังคมโลกที่สามมาก่อน หรือควรที่จะแสวงหาแนวทางเอาสื่อดั้งเดิมเหล่านี้มาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาสมัยใหม่ให้มากขึ้น แนวคิดดังกล่าวนี้ได้รับการยอมรับในภาคปฏิบัติการ สื่อพื้นบ้านประเภทแรกที่ถูกนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนานั้นยังเป็นสื่อพื้นบ้านประเภทการแสดง เช่น การใช้หมอลำรณรงค์ต่อต้านโรคพยาธิใบไม้ที่เกิดจากการกินอาหารดิบ การใช้หนังตะลุงเพื่อรณรงค์การทำหมัน และในลำดับต่อมา บรรดาสื่อพื้นบ้านประเภทพิธีกรรมก็เริ่มถูกนำมาใช้บ้าง เช่น พิธีสืบทอดแม่น้ำ (เช่น งานของภัททิรา วิริยะสกุลธรณ์, 2551) การบวชป่าเพื่อการอนุรักษ์ (เช่นงานของ ใจทิพย์ สอนดี, 2543) ฯลฯ และ ณ จุดนี้เองที่เส้นทางเดินของวิชาการสมัยใหม่เช่น สาขานิเทศศาสตร์

ได้มาบรรจบกับประเภทสื่อที่มีมาอย่างยาวนานแต่ครั้งอดีตเช่นสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน

และถึงแม้งานศึกษาพิธีกรรมจะมีในสาขาวิชาการต่างๆอย่างมากมายดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ทว่าในสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ก็มีวิธีการเฉพาะตัวที่จะศึกษาสื่อพิธีกรรมตามมุมมองแบบนิเทศศาสตร์ และแม้แต่ภายในสาขานิเทศศาสตร์พัฒนาการเองที่เพิ่งก้าวเข้ามาศึกษาสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ ได้เพียงครั้งศตวรรษ แต่ทว่าในช่วงเวลาดังกล่าวก็ได้มีการปรับแต่งแนวคิดต่างๆไปอย่างมากพอสมควร ดังที่ผู้เขียนอาจจะจัดแบ่งได้อย่างคร่าวๆว่า เราอาจจะแบ่งเป็นยุค “กระบวนทัศน์เดิมของการศึกษาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน” และ “กระบวนทัศน์ใหม่ของการศึกษาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน”

คุณลักษณะหรือเกณฑ์ 4-5 ประการที่จะกล่าวต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของการศึกษาพิธีกรรมในสาขานิเทศศาสตร์ รวมทั้งความแตกต่างระหว่างกระบวนทัศน์เดิมและกระบวนทัศน์ใหม่ของการศึกษาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านได้พอสังเขป คือ

(1) **ลักษณะการศึกษาแบบหยุดนิ่ง (Static) v.s. การศึกษาแบบมีพลวัต (dynamic)** เมื่อเวลาที่เปิดอ่านรายละเอียดของประเพณีพิธีกรรมบางชนิด เช่น เทศน์มหาชาติ บางครั้งเราจะพบการบรรยายหรือพรรณนาลักษณะของประเพณีพิธีกรรมนั้นที่หยุดนิ่ง/ตายตัว จนดูเหมือนว่าการประกอบพิธีกรรมดังกล่าวนั้นได้ทำมาตั้งแต่ครั้งอดีตจวบจนกระทั่งในปัจจุบันก็ยังคงมีการกระทำอยู่เช่นนั้น วิธีการศึกษาเช่นนี้เป็นการศึกษาแบบค่อนข้างหยุดนิ่งตายตัว ซึ่งตรงกันข้ามกับวิธีการศึกษามีพลวัตที่จะกล่าวถึงบรรดาพิธีกรรมต่างๆ ที่ทั้งเป็นไปตาม “แบบต้นฉบับ” และคุณลักษณะที่ “เปลี่ยนแปลง/ปรับประยุกต์” ไปในปัจจุบันที่เป็นอยู่จริง ไม่ว่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนในองค์ประกอบใดของพิธีกรรมก็ตาม เช่น การปรับเปลี่ยนรูปแบบ เนื้อหา/ความหมาย วัตถุประสงค์ บทบาทหน้าที่ ผู้เข้าร่วม ความศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ที่จะประกอบพิธีกรรม ขึ้นตอน ฯลฯ

(2) การศึกษาแต่ “ตัวพิธีกรรม” (text) v.s. การศึกษาความสัมพันธ์ของบริบทแวดล้อมพิธีกรรม (context) และตัวพิธีกรรม (text) โดยอาศัยแนวคิดใหม่ ๆ ด้านนิเทศศาสตร์ เช่น ทฤษฎีสัญวิทยา (Semiology) ที่เห็นว่า วัตถุที่ที่เราจะศึกษาทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นโฆษณาทางโทรทัศน์ รอยสักบนร่างกาย บทกวี เนื้อเพลงลูกทุ่ง ภาพยนตร์สักเรื่อง รวมทั้งสื่อพิธีกรรม ฯลฯ ทฤษฎีสัญวิทยาจะถือว่า วัตถุที่เหล่านี้คือ “ตัวบท” ที่นอกจากจะมี “เนื้อหาสาระ” (message/content) แล้ว ในเบื้องลึกลงไปก็ยังมี “ความหมายบางอย่าง” (meaning) แฝงฝังอยู่ข้างในด้วย และการจะอ่านความหมายจาก “ตัวบท” นั้น ก็จำเป็นต้องรู้จัก “บริบทที่แวดล้อม” ตัวบทนั้น ตัวอย่างง่าย ๆ ก็เช่น การทำพิธีกรรมสู่ขวัญควายนั้น หากเราอยู่ในบริบทของสังคมเมืองที่ตีความหมาย “ควาย” ว่า “เป็นสัตว์ที่โง่เขลา” เราก็คงไม่มีวันที่จะเข้าใจความหมายของประเพณีสู่ขวัญควายได้เลย เพราะความหมายของ “ควาย” ในบริบทสังคมที่มีประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวนั้นจะเป็นอีกแบบหนึ่ง

อันที่จริง ความสนใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “พิธีกรรม” ในฐานะตัวบทกับบริบทแวดล้อมนั้นมีอยู่ในสาขาวิชาการอื่น ๆ มาก่อน ตัวอย่างเช่น คำอธิบายที่ว่า บริบทแวดล้อมนั้นเป็นแหล่งกำเนิดของพิธีกรรม (Social Determinism of Text) ฉะนั้น ในบริบทของสังคมเกษตรที่ใช้แรงงานสัตว์เช่นวัวควายเป็นหลัก ก็จะเป็นแหล่งกำเนิดของพิธีกรรมสู่ขวัญควายที่กล่าวมาแล้ว หรือในอีกคำอธิบายหนึ่งอาจกล่าวว่า ในเนื้อหาของพิธีกรรมสู่ขวัญควายนั้นก็คือ ภาพสะท้อนที่แสดงให้เห็นถึงการใช้แรงงานสัตว์ในการทำมาหากิน (Reflection Theory) อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีสัญวิทยาก็เป็นทฤษฎีที่ก้าวเกินไปกว่าแนวคิดเรื่องแหล่งกำเนิดหรือภาพสะท้อนที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยมุ่งความสนใจไปที่กระบวนการสร้างและตีความหมายที่เกิดจากตัวบทและบริบทแวดล้อมมากกว่าที่เรียกว่า text-context relation

(3) การศึกษาแต่สภาพการณ์ที่เป็นอยู่ v.s. การเข้าไปมีส่วนร่วมจากภายนอก จากการสังเกตของผู้เขียน คุณลักษณะข้อนี้เป็นจุดแยกความแตกต่างระหว่างแนวทางการศึกษาเรื่องสื่อพิธีกรรมของสาขาวิชานิเทศศาสตร์พัฒนาการกับสาขาวิชาการอื่นๆ เช่น คติชนวิทยา มานุษยวิทยา หรือวรรณกรรมพื้นบ้าน เนื่องจากสาขาวิชาอื่นขันั้น ไม่ว่าจะมีความทางวิธีการศึกษาที่ใช้แนวคิดทฤษฎีที่แตกต่างกันเพียงใด เริ่มตั้งแต่ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ทฤษฎีหน้าที่นิยม หรือทฤษฎีโครงสร้างนิยม ฯลฯ แต่ทว่านักคติชนวิทยาหรือนักมานุษยวิทยาก็จะทำการศึกษา “แต่สภาพการณ์ที่เป็นอยู่” เท่านั้น (existing situation) โดยที่จะไม่เข้าไปร่วมแทรกแซงเพื่อเปลี่ยนแปลง (external intervention) สภาพการณ์ทางวัฒนธรรมที่กำลังศึกษาอยู่นั้น (ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการรับรู้ว่าการแทรกแซงจากภายนอกนั้นมักจะสร้างความสูญเสียให้แก่วัฒนธรรมพื้นบ้าน)

แต่ทว่าเป้าหมายของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาั้นจะแตกต่างออกไป ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า สาขานิเทศศาสตร์เข้าไปข้องแะกับสื่อพื้นบ้านด้วยเจตน์จำนงที่จะนำเอาสื่อพื้นบ้านมาปรับใช้กับงานพัฒนาต่างๆ ตัวการพัฒนานั้นก็คือการเปลี่ยนแปลงแบบมีการวางแผนอยู่แล้ว (planned change) ดังนั้น ก้าวแรกของนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการก็คือ การก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับตัวสื่อพื้นบ้าน และในก้าวที่สอง เมื่อจะมีการนำมาใช้ในสภาพการณ์ใหม่ ก็จำเป็นต้องมีการปรับประยุกต์/เปลี่ยนแปลงสื่อพื้นบ้านอยู่ในตัวอยู่แล้ว ฉะนั้น เนื้อหาของหมอลำที่ไม่เคยพูดถึงเรื่อง “พยาริโปไม้โนดบ” ก็ต้องสอดแทรกสิ่งใหม่นี้เข้าไป การนำหนังตะลุงมาแสดงทางโทรทัศน์ก็ต้องปรับระยะเวลาการเล่นให้สั้นลงเพื่อให้เข้ากับหน่วยเวลาของโทรทัศน์ เป็นต้น การศึกษาสื่อพิธีกรรมแบบนิเทศศาสตร์จึงมีบทบาทของภายนอกเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยอยู่ตลอดเวลา (external intervention)

(4) การคิดใช้อย่างเดียว v.s. การใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมไปพร้อมๆกัน คุณลักษณะข้อนี้เป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่าง “กระบวนทัศน์เดิม” กับ “กระบวนทัศน์” ที่อยู่ในแวดวงของสาขาวิชาการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเอง ทั้งนี้เนื่องจากแนวคิดทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังของทั้งสองกระบวนทัศน์นั้นมีความแตกต่างกัน แม้ว่าแนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจากทั้ง 2 กระบวนทัศน์จะมีจุดร่วมกันตรงที่เน้น “การมีส่วนร่วม/แทรกแซงจากภายนอก” (เช่น นักนิเทศศาสตร์ นักพัฒนา หน่วยงานราชการ ฯลฯ) แต่ทว่า ในกระบวนทัศน์เดิมนั้นก็ดูจะมุ่งไปที่ “การคิดแต่จะนำเอาสื่อพื้นบ้าน” มาใช้เพียงแง่มุมเดียว ในขณะที่กระบวนทัศน์ใหม่ของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นจะเน้นทั้งการใช้และการพัฒนาสื่อพื้นบ้านไปพร้อมๆกัน ที่เรียกว่า เป็นกลยุทธ์แบบเส้นด้ายคู่ (Double-knit strategy)

ความแตกต่างระหว่าง 2 กระบวนทัศน์นี้น่าจะเกิดขึ้นเนื่องมาจากทฤษฎีหนุนหลังที่แตกต่างกัน กระบวนทัศน์เดิมนั้นจะวางอยู่บนทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ที่พิจารณาว่า สื่อพื้นบ้านนั้นเป็นเสมือน “สถาบันย่อย” หรือ “อวัยวะส่วนหนึ่ง” ของสังคม/ร่างกายทั้งหมด และเมื่อเกิด “อวัยวะแบบใหม่” คือสื่อมวลชนขึ้นมา สื่อพื้นบ้านก็เริ่มลดบทบาทหน้าที่ลงไป และหากยิ่งหมดบทบาทหน้าที่ไปทุกที ก็อาจจะทำให้สถาบันสื่อพื้นบ้านสูญสลายไปจากสังคม ดังนั้น การธำรงรักษาสื่อพื้นบ้านให้อยู่คู่กับสังคมก็คือ ต้องเพิ่มขยายหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน (ที่ทฤษฎีนี้มักจะระบุว่า แต่เดิมนั้น สื่อพื้นบ้านส่วนใหญ่ทำแต่หน้าที่ให้ความบันเทิงเท่านั้น) ให้มากขึ้น ด้วยการเพิ่ม “บทบาทของการพัฒนา” ให้แก่สื่อพื้นบ้าน (คำอธิบายนี้มองมาจากจุดยืนของการห่วงใยในชะตากรรมของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งอาจจะแตกต่างจากอีกคำอธิบายหนึ่งที่ระบุว่า เหตุผลที่การพัฒนาจำเป็นต้องหันมาใช้สื่อพื้นบ้านนั้นก็เพราะการใช้สื่อมวลชนไม่ได้ผลตามที่คาดหวังไว้) จากทัศนะที่ “มุ่งจะใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา” ดังกล่าว จึงนำไปสู่แนวทางการศึกษาสื่อพื้นบ้านที่เริ่มต้นด้วย

การค้นหาคูณลักษณะที่เหมาะสมและคู่ควรที่จะนำมาใช้เพื่อการพัฒนา แสวงหาแนวทางว่าจะนำมาใช้ได้อย่างไร จะหวังผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นได้แค่ไหน รวมทั้งข้อพึงระมัดระวังในการนำสื่อพื้นบ้านมาใช้เพื่อมิให้เกิดความเสียหายแก่สื่อพื้นบ้านเอง เป็นต้น (ดูตัวอย่างใน จุมพล รอดคำดี, 2521, 2532)

แต่สำหรับกระบวนการทัศน์ใหม่นั้นจะใช้ทฤษฎีทฤษฎีใหม่ที่แตกต่างออกไป คือ **ทฤษฎีการผลิตและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางวัฒนธรรม** (Cultural production and reproduction) ทฤษฎีนี้เห็นว่า วัฒนธรรมพื้นบ้าน/สื่อพื้นบ้านนั้นมีไข่มุกเพียงแ่งมุ่มของ “บทบาทหน้าที่” เท่านั้น หากทว่าจะต้องมี “กระบวนการผลิตและการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด” ที่เป็นจริงมารองรับ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดที่เป็นจริงนี้เท่านั้นจึงจะเป็นหลักประกันความอยู่รอดและการดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้าน ตัวอย่างง่ายๆก็เช่น แม้จะเพิ่มพูนบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาให้แก่สื่อพื้นบ้าน เช่น คำขอหรือหนังสือขอลง แต่หากศิลปินคำขอไม่สามารถเลี้ยงชีพด้วยการแสดงได้ หรือหากหนังสือขอลงไม่สามารถสร้างตลาดผู้ชมวัยรุ่นได้ สื่อพื้นบ้านทั้งสองประเภทก็จะไม่สามารถดำรงคงอยู่ได้ และปัญหาการสร้างเงื่อนไขเพื่อการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดองค์ประกอบทุกส่วนเสียของสื่อพื้นบ้านจะยิ่งเพิ่มความสำคัญและความยากลำบากมากยิ่งขึ้น เมื่อต้องมาผลิตซ้ำภายใต้สภาพการณ์ใหม่ที่มีสื่อมวลชนเป็นตัวเลือกใหม่และเป็นคู่แข่ง (จากสภาพการณ์เดิมที่มีแต่สื่อพื้นบ้านผูกขาดการเป็นสื่อของชุมชนเพียงอย่างเดียว) ฉะนั้น บทบาทของคนภายนอกที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับชะตากรรมของสื่อพื้นบ้าน จึงต้องใช้ทัศนะแบบเดียวกับการใช้และการปลูกป่า กล่าวคือ ต้องเน้น “ทั้งการนำสื่อพื้นบ้านมาใช้” และ “ทั้งการร่วมพัฒนาและสืบทอดสื่อพื้นบ้าน” ไปพร้อมๆกัน (โดยจะปล่อยให้การพัฒนานั้นเป็นหน้าที่ของศิลปินพื้นบ้านฝ่ายเดียวเท่านั้นไม่ได้) กลยุทธ์แบบเส้นด้ายคู่ดังกล่าวจึงจะนำไปสู่การมีสื่อพื้นบ้านไว้ใช้อย่างยั่งยืน และโจทย์ใหม่ของกระบวนการทัศน์ใหม่นี้ก็คือ “นักสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะมีแนวคิด/แนวทาง/วิธีการในการ

พัฒนาสื่อพื้นบ้าน/สื่อพิธีกรรม” ได้อย่างไร (สนใจรายละเอียดโปรดดู ภาณุจนา แก้วเทพ, **เมื่อสื่อส่องและสร้างวัฒนธรรม**, 2545)

สำหรับเนื้อหาหลักๆในข้อเขียนชิ้นนี้จะอยู่ภายใต้ร่มธงของ “กระบวนการทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน” เพื่อตอบโจทย์ที่ได้ตั้งเอาไว้บางส่วน

2. พัฒนาการขององค์ความรู้เรื่องการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม

สำหรับความรู้ที่มีอยู่ในกระบวนการทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมนั้นมิใช่ความรู้ที่หล่นมาจากฟ้า หากทว่าเป็น ความรู้ที่ค่อยๆก่อร่างสร้างสะสมมาจากปฏิบัติการต่างๆในชีวิตของนัก วิชาการ (เช่น ผู้เขียนเอง) ไม่ว่าจะ เป็นปฏิบัติการทางวิชาการ (เช่น การอ่านหนังสือ การเขียนบทความ) หรือปฏิบัติการทางสังคม (เช่น การลงสนามไปร่วมกิจกรรมกับชุมชน) ในที่นี้ ผู้เขียนจึงจะขอทบทวน แหล่งที่มาของความรู้ในกระบวนการทัศน์ใหม่ๆที่เป็นประสบการณ์ของผู้เขียนเอง

ในระหว่างช่วงปีพ.ศ. 2543-2548 ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าไปทำงาน เป็นผู้ประสานงานชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ของสำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จากจำนวนโครงการย่อยทั้งหมด 30 โครงการในชุดวิจัยนี้ จะมีโครงการสื่อพื้นบ้านอยู่ 4 โครงการ คือ ฝึปปูย่า (ภาคเหนือ) เครือข่ายกองบุญข้าว (ชนเผ่าปกากะญอ) โนรา (ภาคใต้) และหมอลำ (ภาคอีสาน) และมีอยู่ 2 โครงการคือ ฝึปปูย่า และ เครือข่ายกองบุญข้าวที่จัดว่าเป็นสื่อพิธีกรรมโดยตรง อันที่จริง สื่อพื้นบ้าน ทั้ง 4 โครงการนั้นก็มิมีมิติของ “สื่อพิธีกรรม” เจือปนอยู่ตามธรรมชาติ ของสื่อพื้นบ้านที่มักไม่แยกเรื่องของพิธีกรรมออกจากเรื่องอื่นๆ เพียงแต่ จะมีสัดส่วนมากหรือน้อยเท่านั้น (ดูรายละเอียดในภาณุจนา แก้วเทพ, **สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา**, 2548)

และจากงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้เองที่เป็นจุดเริ่มต้นของ “ชุมพลัง

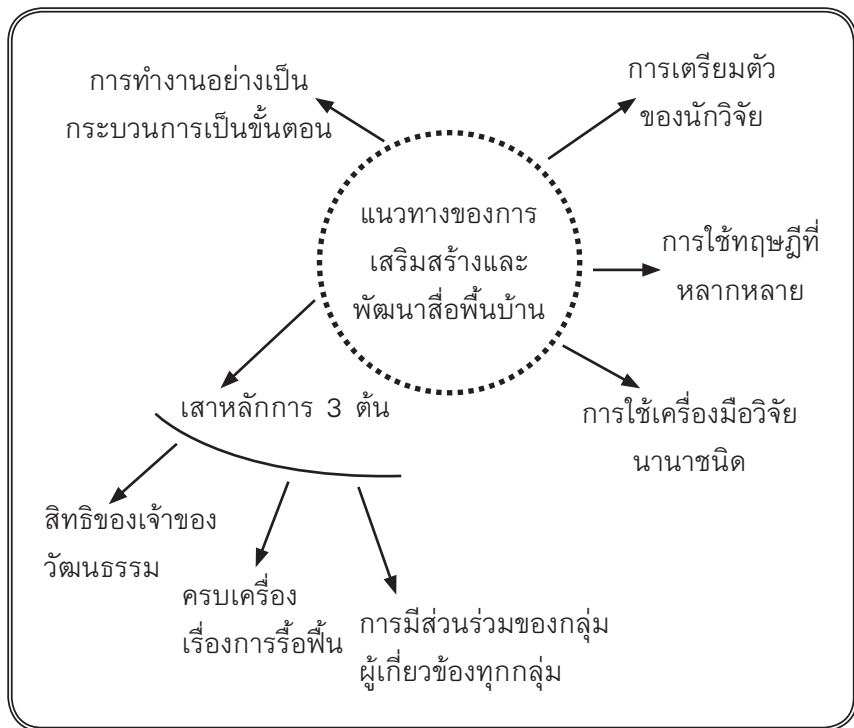
ทางปัญญา” ขนาดใหญ่สำหรับผู้เขียนและทีมงานวิจัยที่ได้ทำความเข้าใจกับกระบวนการทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม ผู้เขียนจึงจะขอให้รายละเอียดของ “ก่อนอิฐศิลาฤกษ์ก้อนแรกๆ” ขององค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวเพื่อให้เข้าใจที่มาของแนวคิดในกระบวนการทัศน์ใหม่ๆ

(ก) งานวิจัยเรื่อง “แนวทางการเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน” โดยอดุลย์ ดวงดีวิรัตน์และคณะ (2547) ก่อนหน้าที่จะเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัยนี้จากการทบทวนวรรณกรรมเรื่องสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านของผู้เขียนเอง ทำให้ได้ข้อสรุปว่า หากเป็นสื่อพื้นบ้านที่มีได้มีขนาดใหญ่และมีขอบเขตครอบคลุมกว้างขวาง เช่น โนรา หรือมิใช่สื่อที่มีศักยภาพในการปรับตัวอย่างสูงและมีอายุยืนยาวคู่มากับชุมชนเช่นหมอลำ แต่ทว่าเป็นสื่อที่มีลักษณะเน้นหนักไปในด้านเดียวคือ ด้านพิธีกรรมหรือเป็นสื่อที่มีอาณาบริเวณครอบคลุมอย่างจำกัด เช่น สังกัดอยู่ในสายตระกูล เช่น ผีปู่ย่า เพลงบอก ซี่ละ ฯลฯ สื่อพื้นบ้านประเภทหลังนี้มักจะอยู่ในสถานภาพที่ “สื่อเอาตัวไม่รอด” ในยุคปัจจุบัน และเป็นสื่อที่เรามักจะได้รับฟังเรื่องราวรายละเอียดไปพร้อมกับการแจ้งข่าวว่า “นี่ก็เป็นผู้ประกอบพิธีโตะครึมคนสุดท้ายแล้ว อายุ 80 ปีแล้ว” หรือเป็นประกาศข่าวมรณกรรมของสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านนั้นไปพร้อมๆกัน

และสำหรับในแวดวงการศึกษา ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า ในการลงไปศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านเหล่านี้ ก็มักจะมีการหยิบจับเอาเนื้อหาของสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านเล็กๆเหล่านั้นมาพรรณาอย่างละเอียดในบางกรณีก็อาจจะวิเคราะห์เงื่อนไข/ปัจจัยที่ทำให้สื่อพิธีกรรมดังกล่าวสูญสลายไปว่าเป็นเพราะอะไรที่ทำให้ป่วยไข้หรือตายไปได้อย่างไร อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนยังไม่พบงานศึกษาที่เปิดเผยเคล็ดลับว่า สำหรับสื่อพิธีกรรมที่ล่มสลายไปนั้นจะสามารถรื้อฟื้นชุบชีวิตขึ้นมาใหม่ได้หรือไม่หรืออย่างไร โดยเฉพาะหากเป็นการรื้อฟื้นที่เกิดมาจากการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของเจ้าของวัฒนธรรม มิใช่การอนุรักษ์สื่อพิธีกรรมที่เกิดจากกลุ่ม/บุคคล/หน่วยงานภายนอก

แต่ทว่างานของคุณอดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์และคณะ (2547) ที่ได้ทดลองใช้กระบวนการทัศนใหม่ด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาทำการรื้อฟื้นสื่อพิธีกรรมในชุมชน ต.วอแก้ว อ.ห้างฉัตรจ.ลำปาง โดยใช้การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมกับชุมชนที่ได้ตัดสินใจเลือกที่จะฟื้นฟูประเพณีไหว้ผีปู่ย่า งานวิจัยชิ้นนี้ถือได้ว่าเป็นการเปิดม่านฟ้าใหม่ของการศึกษาวิจัยเรื่องสื่อพื้นบ้านเช่นสื่อพิธีกรรมที่ได้สูญสิ้นไปแล้วว่า เรายังมีความหวังที่จะฟื้นคืนชีพสื่อพิธีกรรมที่ล้มหายตายจากไปแล้วให้หวนกลับมามีชีวิตใหม่ได้ และในการตั้งวัตถุประสงค์และดำเนินงานวิจัยนั้น คณะวิจัยก็ไม่เพียงแต่จะแสวงหาแนวทางฟื้นฟูเท่านั้น หากทว่าได้ลงมือปฏิบัติการจริงในลักษณะการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมกับชุมชน (Participatory Action Research - PAR) รวมทั้งได้ติดตามผลเพื่อเปรียบเทียบอย่างเอาจริงเอาจัง

จากงานวิจัยชิ้นนี้ ชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ได้สังเคราะห์บทเรียนออกมาว่า การดำเนินงานเพื่อการฟื้นฟูสื่อพิธีกรรมที่ใกล้จะสูญหายหรือสูญสลายไปแล้วนั้น อย่างน้อยจะต้องการองค์ประกอบ 5 ส่วน ใน 5 ส่วนนี้ ส่วนแรกจะเกี่ยวข้องกับตัวนักวิจัย อีก 2 ส่วนต่อมาจะเกี่ยวข้องกับการงานวิจัย และอีก 2 ส่วนสุดท้ายจะเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติการ ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 1: แนวทางการเสริมสร้างและพัฒนาสื่อพื้นบ้าน

(1) การเตรียมตัวของนักวิจัย ก็คือการติดตั้งความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม เนื่องจาก “ความเข้าใจที่ถูกต้อง” เป็นปัจจัยเบื้องต้น (necessary factor) ของทุกสิ่งทุกอย่างที่จะตามมา

(2) การใช้แนวคิดทฤษฎีที่หลากหลาย ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า ทฤษฎีที่จะนำมาใช้เพื่อเป็นโคมไพฉายส่องทะลุให้เห็นเบื้องหลังของการกระทำ คำพูด หรือการปฏิบัติต่างๆที่เกิดขึ้นในพิธีกรรมนั้น อย่างน้อยก็ต้องมีทั้งทฤษฎีหน้าที่นิยม ทฤษฎีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด และอาจจะมีทฤษฎีอื่นๆ เข้ามาเสริมเพิ่มเติม เช่น ทฤษฎีสัญวิทยา (เนื่องจากในพิธีกรรมนั้นจะมีการใช้สัญลักษณ์อย่างมาก) เป็นต้น

(3) การใช้เครื่องมือการวิจัยนานาชนิด เนื่องจากการศึกษาเรื่องพิธีกรรมนั้นจำเป็นต้องใช้ระเบียบวิจัยเชิงคุณภาพเป็นเครื่องมือหลัก ดังนั้น ตามท่วงทำนองของการวิจัยเชิงคุณภาพจึงจำเป็นต้องใช้เครื่องมือการวิจัยหลายๆประเภท ไปเก็บข้อมูลจากหลายแหล่งข้อมูล เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ตอบวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน เช่น ใช้การสัมภาษณ์เจาะลึก ปรากฏณ์ชาวบ้าน ใช้เวทีเสวนากลุ่มย่อยอยู่กับกลุ่มแกนนำ จัดเวทีเสวนาระดับต่างๆเพื่อดึงผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง (stakeholder) ให้เข้ามามีส่วนร่วม จัดเวทีติดตั้งความเข้าใจร่วมกันเรื่องสถานภาพของสื่อพิธีกรรม รวมทั้งมีการใช้แบบสำรวจเปรียบเทียบส่วนประกอบของพิธีกรรมก่อนและหลังจะมีการทดลองปฏิบัติการรื้อฟื้น เป็นต้น

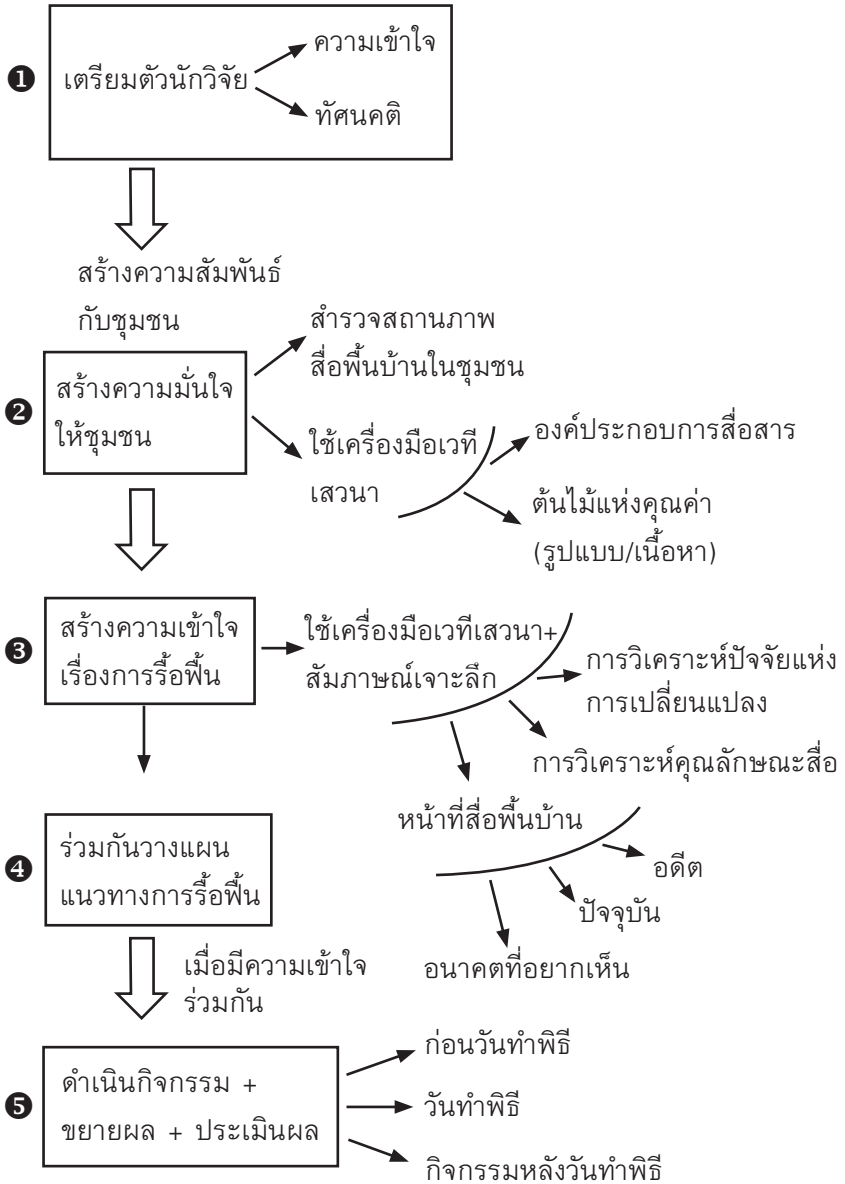
(4) ต้องมีการยึดหลักการของการทำงานที่เป็นประจักษ์หลัก 3 ต้นที่สำคัญ คือ

(4.1) หลักการเรื่อง “สิทธิเจ้าของวัฒนธรรม” ทั้งนี้เพื่อป้องกันการล่วงละเมิดของกลุ่มบุคคลภายนอกเช่น นักวิจัยที่เข้าไปร่วมงานกับชุมชน

(4.2) หลักการเรื่อง “ครบเครื่องเรื่องการรื้อฟื้น” ซึ่งหมายความว่าต้องฟื้นฟูให้ครบถ้วนทั้งรูปแบบ/เนื้อหา-คุณค่า-ความหมายของพิธีกรรมนั้นๆ มิใช่รื้อฟื้นมาได้แต่รูปแบบเท่านั้น

(4.3) หลักการเรื่อง “การมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง” ธรรมชาติอย่างหนึ่งของสื่อพื้นบ้านโดยเฉพาะสื่อพิธีกรรมก็คือ การมีผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมเป็นจำนวนมาก (ในขณะที่สื่อมวลชนมีแต่ฝ่ายผู้รับสารเท่านั้นที่มีปริมาณมาก แต่ทว่าทางฝ่ายผู้ส่งนั้นจะมีจำนวนเพียงเล็กน้อย) จึงเรียกว่าเป็น “สมบัติร่วม/มรดกร่วมของชุมชน” อย่างไรก็ตาม หากเมื่อใดที่กลุ่มคนบางกลุ่ม เช่น เด็ก/เยาวชน/คนหนุ่มสาวไม่มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ/ไม่มีส่วนร่วมในพิธีกรรมนั้นๆ นี้ก็เป็นสาเหตุหลักของการสูญสลายของพิธีกรรมหนึ่งๆ ดังนั้น ในการฟื้นฟูสื่อพิธีกรรมนั้น จึงจำเป็นต้องระดมการมีส่วนร่วมจากทุกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “กลุ่มเสี่ยงทางพิธีกรรมพื้นบ้าน” คือเด็ก/เยาวชน/คนหนุ่มสาว

(5) การดำเนินงานที่มีลักษณะเป็น “กระบวนการ” และมี “ลำดับขั้นตอน (ซึ่งในขั้นต่อมาผู้เขียนได้เรียกว่า “คาราวานกิจกรรม” -Set of Activities) บทเรียนจากโครงการรื้อฟื้นพิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่าในครั้งนี้ ทางคณะวิจัยได้เรียนรู้ว่า บนเส้นทางของการสูญสลายของสื่อพิธีกรรมนั้น มิได้เกิดขึ้นจากเหตุการณ์เพียงครั้งเดียวหรือเกิดจากเหตุปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งเท่านั้น แต่การล่มสลายนั้นมีลักษณะเป็น “กระบวนการ” ที่มีหลายเหตุปัจจัยและเกิดจากหลายเหตุการณ์ที่ค่อยๆ สัมผัสทีละเล็กทีละน้อย ดังนั้นในการรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ก็ต้องใช้เส้นทางเดินย้อนรอยกลับทางเดิม กล่าวคือ ต้อง ดำเนินการรื้อฟื้นอย่างเป็น “กระบวนการ” ซึ่งหมายความว่า เป็นการทำงานที่ประกอบด้วย “กิจกรรมย่อยๆ” ที่ร้อยต่อส่งทอดรับกันเป็นสายโซ่ (Set of practice) และมีขั้นตอนที่กำหนดเอาไว้ อย่างแน่นอน ในลำดับต่อมา ผู้เขียนได้เรียก “ชุดปฏิบัติการ” ดังกล่าวนี้อีกว่า “คาราวานกิจกรรม” ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ต้องมีการวางแผนเอาไว้ล่วงหน้า (preplanned) ในทุกกิจกรรมย่อยมีความเข้าใจ/หลักการกำกับอยู่เบื้องหลัง มีวัตถุประสงค์ย่อยของแต่ละกิจกรรม และมีการร้อยตัวต่อเชื่อมกันอย่างมีเหตุมีผลกำกับ ในกรณีของการรื้อฟื้นพิธีไหว้ผีปู่ย่าที่ ต.วอแก้วนี้ คาราวานกิจกรรมที่คณะวิจัยและชุมชนได้ร่วมกันดำเนินการมีดังนี้

ภาพที่ 2: การวางแผนกิจกรรมในพิธีรื้อฟื้นไหว้ผีปู่ย่าที่ อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง

(ข) งานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารความหมายการพัฒนาระหว่างชาวบ้าน: กรณีศึกษากองทุนชุมชนเครือข่ายกองทุนข้าว” โดย อริยา เศวตามร์ และคณะ (2547) งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาสื่อพิธีกรรมที่แตกต่างไปจากงานศึกษาพิธีกรรมโดยทั่วไป ที่มักจะศึกษาพิธีกรรมที่มีนานแล้ว แต่ทว่าพิธีกรรมกองทุนข้าวของเครือข่ายกองทุนชุมชนเผ่าปกากะญอ (กระเหรี่ยง) นี้ เป็นพิธีกรรมที่เพิ่งประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ มีอายุเพียงประมาณ 20 ปีนี้เอง

งานวิจัยชิ้นนี้วางอยู่บนแนวคิดหลักเรื่อง “การประดิษฐ์สร้างประเพณี” (Invention of Tradition) ที่นำเสนอโดย E. Hobsbawm & T. Ranger (1983) โดย Hobsbawm & Ranger ได้แก้ไขความเข้าใจแบบสามัญสำนึกทั่วไปที่รับรู้มา สิ่งที่เราเรียกว่า “ประเพณี” นั้นเป็นสิ่งที่มาตั้งแต่อดีตกาลก่อนทั้งสิ้น แต่อันที่จริงแล้ว อาจจะมีประเพณีบางประเพณีที่เกิดขึ้นตั้งแต่อดีต แต่ทว่าก็มีประเพณีอีกจำนวนมากที่เพิ่งถูก “ประดิษฐ์สร้าง” (invention) ขึ้นเมื่อไม่นานนี้เอง แต่เราก็หลงลืมไปแล้วว่าประเพณีเหล่านี้เพิ่งจะถูกจัดทำขึ้นมาไม่นานนัก (อันอาจจะเนื่องมาจาก “รูปแบบที่เคร่งครัดของประเพณี” ทำให้เรารับรู้ความหมายว่า “เป็นของเก่า” ไปโดยปริยาย) อย่างไรก็ตาม กรณีของการประดิษฐ์สร้างประเพณีใหม่นี้ก็มักจะเป็นกรณีของผู้ที่มีอำนาจเป็นผู้ประดิษฐ์สร้างขึ้นมา

ส่วนเหตุผลเบื้องหลังของการประดิษฐ์สร้างประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ขึ้นมานั้นก็เนื่องจากในพิธีกรรมต่างๆ นี้เองเป็นพื้นที่สาธารณะที่เหมาะสมอย่างยิ่งที่จะมีการสถาปนา การถ่ายทอด รวมทั้งการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ต่างๆ ได้อย่างเข้มข้น เนื่องจากพิธีกรรมมีลักษณะของรูปแบบการสื่อสารแบบพิเศษที่ออกแบบมาเพื่อการนี้เป็นการเฉพาะ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยเรื่องเครือข่ายกองทุนข้าวของอริยาก็ได้แสดงให้เห็นว่า อำนาจในการประดิษฐ์สร้างประเพณีใหม่ๆ ขึ้นมาใช้นั้นมิได้ผูกขาดอยู่แต่ในแวดวงของผู้ทรงอำนาจในสังคมเท่านั้น เพราะในหมู่ประชาชนระดับรากหญ้าก็สามารถประดิษฐ์สร้างประเพณีขึ้นมาเพื่อเป้าหมายของการสถาปนา การถ่ายทอด การช่วงชิงอุดมการณ์แบบต่างๆ ได้เช่นเดียวกัน

(ในช่วงปี พ.ศ. 2551-2552 ผู้เขียนได้มีโอกาสทำงานชุดโครงการวิจัยด้านสื่อพื้นบ้านร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ - สวช. - ชุดโครงการวิจัยนี้มีขอบเขตในแทบจะทุกจังหวัดของประเทศไทย และมีจำนวนถึง 47 โครงการ/จังหวัด ผู้เขียนได้พบข้อมูลที่ยืนยันข้อเสนอของ Hobsbawm & Ranger อีกครั้งหนึ่งว่า บรรดาประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ที่ถูกเลือกมาศึกษาวิจัยนั้นมิใช่ประเพณีพิธีกรรมเก่าแก่ดังที่เราเคยเข้าใจ หากทว่าเป็นประเพณีพิธีกรรมที่เพิ่งถูกประดิษฐ์ขึ้นมาภายในเวลาไม่กี่สิบปี เหตุผลเบื้องหลังของการประดิษฐ์สร้างประเพณีพิธีกรรมเหล่านี้ก็เพื่อตอบรับการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคมในชนบทที่แปรเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว ดูกาญจนา แก้วเทพ และคณะ, **การบริหารจัดการวัฒนธรรมพื้นบ้านฯ**, 2553)

สำหรับเครือข่ายกองทุนข้าวที่คณะวิจัยได้เลือกมาศึกษานั้น เกิดขึ้นมาจากความพยายามในการแก้ปัญหาของชาวเขาเผ่าปกากะญอที่จะแก้ไขปัญหาการขาดข้าวกินของชาวบ้านด้วยการจัดตั้งธนาคารข้าวขึ้นมาในแต่ละหมู่บ้าน และพัฒนาการขึ้นต่อมาก็คือ การมารวมตัวเป็นเครือข่ายเพื่อให้มีหลักประกันของการช่วยเหลือกันและกันให้มากขึ้น และเพื่อให้เครือข่ายซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่ “เกิดง่ายแต่สลายเร็ว” สามารถมีชีวิตที่ยืนยาว ทางคณะกรรมการเครือข่ายก็ได้สร้างสรรค์กิจกรรมต่างๆ ขึ้นมาเป็นกลไกธำรงรักษาชีวิตของเครือข่าย และหนึ่งในกิจกรรมนั้นก็คือ การหมุนเวียนกันไปทำบุญด้วยข้าว (ที่สะสมมาจากธนาคารข้าวของหมู่บ้านสมาชิก) ให้แก่หมู่บ้านที่เพิ่งเริ่มเข้ามาเป็นสมาชิกใหม่เพื่อให้สมาชิกใหม่ นำเอาข้าวจากกองทุนข้าวไปก่อตั้งธนาคารข้าวขึ้นมา แต่การมอบข้าวนี้จะกระทำผ่านประเพณีพิธีกรรมที่ประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ที่เรียกว่า “พิธีกองทุนข้าว”

ในงานวิจัยชิ้นนี้ คณะวิจัยได้นำเอาทฤษฎีใหม่ๆ ด้านสังคมศาสตร์ และนิเทศศาสตร์มาใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ เช่น ทฤษฎีเรื่องการสร้างสัญลักษณ์ใหม่ๆ (sign) ที่จะนำมาใช้ในพิธีกรรมจะเกิดจากการผสมผสาน

สัญลักษณ์เก่า (เช่น กระดิ่ง) และสัญลักษณ์ใหม่ (เช่น ธงประดับ) รวมทั้งนำเอาแนวคิดเรื่องการต่อสู้เชิงวาทกรรม (discursive struggle) ของ M. Foucault มาใช้ในการวิเคราะห์วาทกรรมต่างๆที่เกิดขึ้นในระหว่างประกอบพิธีกรรม เช่น วาทกรรมชุดที่ว่า “ชาวเขาคือใคร” (คือกลุ่มคนที่ตัดไม้ทำลายป่า หรือคือกลุ่มคนที่รักษาต้นน้ำลำธารมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ) และเนื่องจากพิธีกรรมกองบุญข้าวเป็นพิธีกรรมที่เฟื่องประดิษฐ์สร้างขึ้นมามากมาย ดังนั้น ความหมายโดยนัย (connotative meaning) ของสัญลักษณ์ต่างๆจึงมีอยู่อย่างหลากหลาย มีทั้งความหมายที่แตกต่างกัน และมีบางความหมายที่ขัดแย้งกัน โดยที่ยังไม่มีความหมายใดสามารถสถาปนาตัวเองให้ผูกขาดได้ ดังนั้น กลุ่มชาวบ้านที่มีฐานะแตกต่างกันจึงตีความหมายคำว่า “พิธีกองบุญข้าว” ไปตามจุดยืนทางผลประโยชน์ของตนเอง เช่น กลุ่มผู้นำอาจจะตีความว่า กองบุญข้าวเป็นกลไกในการสร้างเครือข่ายเพื่อความเข้มแข็งของชนเผ่า ในขณะที่ชาวบ้านที่มีฐานะดีอาจจะตีความว่า กองบุญข้าวเป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยนความช่วยเหลือระหว่างกลุ่มในขณะที่ชาวบ้านที่ยากจนเห็นว่า กองบุญข้าวเป็นพิธีกรรมที่ให้โอกาสที่จะได้ทำบุญเป็นต้น ในการดำเนินการประกอบพิธีกรรมจึงเต็มไปด้วยการปะทะสังสรรค์กันระหว่างวาทกรรมชุดต่างๆที่มีความหมายที่แตกต่างกันดังกล่าว

หลังจากเสร็จสิ้นชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ที่มีลักษณะเป็นงานวิจัยแล้ว ผู้เขียนและนักวิจัยในโครงการกลุ่มหนึ่งมีความสนใจที่จะนำองค์ความรู้ที่ได้จากชุดโครงการวิจัยนี้ไปขยายผลด้วยการนำไปทดลองในภาคปฏิบัติการที่มีขอบเขตกว้างขวางขึ้น ดังนั้น นักวิจัยกลุ่มหนึ่งจึงได้รวมตัวกันมาจัดทำโครงการ “สื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข” (จากนี้ไปจะเรียกว่า โครงการ สพส. พ.ศ. 2548-2550) ที่นำเอากระบวนการทัศน์ใหม่ในการใช้และการพัฒนาสื่อพื้นบ้านที่เรียนรู้จากโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” มาใช้ โครงการ สพส. มีลักษณะเป็นโครงการปฏิบัติการพัฒนาที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) โดยมีเป้าหมายจะนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการ

สร้างเสริมสุขภาพทั้งกาย ใจ จิตวิญญาณ ปัญญา ทั้งระดับปัจเจกบุคคล และระดับชุมชน

หลังจากเปิดรับโครงการนำสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนาสุขภาพแบบองค์รวมและในเวลาเดียวกันก็พัฒนาสุขภาพของสื่อพื้นบ้านไปพร้อมๆกัน ในช่วงเวลา 3 ปีนั้น มีโครงการย่อยสื่อพื้นบ้านจากทุกภูมิภาคของประเทศเข้าร่วมอยู่ในโครงการของ สพส. ถึง 59 โครงการ และทางโครงการ สพส. ได้จัดแบ่งประเภทของสื่อพื้นบ้านออกเป็น 3 ประเภท คือ สื่อพิธีกรรม สื่อการแสดง และสื่อวัตถุ และเป็นที่น่าสนใจว่า ทั่วๆไปทางโครงการ สพส. มีความคิดเริ่มแรกว่า สื่อพิธีกรรมพื้นบ้านนั้นเป็นสื่อที่น่าจะสูญหายไปมากแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งสื่อพิธีกรรมที่มีขนาดเล็ก แต่ทว่าก็กลับปรากฏว่า จากจำนวนโครงการทั้งหมด 59 โครงการนั้น มีสื่อพิธีกรรมอยู่ถึงเกือบครึ่งหนึ่งคือ 26 โครงการ (ดูรายชื่อโครงการสื่อพิธีกรรมทั้งหมดได้ในภาคผนวก)

ทางคณะผู้รับผิดชอบโครงการ สพส. ซึ่งเคยเป็นนักวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ได้นำเอาองค์ความรู้ที่ได้เรียนรู้จากโครงการวิจัยมาทดลองใช้เพื่อให้ได้ความมั่นใจว่า ข้อค้นพบจากงานวิจัย 4 โครงการนั้นมีใช้ช้อยกเว้น หากแต่เป็นองค์ความรู้ที่สามารถนำมาขยายผลได้ในกรณีทั่วๆไป และหลังจากเสร็จสิ้นโครงการในช่วง 3 ปี ในระหว่างวันที่ 29-30 มีนาคม 2549 โครงการ สพส. ก็ได้จัดประชุมคณะทำงานและภาคีในโครงการสื่อพิธีกรรมทั้ง 26 โครงการมาสรุปบทเรียนร่วมกัน (การประชุมจัดขึ้นที่วัดสวนดอก จ.เชียงใหม่) สำหรับเนื้อหาที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ก็คือ บทเรียนจากการทำงานกับสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านภายใต้กระบวนการทัศน์ใหม่กับภาคีจากทั้ง 26 โครงการนั่นเอง

3. ข้อตกลงเบื้องต้นของกระบวนการทัศน์ใหม่ของสื่อพิธีกรรม

เนื่องจากทุกครั้งที่มีการปรับเปลี่ยนทัศนคติแนวคิด ก็ย่อมมีผลต่อการปรับเปลี่ยนความหมายของถ้อยคำต่างๆที่นำมาใช้ ฉะนั้นเมื่อมีการ

นำเอากระบวนการทัศน์ใหม่ของการทำงานกับสื่อพิธีกรรมมาใช้ เพื่อปรับแต่งความเข้าใจและการรับรู้ระหว่างผู้เขียนกับผู้อ่านให้ตรงกันเสียก่อน ผู้เขียนจึงขอทำความเข้าใจเบื้องต้น ดังนี้

(3.1) สองคำนิยามของคำว่า “พิธีกรรม”

ในทางวิชาการ เรามีวิธีการให้ความหมายคำนิยามสิ่งต่างๆอยู่ 2 วิธีด้วยกัน วิธีแรกเป็นการให้นิยามอย่างเคร่งครัดรัดกุม (strict sense) อีกวิธีหนึ่งเป็นการให้ความหมายแบบใจกว้าง (broad sense)

ถ้าใช้วิธีแรกมานิยามคำว่า “พิธีกรรม” คำๆนี้แปลได้เป็นคำว่า “พิธีกรรม” ซึ่งกลับหน้าหลังอีกทีก็จะได้คำว่า “กรรมพิธี” ซึ่งเป็นความหมายที่เราพอจะเข้าใจกันว่า พิธีกรรมเป็นกรรมพิธีในการลงมือกระทำ/ปฏิบัติการ (action) สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีรูปแบบ/กระบวนการ/ลำดับขั้นตอนที่แน่นอน โดยส่วนใหญ่มักเป็นการกระทำที่เกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ แต่ก็สามารถจะขยายออกไปถึงกิจกรรมอย่างอื่นๆที่อาจจะมีเพียงแค่ “ความเชื่อ/ความศรัทธา” แต่อาจจะไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาก็ได้ เช่น บรรดาพิธีกรรมแบบสมัยใหม่ พิธีเปิด/ปิดการแข่งขันกีฬา เป็นต้น

จากนิยามที่รวบรัดชัดเจนเช่นนี้บรรดาชื่อโครงการต่างๆของภาคีสพส. เช่น แห่งสงกรานต์ ทำขวัญข้าว จุลฉิน เต้าแม่ นางตั้ง ฯลฯ ก็ย่อมผ่านเข้ารอบโดยปราศจากข้อสงสัยเพราะมีคุณสมบัติครบถ้วนตามที่ได้ระบุเอาไว้

ส่วนในเรื่องของ “ระบบความเชื่อ” ที่เป็นรากเหง้าของพิธีกรรมนั้นก็จะเป็นไปตามคุณลักษณะของภาคี กล่าวคือ ในแง่ศาสนามีทั้งระบบ ผีพราหมณ์ และพุทธ รวมทั้งความเชื่อของพี่น้องมุสลิม นอกจากนั้นก็ยังมีตำนานความเชื่อเฉพาะของแต่ละชนเผ่าอีกด้วย

ส่วนในความหมายแบบใจกว้างนั้น เราอาจจะถอดถอนคุณสมบัติบางประการออกไป เช่น ต้องเป็นการกระทำที่เกี่ยวกับศาสนาหรือความเชื่อบางอย่าง ดังนั้น บรรดาการกระทำหลายๆอย่างในสังคมสมัยใหม่ เช่น เวลาที่สาวกทีมฟุตบอลแมนยูหรือลิเวอร์พูลจะออกไปดูฟุตบอลเมื่อ

ทีมขวัญใจตนเองแข่งขัน ก็จำเป็นต้องมี “กรรมวิธี” บางอย่างในการดู เช่น ต้องแต่งตัวแบบ “สาวกแมนยู” (คาดผ้าโพกศีรษะแมนยู ใส่เสื้อยืดแมนยู เขียนหน้าตา) ต้องไปกันเป็นทีม ฯลฯ หรือเมื่อนักร้องวงบีก D2B ไม่สบาย แล้วบรรดาแฟนคลับของบีก D2B ก็ไปรวมตัวกันพันนกระเรียนพันตัว หรือพิธีกรรมการรับน้องใหม่ของสถาบันการศึกษา การช้อมเชียร์ (ที่เอาจริงเอาจังกว่าการเข้าห้องเรียนเสียอีก) บรรดาการกระทำเช่นนี้ หากนับเอาตามความหมายแบบใจกว้างแล้วก็น่าจะถือได้ว่าเป็น “พิธีกรรม” ทั้งสิ้น

(3.2) การพิจารณาว่า “พิธีกรรม” เป็นรูปแบบการสื่อสารชนิดหนึ่ง

ดังที่ได้เกริ่นมาแล้วว่า เมื่อ “พิธีกรรม” เป็นวัตถุติบแห่งการศึกษาของสาขาวิชาการต่างๆ พิธีกรรมก็สามารถจะถูกรับรู้ได้จากหลายแง่หลายมุมตามลักษณะเฉพาะของศาสตร์นั้นๆ เช่น ในมุมมองของนักมานุษยวิทยาก็อาจจะรับรู้พิธีกรรมในฐานะ “วัฒนธรรมหลักของชุมชน” ส่วนในมุมมองของนักสังคมวิทยา ก็อาจจะรับรู้พิธีกรรมในฐานะ “สถาบันที่อบรมบ่มเพาะสมาชิกในชุมชน” นักเศรษฐศาสตร์อาจจะมองพิธีกรรมว่าเป็น “สถาบันที่จัดสรรและแบ่งปันทรัพยากรของชุมชน” นักรัฐศาสตร์อาจจะพิจารณาว่าพิธีกรรมเป็นช่วงเวลาแห่งการสาธิตการแสดงโครงสร้างและลำดับชั้นของอำนาจในกลุ่มชนนั้นๆ ส่วนพระภิกษุสงฆ์หรือนักศาสนวิทยาก็อาจจะสนใจบทบาทของพิธีกรรมในฐานะองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของศาสนา เป็นต้น

และสำหรับนักนิเทศศาสตร์ ก็จะพิจารณาว่า ในการประกอบพิธีกรรมนั้นจะมีมิติของการสื่อสารประกอบอยู่ด้วยเสมอ เช่น

- ผู้ประกอบพิธีกรรม ก็คือ ผู้ส่งสาร (Sender)
- สมาชิกที่เข้าร่วมพิธีกรรม/รวมทั้งเทพดาทั้งหลาย ก็คือผู้รับสาร

(Receiver)

- สื่อ/ช่องทางสื่อสาร ก็คือ เวลา สถานที่ วัตถุประสงค์ของ ฉากประกอบพิธี

- เนื้อหาสาร ก็ได้แก่ กิจกรรม บทสวด การสนทนาที่เกิดขึ้น เสียงดนตรี การร่ายรำ ฯลฯ

เป็นที่น่าสังเกตว่าในการประกอบพิธีกรรมด้านความเชื่อ/ศาสนา โดยเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เช่น พิธีกรรมทรงเจ้าเข้าผี ฯลฯ ในพิธีกรรมแบบนี้จะมีการอัญเชิญเทพเจ้า เจ้าพ่อเจ้าแม่ วิญญาณบรรพบุรุษ ฯลฯ มาประทับทรงใน “ร่างทรง/ม้าขี่” (ภาษาเหนือ) คำว่า “ผู้ประทับทรง/ร่างทรง” นี้ในภาษาอังกฤษจะใช้คำว่า “medium” (รูปเอกพจน์ของคำว่า media) ซึ่งเป็นคำๆเดียวกับคำว่า “สื่อ/สื่อกลาง/ตัวกลาง” นั่นเอง

และเมื่อนักนิเทศศาสตร์พิจารณาว่า “พิธีกรรม” เป็นการสื่อสารประเภทหนึ่ง นักนิเทศศาสตร์ก็สามารถจะนำเอาแนวคิด/เกณฑ์พื้นฐานต่างๆทางด้านนิเทศศาสตร์เข้ามาร่วมศึกษาพิธีกรรมได้ เช่น แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของการสื่อสาร แนวคิดเรื่องคุณลักษณะของผู้ส่งสาร การวิเคราะห์เนื้อหาที่เกิดขึ้นในพิธีกรรม การวิเคราะห์ผู้รับสาร ประสิทธิผลของการสื่อสาร เป็นต้น

(3.3) คุณลักษณะของ “สื่อพิธีกรรม”

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในขณะที่นักนิเทศศาสตร์จะถือว่าพิธีกรรมเป็นรูปแบบการสื่อสารประเภทหนึ่งที่มีลักษณะร่วมกับการสื่อสารรูปแบบอื่นๆ แต่ในเวลาเดียวกัน พิธีกรรมก็เป็นการสื่อสารรูปแบบพิเศษที่มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากการสื่อสารประเภทอื่นๆ เช่น การสื่อสารมวลชน การสื่อสารผ่านคอมพิวเตอร์ ฯลฯ

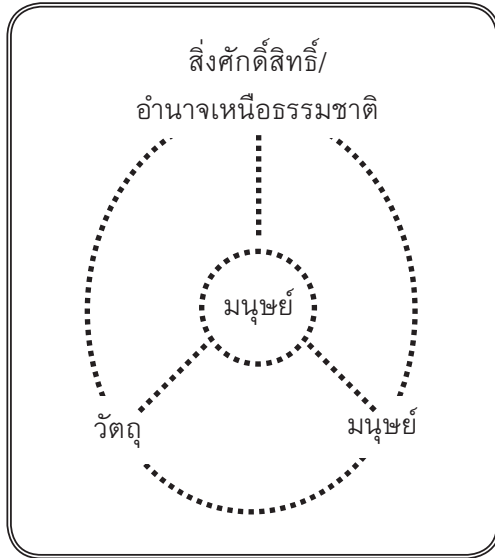
สมสุข หินวิมานและคณะ (2553) ตั้งข้อสังเกตว่า เมื่อเปรียบเทียบกับการสื่อสารประเภทอื่นๆที่มีการศึกษากันในแวดวงนิเทศศาสตร์แล้ว สื่อพิธีกรรมถือได้ว่าเป็นสื่อที่เกิดขึ้นในโลกยุคเก่า (ในขณะที่สื่อมวลชนทุกชนิดนั้นเกิดขึ้นในโลกยุคสมัยใหม่) และสื่อประเภทนี้ได้เดินตาม

เส้นกาลเวลามาจนถึงปัจจุบัน ท่ามกลางเส้นทางเดินอันยาวนานนี้ มีบางสิ่งบางอย่างที่สื่อพิธีกรรมยังคงเก็บรักษา “ความเก่าแก่/เหมือนเดิมเอาไว้” (เช่นในพิธีเสียงทายยังคงใช้ “ไซ้” เป็นตัวเสียงทาย) แต่ก็มีบางอย่างที่สื่อพิธีกรรมได้ปรับเปลี่ยนตัวเองไป (ในอดีต การเรียกขวัญและเก็บขวัญอาจจะใช้ตระกร้าไม้ไผ่เก็บขวัญ แต่ปัจจุบันอาจจะเปลี่ยนเป็นกระเป๋าสีพลาสติกเก็บขวัญแทน) อย่างไรก็ตาม เอกลักษณะสำคัญของสื่อพิธีกรรมก็น่าจะมีอย่างน้อย 7 ประการ ดังนี้

1. พิธีกรรมเป็นสื่อที่เชื่อมโยงโลก 3 มิติ
2. พิธีกรรมเป็นสื่อที่ระดมพลังชุมชนได้อย่างเข้มข้น
3. พิธีกรรมเป็นเครื่องหมายของการเปลี่ยนผ่านสถานะ
4. พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการสร้างอัตลักษณ์ร่วมของท้องถิ่น
5. พิธีกรรมเป็นสื่อที่เข้มงวดและเป็นทางการ
6. พิธีกรรมเป็นภาษาที่สร้างสรรค์ได้
7. พิธีกรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ร่วมของชุมชน

(1) พิธีกรรมเป็นสื่อที่เชื่อมโยงโลก 3 มิติ

ในขณะที่การสื่อสารแบบอื่นๆ เช่น สื่อสารมวลชนนั้น เราจะพบว่าการสื่อสารดังกล่าวนั้นจะทำหน้าที่เชื่อมโยงเฉพาะใน 2 มิติ คือ การเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เข้าด้วยกัน (เช่น เชื่อมโยงดารานักร้องเข้ากับบรรดาแฟนคลับ) หรือเชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับวัตถุสิ่งของ (เช่น บรรดาของรักของหวง/ของที่ระลึก) แต่ทว่าการสื่อสารแบบพิธีกรรมนั้นจะทำการเชื่อมโยงโลกใน 3 มิติ คือ ระหว่างมนุษย์-สิ่งของ-สิ่งศักดิ์สิทธิ์/อำนาจเหนือธรรมชาติ ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 3: ความสัมพันธ์ 3 มิติในพิธีกรรม

ฉะนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับ การสื่อสารแบบทั่วไปซึ่งเป็นการสื่อสารที่เกิดขึ้นในปริมนทลของโลกมนุษย์/โลกสามัญในชีวิตประจำวัน ปกติหรือโลกียะ (secular world) มิติที่เพิ่มขึ้นมาในสื่อพิธีกรรมก็คือ “มิติพิศวง” มิติที่อยู่เหนือกว่าการรับรู้ของมนุษย์เรา เป็นการสื่อสารที่เกิดขึ้นในปริมนทลของโลกศักดิ์สิทธิ์ (Sacred world) ที่ไม่อาจเอาระบบ เหตุผล กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ที่จับต้องสัมผัสได้ไปอธิบายได้

และสำหรับแนวคิดเรื่อง “ความศักดิ์สิทธิ์” (Sacred) นี้ E. Durkheim (1915) ระบุว่า “ความศักดิ์สิทธิ์เป็นคุณลักษณะที่สำคัญของศาสนา” (และน่าจะหมายรวมมาถึง “พิธีกรรม” ด้วย) และเขาได้นิยาม “ความศักดิ์สิทธิ์” ว่า หมายถึง “สิ่งที่ไม่อาจจะฝ่าฝืน/ล่วงละเมิดได้” (inviolable) เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ที่จะไปให้เหนือกว่านั้น (which is impossible to go beyond) เนื่องจากเป็น “สิ่งที่สูงที่สุด” อยู่แล้ว (ultimate) ที่แต่ละสังคมร่วมกัน กำหนดและยอมรับ

ตัวอย่างเช่น การเล่นโต๊ะครีมนิ อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา ซึ่งเป็นการเล่นชนิดหนึ่งของชาวภาคใต้ ใช้เล่นบูชาครุหมอตายายเพื่อเข้าทรง โดยจะเล่นในกรณีที่มีผู้เจ็บไข้ได้ป่วยที่เชื่อกันว่า ถูกตายายที่ล่วงลับไปแล้ว (ซึ่งเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์) มาทำโทษ และผู้ป่วยเหล่านี้หากไปรักษาที่โรงพยาบาลก็จะเจ็บแรงขึ้นและรักษาไม่หาย จึงต้องทำการรักษาด้วยการรับโต๊ะครีมนมาเล่นเท่านั้น การประกอบพิธีโต๊ะครีมนั้น ผู้ประกอบพิธีที่เรียกว่า “นายมนต์” จะมีอุปกรณ์คือเครื่องดนตรีที่จะนำมาเล่นเพื่อให้ผีตายายมาเข้าทรง และเยียวยาให้หายเจ็บป่วยด้วยการสื่อสารกับลูกหลาน คุณค่าของพิธีกรรมนี้ก็คือต้องการให้ลูกหลานระลึกถึงบรรพบุรุษของตนเอง และความเชื่อในเมตตาของบรรพบุรุษที่มีต่อลูกหลานจึงดลบันดาลให้หายจากการเจ็บป่วย เป็นต้น และหากไม่มีผู้เจ็บไข้ได้ป่วย ก็ห้ามนำมา “เล่น” กันแบบเล่นๆ หรือแบบการแสดงโชว์อย่างเด็ดขาด กฎเกณฑ์นี้จะล่องละเมิดมาได้

(2) พิธีกรรมเป็นสื่อที่ระดมความร่วมมือได้อย่างกว้างขวาง

ในปัจจุบัน เราอาจจะคุ้นเคยกับแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการรณรงค์” ที่มีการวางแผนการใช้สื่ออย่างประณีต มีขั้นตอนและสามารถระดมผู้คนนับหมื่นนับแสนคนให้เข้ามาร่วมกิจกรรมได้ อย่างไรก็ตาม ในขอบเขตที่อาจจะแคบกว่าการรณรงค์ด้านการเมืองหรือสุขภาพในปัจจุบันซึ่งมักจะกินพื้นที่ในระดับชาติ แต่ทว่าสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านต่างๆ ก็มีศักยภาพไม่น้อยในการระดมพลังความร่วมมือได้ในระดับของชุมชน หมู่บ้าน ตำบล หรือท้องถิ่นที่มีความเชื่อร่วมกัน

และเมื่อเปรียบเทียบกับสื่อพื้นบ้านประเภทอื่นๆ เช่น สื่อการแสดง หรือสื่อวัตถุพื้นบ้านแล้ว สื่อพิธีกรรมพื้นบ้านดูเหมือนจะเป็นสื่อที่มีศักยภาพในการระดมความร่วมมือได้มากกว่าสื่อพื้นบ้านประเภทอื่นๆ เพราะรูปแบบของสื่อพิธีกรรมนั้นมี “ลักษณะเป็นส่วนรวม” (collectivity) อยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้ สื่อพิธีกรรมทุกชนิดจึงถูกออกแบบมาให้ประกอบด้วยกิจกรรมย่อยๆ ต่างๆ มากมาย ทั้งการจัดเตรียมสถานที่ การจัดหาวัสดุอุปกรณ์

การดำเนินกิจกรรมต่างๆที่ต้องอาศัยแรงงานผู้คนจำนวนมาก และไม่อาจกระทำได้ตามลำพังหรือเฉพาะแต่ละครอบครัว

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมและชุมชน จากแง่มุมเรื่องศักยภาพในการระดมความร่วมมือแล้ว จึงอาจถือได้ว่าสื่อพิธีกรรมนั้นมีคุณสมบัติของการเป็นสื่อเพื่อการพัฒนาอย่างแท้จริง (ตามทัศนะของ D. Lerner, 1958) เนื่องจากสื่อพิธีกรรมเป็นทั้ง “ตัวบ่งชี้” (indicator) ที่แสดงให้เห็นความเข้มแข็งของชุมชน (หากชุมชนอ่อนแอ ก็จะไม่สามารถประกอบพิธีกรรมได้) และในเวลาเดียวกัน สื่อพิธีกรรม (หลังจากที่ดำเนินการแล้ว) ก็จะย้อนกลับไปเป็น “เครื่องมือ/กลไก” (tool) ในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนอีกต่อไป

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนในโครงการของ สพส. ก็คือ สื่อพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่เรียกว่า “บุญจุลกฐิน” (หรือกฐินเล่น)

งานจุลกฐิน/กฐินเล่นเป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่ชุมชนมีเป้าหมายจะทำบุญด้วยการถวายผ้าสบงจีวรให้แก่พระสงฆ์ แต่ทว่ามีข้อกำหนดเป็นพิเศษที่ทำให้มีกรรมวิธีที่ทำได้ยาก แต่ก็เป็นที่ถกเถียงกันของความเลื่อมใสศรัทธา คือ ผ้ากฐินที่จะใช้ทอดถวายนั้น ชุมชนต้องลงมือทำเองทุกขั้นตอน (มีประมาณ 11 ขั้นตอน) ตั้งแต่ขั้นตอนการปลุกผ้าย อ้วนผ้าย ตัดผ้าย ล่องผ้าย เซ็นผ้าย ซ่าผ้าย เปียผ้าย บั่นใส่หลอดเตรียมใส่กระสวย กวักใส่อัก คั้นหูก สืบหูก ใส่กึ่งทอผ้าเป็นผืน ตัดเย็บ ย้อมผ้า ตากแห้ง และแถมมีเงื่อนไขที่ทำให้บรรลุเป้าหมายได้ยากยิ่งขึ้น คือขั้นตอนทั้งหมดต้องทำให้เสร็จภายใน 1 วัน จึงเป็นที่มาของชื่อนามว่า “กฐินเล่น”

แต่ในขณะที่ตัวสื่อพิธีกรรมออกแบบไว้อย่างซับซ้อนและเรียกร้องให้มีการระดมพลังความร่วมมือจากผู้คนอย่างมากมานั้น ผู้รับผิดชอบโครงการสืบสานตำนาน “บุญจุลกฐิน” คือ คุณเกศินี คำทวี (ขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดอำนาจเจริญ) ก็ได้เลือกชุมชนเป้าหมายที่เป็นชุมชนเมืองและเป็นชุมชนย่านตลาด

ซึ่งเป็นชุมชนที่ยากต่อการระดมความร่วมมือเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากชุมชนเช่นนี้จะประกอบด้วยผู้คนที่มาจากหลากหลายแหล่ง ไม่ได้เป็นเครือญาติกัน ไม่มีสายสัมพันธ์แรงเกาะเกี่ยวใดๆ และเนื่องจากตลาดเปิดหมุนเวียนตลอดเวลา จึงเป็นชุมชนที่ไม่เคยหลับและยากต่อการบริหารจัดการเวลาให้มาทำกิจกรรมร่วมกันอย่างพร้อมเพรียงได้

ท่ามกลางเงื่อนไขที่ยากลำบากทั้งหลายนี้ คณะทำงานในโครงการสืบสานตำนาน “บุญจุลกฐิน” ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า หากมีวิธีการออกแบบบริหารจัดการกิจกรรมให้มีประสิทธิภาพก็สามารถระดมพลังความร่วมมือจากผู้คนมาประกอบพิธีกรรมกฐินเล่นได้ และเมื่อได้ดำเนินการประกอบพิธีกรรมแล้ว ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากสื่อพิธีกรรมดังกล่าวก็คือ การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่เครือข่ายของชุมชนให้มากขึ้น (สนใจดูรายละเอียดในপিชญา วรสารพิสุทธ์, 2550)

(3) พิธีกรรมเป็นเครื่องหมายของการเปลี่ยนผ่านสถานะ

แนวคิดเรื่อง “พิธีกรรม” เป็นเครื่องหมายของการเปลี่ยนผ่านสถานะนั้น เริ่มมาจากนักวิชาการด้านมานุษยวิทยา Arnold van Gennep (1909) ที่เริ่มด้วยการสังเกตวัฏจักรชีวิตของปัจเจกบุคคลคนหนึ่งๆ ว่า จะต้องใช้เวลาที่ผ่านพ้นวัยต่างๆ เริ่มตั้งแต่เกิด เป็นเด็กอ่อน เป็นเด็กโต เข้าสู่วัยรุ่น เป็นหนุ่มสาว แต่งงาน ฯลฯ และในแต่ละช่วงวัยนั้น จะมีเครื่องหมายสำคัญที่เป็นตัวบ่งชี้การเปลี่ยนผ่านจากสถานะหนึ่งไปสู่อีกสถานะหนึ่งคือ **พิธีกรรม** ที่เขาเรียกว่า “พิธีกรรมแห่งภาวะผ่าน” (rite of passage) ตัวอย่างเช่น พิธีโกนจุกในอดีตจะเป็นเครื่องหมายของการเปลี่ยนจาก “สถานะเด็ก” ไปสู่ “สถานะผู้ใหญ่” พิธีกรรมการรับปริญญาจะเป็นเครื่องหมายของการเปลี่ยนผ่านจาก “นักศึกษา” ไปสู่ “สถานะการเป็นบัณฑิต” เป็นต้น

รูปแบบพิธีกรรมแห่งภาวะผ่านนี้จะประกอบด้วยขั้นตอนที่แน่นอน 3 จังหวะขั้นตอน ขั้นตอนแรกเป็นช่วงแยกตัว (Separation) ที่ปัจเจกบุคคลจะถูกแยกออกไปจากชีวิตประจำวันปกติ อาจจะมีการแยกทั้งในเวลา/

สถานที่/โลกศักดิ์สิทธิ์-โลกสามัญ/กิจกรรมที่เคยทำโดยมีการนำเอาสัญลักษณ์ต่างๆมาเป็นหมุดหมาย เช่น มีการเอาเฉลิมมาบักกรอบๆพื้นที่ หรือใช้สายสิญจ์วนรอบปะรำพิธี หรือชายผู้จะบวชจะเปลี่ยนสถานที่ไปกินนอนที่วัด เป็นต้น

จังหวะที่สองคือ**ช่วงเปลี่ยนผ่าน** (Transition) ในช่วงเวลานี้ปัจเจกบุคคลจะต้องข้ามผ่าน “ธรณีประตู” (threshold) หรือที่เรียกว่า “liminality” ซึ่งเป็นพื้นที่แห่งความคลุมเครือ ซึ่งในทุกพิธีกรรมจะต้องมีขั้นตอนนี้ไม่ว่าจะเป็นการแห่หน้าคเข้าโบสถ์ หรือการลอดซุ้มของน้องใหม่ในมหาวิทยาลัย

จังหวะที่สามคือ **ช่วงผนวกเข้ามาใหม่** (Reaggregation/Incorporation) เป็นช่วงเวลาที่ผู้ถูกทำพิธีจะถูกนำเข้ามาสู่สถานภาพใหม่ที่มีความมั่นคง ในกรณีของพิธีกรรมการบวชก็คือช่วงจังหวะที่ผู้บวชจะดำรงสถานภาพเป็นนักบวช

จากรูปแบบการสื่อสารของพิธีกรรมที่ออกแบบมาให้มีศักยภาพที่จะปรับเปลี่ยนสถานภาพของบุคคลที่เริ่มจากวงจรของวัฏจักรชีวิตดังกล่าว รูปแบบพิธีกรรมดังกล่าวก็ได้ถูกนำมาใช้เมื่อมีเป้าหมายที่จะ “ปรับเปลี่ยนสถานภาพของบุคคล” ตัวอย่างเช่นบรรดาพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการลงโทษและการอภัยโทษแก่ผู้ที่ฝ่าฝืนกฎระเบียบของชุมชน/สังคม ดังตัวอย่างเช่น ประเพณี “กินหมูล้างดิน” ของชาวผู้ไทในจ.อำนาจเจริญ ซึ่งจะกระทำเมื่อเกิดมีหญิงสาวที่ท้องขึ้นมาก่อนแต่งงานหรือท้องไม่มีพ่อ ซึ่งเป็นการผิดประเพณีของชนเผ่า และเมื่อเกิดกรณีเช่นนั้นหญิงสาวผู้นั้นก็จะถูก “แยกตัว/กีดกัน” ออกไปจากชุมชน และมีสถานภาพเป็น “ผู้ฝ่าฝืนประเพณี” ชุมชนจึงต้องประกอบพิธี “กินหมูล้างดิน” ซึ่งเป็นการลงโทษเชิงสัญลักษณ์แก่หญิงที่กระทำผิดเพื่อเปลี่ยนผ่านสถานภาพของเธอให้เป็น “ผู้ที่รู้สำนึกในความผิดที่ได้กระทำ” จึงจะสามารถกลับเข้ามาอยู่ในชุมชนอย่างได้รับการยอมรับ เมื่อวิเคราะห์เนื้อหาขั้นตอนของพิธีกรรมกินหมูล้างดินก็จะพบขั้นตอนทั้ง 3 ขั้นตอนตามแนวคิด

ของ van Genneep ที่กล่าวมา (แนวคิดนี้ อาจจะมีความคล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องศักยภาพของสื่อมวลชนที่สามารถจะให้/ยกสถานะภาพแก่บุคคลที่เรียกว่า “Status Conferral”)

(4) พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการสร้างอัตลักษณ์ร่วมของท้องถิ่น

อัตลักษณ์ (identity) หมายถึง อำนาจที่เราจะนิยามตัวตนได้ว่าเราเป็นใคร เหมือนหรือต่างจากคนอื่นอย่างไร และตัวตนของเราจะดำรงพื้นที่อยู่ในสังคมใหญ่ได้อย่างไร ในแง่นี้ การดำรงอยู่ของอัตลักษณ์ในแต่ละชุมชน จึงต้องอาศัยพื้นที่ที่จะสื่อสารความเป็นตัวตนของท้องถิ่นให้กับทั้งตนเองและคนอื่นๆ ที่อยู่ภายนอกชุมชน และเนื่องจากพิธีกรรมเป็นพื้นที่การสื่อสารที่ชุมชนท้องถิ่นแต่ละแห่งเป็นเจ้าของและเป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้น พิธีกรรมจึงเป็นเครื่องมือที่รับใช้ชุมชนในการสร้างและบ่งบอกนัยแห่งอัตลักษณ์ร่วมได้อย่างมีศักดิ์ศรีนั่นเอง

จากลักษณะของพิธีกรรมที่สามารถทำหน้าที่เป็น “เครื่องหมายบ่งชี้อัตลักษณ์” (identity marker) ของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ท่ามกลางเครื่องหมายบ่งชี้อื่นๆ (เช่น ภาษา เครื่องแต่งกาย อาหาร ที่อยู่อาศัย ฯลฯ) เมื่อเราวิเคราะห์พิธีกรรมในท้องถิ่นต่างๆ เราจึงอาจจะพบว่า อาจมีพิธีกรรมบางประเภทที่มีแต่เฉพาะในท้องถิ่นนั้นๆ เช่น พิธีกรรมไหว้บูชาครุฑมะฆวนั้นอาจจะเป็นพิธีกรรมเฉพาะของชาวไทยเชื้อสายเขมรที่อยู่ใน ต.หนองเต็ง อ.กระสัง จ.บุรีรัมย์ เท่านั้น หรืออาจจะมีการประกอบพิธีกันอย่างเป็นสากลทั่วไปในขอบเขตที่กว้างขวาง เช่น พิธีเทศน์มหาชาติ พิธีทอดกฐิน แต่ทว่าเมื่อพิธีกรรมดังกล่าวจะลึกเข้าไปในแต่ละท้องถิ่น ก็จะมีการดัดแปลง การตกแต่ง การลดทอน การเสริมเพิ่มเติม ฯลฯ ในองค์ประกอบต่างๆ ของพิธีกรรมที่เป็นสากลนั้นให้มีกลิ่นอายของท้องถิ่นขึ้นมา (localized) เช่น พิธีทอดกฐินนั้นเป็นพิธีกรรมสากลที่ปฏิบัติกันอยู่โดยทั่วไป หากทว่าพิธีทอดกฐินแบบ “ชาวส่วย” ที่เรียกว่า “ถวดแทน” ของบ้านยางตะพาย จ.พิจิตรนั้นจะมีลักษณะที่เฉพาะของตัวเอง เช่น มีการรำมวย/รำดักใต้ (เพื่อขับไล่สิ่งอัปมงคลต่างๆ) ที่ไม่มีในพิธีทอดกฐินของที่อื่นๆ เป็นต้น

(5) พิธีกรรมเป็นสื่อที่เข้มงวดและเป็นทางการ

คุณลักษณะข้อนี้ของพิธีกรรมเป็นสิ่งที่คนทั่วไปรับรู้ได้ง่ายที่สุด ดังเช่น เมื่อเราต้องการการกระทำที่เรียบง่ายและเป็นกันเอง เราก็มักจะพูดว่า “ตามสบาย ไม่ต้องมากพิธี” ซึ่งหมายความว่า การดำเนินกิจกรรมหรือการสื่อสารที่ไม่เป็นพิธีกรรมนั้นจะมีลักษณะที่ไม่เข้มงวด ยืดหยุ่น และไม่เป็นทางการนั่นเอง

ฉะนั้น การสื่อสารในรูปแบบพิธีกรรมจึงเป็นการสื่อสารที่มี “รูปแบบ” ที่ต้องปฏิบัติให้เป็นไปตามต้นฉบับ องค์กรประกอบทุกอย่างในพิธีกรรมไม่ว่าจะเป็นวัสดุเครื่องประกอบพิธี สถานที่ วันเวลา ผู้เข้าร่วมพิธี เครื่องแต่งกาย ภาษาที่ใช้ ฯลฯ จำเป็นต้องเข้มงวด/ตรงตามต้นแบบ

ตัวอย่างเช่น ในการจัดพิธีแต่งงานดั้งของบ้านหัวเมือง อมหาชนะชัย จ.ยโสธรนั้น เฒ่าเจ้าผู้ประกอบพิธีได้ระบุเลยว่า เครื่องที่ใช้ในการประกอบพิธีนั้นจะต้องมีกระดิ่ง 2 ใบ คาน 2 คู่ แวน หวี ข้าวปั้น ปอกมือ ซึ่งของเหล่านี้ต้องเป็นของหญิงหม้ายเท่านั้น จะใช้ของคนอื่นไม่ได้ เพราะโบราณมีความเชื่อว่าสิ่งของของหญิงหม้ายเป็นของที่ศักดิ์สิทธิ์

จากข้อมูลข้างต้นนั้นให้คำตอบว่า สำหรับรูปแบบที่เข้มงวดและเป็นทางการของสื่อพิธีกรรมนั้นมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงมากกับ 2 แนวคิดที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว แนวคิดแรกคือเรื่องของการสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติ/สิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเป็นวิธีคิดที่อธิบายว่า “ความเข้มงวดและเป็นทางการ” นั้นเองเป็น “แหล่งที่มา” ของความศักดิ์สิทธิ์ (หรืออาจจะกล่าวว่าเป็นรูปแบบวิธีการเฉพาะที่จะติดต่อสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้น) และแนวคิดที่สองก็คือเรื่องของอัตลักษณ์/ลักษณะเฉพาะตัว เนื่องจาก “ความเข้มงวด” ดังกล่าวจึงจะสามารถแสดงให้เห็น “อัตลักษณ์/ลักษณะเฉพาะตัว” ของพิธีกรรมนั้นๆได้

(6) พิธีกรรมเป็นภาษาที่สร้างสรรค์ได้

คุณลักษณะข้อนี้เป็นลักษณะที่เป็นทวิลักษณ์ (duality) ที่ตรงกันข้ามกับคุณลักษณะในเรื่องความเข้มงวดและเป็นทางการที่ได้กล่าวมาก่อนหน้านี้ กล่าวคือ สื่อพิธีกรรมนั้นจะมีลักษณะเหมือนภาษาซึ่งมี

ลักษณะ 2 ด้าน ด้านแรกคือ ด้านของความเข้มงวด ด้านที่เป็นระเบียบ กฎเกณฑ์ต่างๆ (การมีไวยากรณ์เป็นรูปแบบที่ชัดเจนที่สุดของภาษา) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ภาษาก็มีลักษณะที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่อยู่เสมอ เช่น การเกิดขึ้นของคำใหม่ๆ การเกิดขึ้นของความหมายใหม่ๆ จากคำเดิม การเกิดคำแสลง เป็นต้น มีแต่ภาษาที่ตายแล้ว (เช่น ภาษาลาติน ภาษาบาลีสันสกฤต) เท่านั้นที่ไม่มีการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ขึ้นมา สื่อพิธีกรรมเองก็เช่นเดียวกัน

ดังนั้น แม้ด้านหนึ่งพิธีกรรมจะเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มีมิติของความเข้มงวดเป็นแบบแผนที่แน่นอน มีกฎกติกาที่บังคับไว้แบบเป็นทางการ แต่ในอีกด้านหนึ่ง พิธีกรรมก็เป็นพื้นที่ที่สร้างสรรค์และสามารถออกแบบท่วงทีลีลาใหม่ๆ (improvise) ออกไปได้อยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นอยู่ในปัจจุบันก็เช่น บรรดาพิธีกรรมประดิษฐ์ขึ้นใหม่ทั้งหลาย พิธีกรรมการบวชป่า (ที่สร้างสรรค์ดัดแปลงมาจากการบวชคน) หรือ พิธีกรรมสืบทอดาวังน้ำบ้านท่าราบเพื่อการอนุรักษ์กลุ่มแม่น้ำป่าสัก จ.สระบุรี (ดูภัททิรา วิริยะสกุลธรณ์, 2551)

การสร้างสรรค์ดัดแปลงพิธีกรรมนั้นเริ่มตั้งแต่ตัวพิธีกรรมเองเลย เนื่องจากพิธีกรรมสืบทอดาวังน้ำนี้เป็นพิธีกรรมที่ประดิษฐ์ขึ้นโดยดัดแปลงมาจากประเพณีสืบทอดาคณ/เมืองอันเป็นประเพณีดั้งเดิมของชาวล้านนามาเป็นพิธีกรรมสืบทอดาวังน้ำ โดยยังคงเนื้อหาความหมายเดิมเอาไว้ คือการต่อชะตาอายุของ "สิ่งที่จะสืบ" ให้ยาวนานต่อไป ในส่วนของรูปแบบนั้น ก็ได้คงรูปแบบประเพณีการสืบทอดาวังแบบดั้งเดิมเอาไว้ แต่ก็ได้เพิ่มเติมบทบาทใหม่ให้แก่พิธีกรรมในการอนุรักษ์สายน้ำ และนอกจากนั้นก็ได้เพิ่มเติมกิจกรรมแบบใหม่ๆ เข้ามาในพิธีกรรมดังกล่าว อีกหลายอย่าง เช่น การรำไท่น การฟ้อนบูชาป่าสัก การแสดงชะล้อชอซัง การตีกลองสะบัดไชย การจัดบอร์ดนิทรรศการให้ความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์แม่น้ำในระหว่างประกอบพิธีกรรม เป็นต้น

เราอาจจะกล่าวได้ว่า คุณลักษณะทั้ง 2 ประการคือ ด้านที่

เข้มงวดและด้านที่สร้างสรรค์ของสื่อพิธีกรรมนี้เองที่เป็นคำอธิบายว่า เพราะเหตุใด พิธีกรรมหนึ่งๆจึงยังคงสามารถสืบทอดมาได้ยาวนาน (เพราะด้านที่ยืดหยุ่นสร้างสรรค์ปรับตัว) และยังคงคุณลักษณะหลักๆที่เป็นเอกลักษณ์เหมือนในครั้งอดีต (เพราะด้านที่เข้มงวด)

(7) พิธีกรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ร่วมของชุมชน

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า ในพิธีกรรมนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏไม่ว่าจะเป็นสิ่งของ สถานที่ ตัวบุคคล เครื่องแต่งกาย การกระทำ ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็น “สัญญาณ” (sign) เป็นส่วนใหญ่ และเมื่อเรากล่าวว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็น “สัญญาณ” นั้น ก็ย่อมหมายความว่า สิ่งนั้นย่อมมีความหมาย (meaning) มากไปกว่าตัวของมันเอง ฉะนั้น ด้ายที่ไข้อยู่ในพิธีสู่ขวัญจึงมิใช่เป็นเพียง “เส้นด้าย” เท่านั้น หากทว่าเป็น สัญญาที่บ่งบอกหมายถึงความผูกพัน ความหวังใย เอื้ออาทร หรือความปรารถนาดีต่อกัน

และเนื่องจากสัญญาณนั้นจะมีความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งก็ ย่อมขึ้นอยู่กับข้อตกลงของชุมชนนั้นๆ และความหมายที่เข้าใจร่วมกันนั้นเองทำให้เกิดระบบสัญลักษณ์ร่วมของชุมชนขึ้นมา (ที่เรียกว่า “รหัสร่วม” - Code) ในการประกอบพิธีกรรมจึงเป็นเสมือนการชุมนุมกันของระบบสัญลักษณ์ร่วมของชุมชนนั้น และหากเป็นคนนอกชุมชนที่ไม่มี “รหัสร่วม” ก็จะไม่สามารถถอดรหัสความหมายของบรรดาสัญญาต่างๆได้ ตัวอย่างเช่น รหัส “สีดำ” ของชาวส่วยที่บ้านยางตะพาย จ.พิจิตร ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว ในระบบสัญลักษณ์ของชาวส่วย สีดำถือว่าเป็นสีที่ศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้น ในงานพิธีกรรมทั้งหลาย ชาวส่วยจะสวมใส่แต่เสื้อผ้าสีดำทั้งสิ้น ในขณะที่ชาวไทยจะถือรหัสว่า สีดำเป็นสีแห่งความทุกข์ความเศร้าโศก และจะสวมเสื้อผ้าสีดำเฉพาะในงานศพเท่านั้น แต่จะไม่สวมใส่ในงานมงคลต่างๆ เป็นต้น

ปัญหาเรื่องสื่อพิธีกรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ร่วมของชุมชนนี้ จะเกิดขึ้นเมื่อการสืบทอดประเพณีพิธีกรรมต่างๆ สามารถจะสืบทอดได้

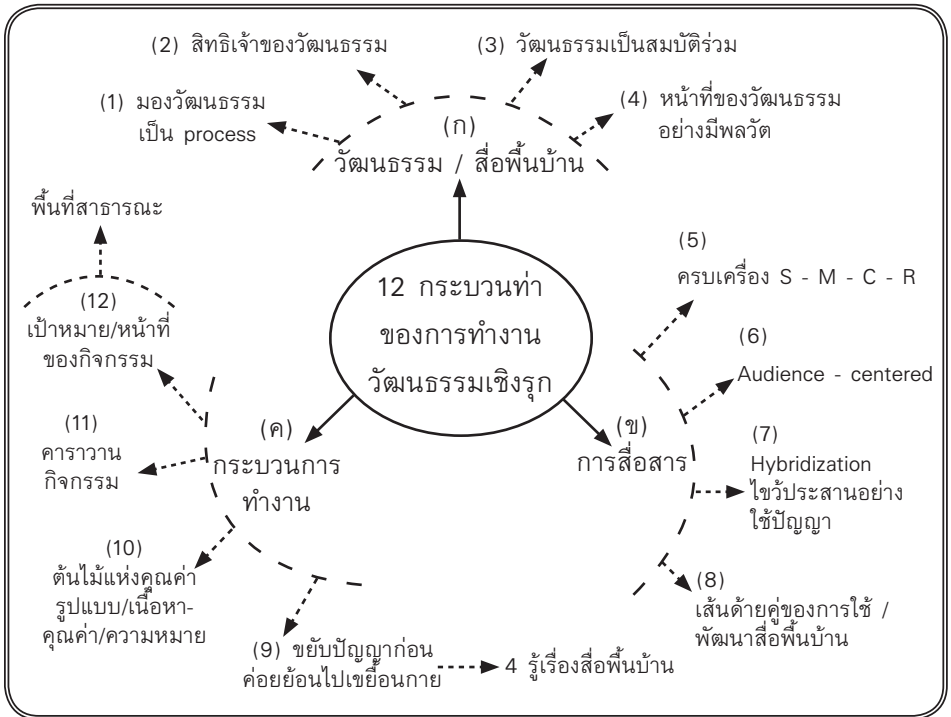
แต่ตัวรูปสัญลักษณ์ (signifier) เช่น เส้นด้าย ข้าวสารเสก น้ำส้มป่อย ไข่ต้ม ฯลฯ แต่ไม่สามารถจะสืบทอดความหมายของสัญลักษณ์นั้นได้ (signified-meaning) ทำให้การตีความร่วมของระบบสัญลักษณ์ไม่เกิดขึ้นหรือตีความไม่ตรงกัน ตัวอย่างเช่น เยาวชนชาวส่วยที่ไม่เข้าใจความหมายของ “สีดำ” ในระบบสัญลักษณ์ของชาวส่วย และไปรับเอาความหมายจากระบบสัญลักษณ์ของคนไทยมาใช้ ก็จะมีรู้สึกอับอายที่ชาวส่วยชอบใส่เสื้อผ้าเป็นสีที่แสดงแต่ความทุกข์ เป็นต้น

(3.4) การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

สำหรับชุดความรู้หลักๆ ที่อยู่ภายใต้กระบวนการนวัตกรรมใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมนั้น จากการสะสมบทเรียนจากชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” และโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข ข้อสรุปที่ประมวลได้จากกรณีศึกษาจำนวนเกือบ 30 โครงการ ทั้งที่เป็นงานวิจัยและงานพัฒนาที่เกิดผลลัพธ์ที่เป็นจริงแล้ว ผู้เขียนได้จัดหมวดหมู่ของชุดความรู้ดังกล่าวเอาไว้ในแนวคิดเรื่อง “การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก” ที่สามารถจะนำมาประยุกต์ใช้กับสื่อประเภทพิธีกรรมได้เช่นกัน แนวคิดหลักที่อยู่ภายใต้ “การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก” นี้มีนัยยะว่า ในการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมนั้น เราคงจะปล่อยให้การพัฒนาสื่อพิธีกรรมนั้นดำเนินไปตามธรรมชาติ (by nature) ดังเช่นแบบที่เคยเป็นมาในอดีตอย่างเดียวไม่ได้ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพการณ์ที่แวดล้อม (context) สื่อพิธีกรรมที่ถือกำเนิดมาแต่ครั้งอดีตนั้นได้เปลี่ยนแปลงไป การจะธำรงรักษาสื่อในอดีตประเภทนี้จึงควรจะต้องใช้การบริหารจัดการที่มีการวางแผน (by planned) ที่มีความเข้าใจในเรื่องธรรมชาติของสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านโดยที่มีความตระหนักถึงคุณค่าและคุณูปการที่สื่อประเภทนี้มีต่อบุคคล กลุ่ม ชุมชน และสังคม

สำหรับเนื้อหาของ “การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก” นี้เป็นข้อเสนอของสาขาวิชานิเทศศาสตร์ ดังนั้นจึงมีเนื้อหาที่เน้นบทบาทของการสื่อสาร

ในการทำงานวัฒนธรรมมากเป็นพิเศษ กรอบแนวคิดนี้ได้ประมวลเอาองค์ประกอบต่างๆที่ได้กล่าวถึงมาแล้วอย่างกระจัดกระจายให้เข้ามาอยู่ภายในกรอบเดียวกัน ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 4: 12 กระบวนท่าของการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

จากคุณลักษณะ/กระบวนท่าทั้ง 12 ประการนั้น สามารถจัดแบ่งออกได้เป็น 3 หมวดใหญ่ๆ คือ

ก. หมวดวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน

ข. หมวดการสื่อสาร

ค. หมวดกระบวนการทำงาน

รายละเอียดในแต่ละหมวด มีดังนี้

(ก) **หมวดวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน** (ในที่นี้หมายถึงสื่อพิธีกรรม)

ประกอบด้วย 4 คุณลักษณะคือ

(1) มอง “สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรม” ให้เป็น “กระบวนการ”

การพิจารณา “วัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน/สื่อพิธีกรรม” ทุกชนิดให้ก้าวเลยจากการมองเป็น “ผลผลิต” (product) เช่น เสื้อผ้า อาหาร เครื่องดนตรี พิธีไหว้ครู ฯลฯ หากแต่จะมองวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านให้เป็น “กระบวนการผลิตวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน” นั่นๆ ดังนั้น คำถามที่ใช้พิจารณาการศึกษาสื่อพื้นบ้านก็จะเปลี่ยนแปลงไป เช่น ตั้งคำถามว่า ใครเป็นผู้ผลิต ใช้ความรู้อะไรในการผลิต แสวงหาวัตถุดิบมาจากที่ไหน มีเป้าหมายอะไรในการผลิต สถานที่/เวลาที่ผลิตคือที่ไหน ผลิตให้ใคร เป็นต้น (โปรดดู กาญจนาและคณะ, “ขยับปัญญาก่อน ค่อยย้อนมาเขียนกาย” ใน **เริ่มคิดใหม่สู่อำนาจใหม่**, 2549)

(2) **หลักสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม** ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

แล้วว่า ในการที่กลุ่มบุคคลภายนอกวัฒนธรรมจะเข้าไปร่วมมือดำเนินกิจกรรมฟื้นฟู สืบทอด ปรับประยุกต์และส่งเสริมเผยแพร่สื่อพื้นบ้านร่วมกับชุมชน “ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม” นั้น หลุมพรางที่บุคคลภายนอกจะต้องระมัดระวังบนเส้นทางเดินนี้ก็คือ การเข้าไปครอบงำ ชี้นำ แนวคิด และแนวทางปฏิบัติของกระบวนการดังกล่าว ดังนั้น วัคซีนที่จะป้องกัน “การล่องละเมิดทางวัฒนธรรม” (ซึ่งเกิดขึ้นได้ง่ายมาก แม้แต่ในกลุ่มผู้ที่เข้าใจและตั้งใจแล้ว แต่หากยามใดที่ “ผลเอ” โรคชอบครอบงำวัฒนธรรมคนอื่นก็จะเกิดอาการแทรกซ้อนได้เป็นระยะๆ) ก็คือแนวคิดเรื่อง “สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม” อันเป็นแนวคิดที่ว่าในกระบวนการขั้นตอนการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการกับวัฒนธรรมนั้น ต้องถือให้เป็นสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรมซึ่งเป็นทั้งผู้ก่อกำเนิด เป็นผู้กำลังใช้และเป็นผู้ที่จะต้องรับผลต่างๆเป็นผู้ตัดสินใจ ส่วนบทบาทของบุคคลภายนอกนั้นสามารถจะให้ข้อมูล ให้ข้อคิด ให้ความรู้ ให้ข้อเสนอแนะต่างๆได้ แต่ต้องไม่เล่นบทบาทเป็น “ผู้ตัดสินใจแทนชุมชน”

หลักการเรื่องการตัดสินใจนี้เกี่ยวข้องกับแนวคิดเชิงวิชาการ คือเรื่อง Tradition of Selection (ประเพณีแห่งการเลือกสรร) ซึ่งกล่าวว่า ในทุกครั้งที่มีการสืบทอดวัฒนธรรม ชุมชนก็จะมีแบบแผนในการคัดสรร อยู่เสมอว่า จะคัดเลือกอะไรเก็บไว้ จะคัดอะไรทิ้งไป จะปรับเปลี่ยนอย่างไร ฯลฯ อย่างไรก็ตาม การที่ชุมชนจะสามารถดำเนินการตามแบบแผนนั้น ได้อย่างแท้จริง ชุมชนก็ต้องมี “อำนาจ” (Power) มากพอ มิฉะนั้นแล้ว ก็อาจจะเป็น “แหล่งอำนาจจากภายนอก” ซึ่งอาจจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจ หรือแม้แต่ นักพัฒนาองค์กรเอกชนที่ใช้อำนาจในการคัดเลือกวัฒนธรรม ของชุมชนมาสืบทอดหรือปรับเปลี่ยนโดยเจ้าของวัฒนธรรมไม่มีอำนาจที่จะบริหารจัดการวัฒนธรรมของตัวเองได้

การนำแนวคิดเรื่อง “สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม” มาใช้ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง (การให้ชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจในทุกขั้นตอน) ในด้านหนึ่งจึงเป็นการบริหารจัดการเพื่อ “การเสริมพลังอำนาจทางวัฒนธรรม” (Empowerment) ให้แก่ชุมชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมอย่างแท้จริง

(3) แนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วมของชุมชน”

ความหมายของแนวคิดนี้หมายความว่า วัฒนธรรมนั้นเป็นประจักษ์สมบัติร่วมของคนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกฐานะชนชั้น รวมทั้งเป็นสมบัติที่เป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบันและในอนาคต

การยึดกุมแนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วม” นั้น มีนัยยะตามมาในเรื่องการออกแบบกิจกรรมที่จะต้อง “เปิดพื้นที่ให้คนทุกกลุ่ม/ทุกเพศ/ทุกวัย/ทุกรุ่น” ในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วม (หากวิเคราะห์คุณลักษณะของธรรมเนียมประเพณีของสื่อพื้นบ้าน จะพบว่า มักจะออกแบบแบ่งงานให้คนทุกกลุ่มได้มีบทบาทอยู่แล้ว) ในการบริหารจัดการ วัฒนธรรมจึงต้องไม่จำกัดตัวอยู่ในกลุ่มคณะทำงานเท่านั้น หากแต่จะต้องขยายออกไปทั้งด้านแนวคิด/ความเข้าใจ/และการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานแก่ทุกคนในชุมชน

แม้ว่าวัฒนธรรมจะเป็นสมบัติร่วมของคนในชุมชน แต่ผล

จากการวิจัยจำนวนมากก็แสดงให้เห็นว่า คนบางกลุ่มโดยเฉพาะเด็ก/เยาวชนมักจะไม่มีความรู้สึกว่าตนเองเป็นเจ้าของมรดกดังกล่าว ในการบริหารจัดการเพื่อแก้ไขอาการหมางเมินต่อสื่อพื้นบ้านโดยเฉพาะสื่อพิธีกรรมในกลุ่มเด็กและเยาวชนนั้น วิชาการด้านการสื่อสารได้ค้นพบกระบวนการที่เรียกว่า “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” (Participatory communication) เป็นยาแก้ไขอาการหมางเมินดังกล่าวและช่วยสร้างความรู้สึกรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) ให้เกิดขึ้นได้ การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกจึงต้องผสมด้วยการสื่อสารที่เจาะจงว่าต้องเป็น “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” เท่านั้น

(4) แนวคิด “หน้าที่นิยม” แบบมีพลวัต (Dynamic Functionalism) แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านเช่นสื่อพิธีกรรมนั้นจะช่วยแก้ไขความไม่เข้าใจบางประการเกี่ยวกับบรรดาสื่อของชุมชนที่ได้เกิดขึ้นมาแต่ครั้งอดีต และกำลังจะสูญหายไปในปัจจุบันว่า เพราะเหตุใดเราจึงไม่ควรหรือไม่อาจจะปล่อยให้สื่อพิธีกรรมล้มหายตายจากไปได้

ทั้งนี้เหตุผลก็เนื่องจากว่า ในคำอธิบายของทฤษฎีหน้าที่นิยม (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป) การถือกำเนิดขึ้นมาของสื่อพิธีกรรมต่าง ๆ นั้นมิใช่การเกิดขึ้นมาอย่างเลื่อนลอย และการดำรงอยู่ได้ของสื่อพิธีกรรมนั้นก็เนื่องมาจากสื่อประเภทนี้ได้ทำบทบาทหน้าที่บางประการแก่ชุมชน ดูจเช่นที่อวัยวะส่วนต่างๆของร่างกายมีหน้าที่ต่อการคงอยู่ของร่างกายทั้งหมดบรรดาหน้าที่พื้นฐานของสื่อพิธีกรรม (ตามทัศนะของ E. Durkheim, 1915) ก็คือการเสริมสร้างความเหนียวแน่นกลมเกลียวเป็นปึกแผ่นของชุมชน การเสริมสร้างความมั่นใจให้แก่บุคคล การเสริมขวัญและกำลังใจในการประกอบกิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง รวมทั้งการทำหน้าที่เป็นกลไกควบคุมกฎระเบียบต่างๆของชุมชน (ตัวอย่างเช่นพิธีผีตมต่างๆ) ดังนั้นหากสื่อพิธีกรรมต่างๆสูญสลายไป ก็เปรียบประดุจกลไกหรือบ่อมปรากรที่เคยสร้างเสถียรภาพและความมั่นคงให้กับบุคคล กลุ่ม และชุมชนได้

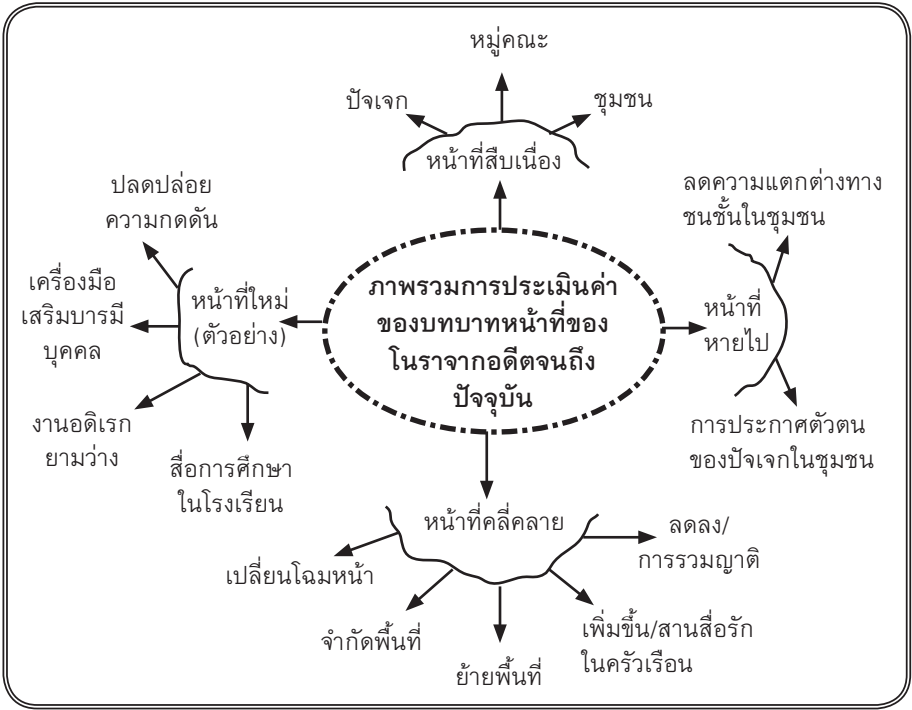
พังทลายไปด้วย ฉะนั้น จึงมีงานวิจัยจำนวนไม่น้อยที่สามารถพิสูจน์ความเชื่อมโยงระหว่างการสูญสลายของสื่อประเพณีพิธีกรรมกับการก่อตัวขึ้นของปัญหาใหม่ๆ ของชุมชน เช่น การสูญหายไปของพิธีบูชาผี/เทพเจ้าประจำป่า แม่น้ำ พื้นดิน ฯลฯ กับปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ หรือการสูญสลายของการไหว้ผีบรรพบุรุษ (ที่ดูแลความประพฤติทางเพศของบุตรหลาน) กับปัญหาครอบครัว การหย่าร้าง การตั้งครภักไม่พึงประสงค์ จนกระทั่งถึงโรคเอดส์ และถึงแม้ว่า ในสังคมปัจจุบัน จะมีกลไก/ป้อมปราการใหม่ๆ ที่ถูกสร้างขึ้นมาทดแทน เช่น ระบบกฎหมาย สื่อมวลชน หน่วยงานต่างๆ ของรัฐ ฯลฯ และทว่ากลไกใหม่ๆ เหล่านี้ก็ยังไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในแวดวงวิชาการนิติศาสตร์นั้น ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ไม่ใช่ทฤษฎีที่แปลกหน้าแต่อย่างใด เพราะในแวดวงนักนิติศาสตร์จะคุ้นเคยกับการศึกษาวิจัยเรื่องการนำเอาทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนมาตรวจสอบการปฏิบัติงานที่เป็นจริงของสื่อมวลชนอยู่ตลอดเวลา และเมื่อนำเอาทฤษฎีหน้าที่นิยมมาใช้กับสื่อพิธีกรรมนั้น คำถามที่เราจะใช้ตั้งเป็นโจทย์การวิจัยก็อาจจะมากไปกว่าในกรณีของสื่อมวลชนเนื่องจากสถานะที่เป็นจริงของสื่อพิธีกรรม กล่าวคือ นอกจากเราจะตั้งคำถามว่า การมีสื่อพิธีกรรมนั้นจะมีประโยชน์อะไรต่อชุมชนหรือจะช่วยแก้ไขปัญหาอะไรของชุมชนได้บ้างแล้ว เรายังอาจจะต้องตั้งคำถามกลับกันว่า และหากสื่อพิธีกรรมนั้นสูญหายไป จะก่อให้เกิดปัญหาอะไรต่อบุคคล กลุ่มและชุมชนบ้าง

อนึ่ง เนื่องจากสื่อพิธีกรรมเป็นสื่อที่ถือกำเนิดมาตั้งแต่ครั้งอดีต และในระหว่างที่ดำรงคงอยู่ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันนั้น ก็ได้ผ่านการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบต่างๆ รวมทั้งการปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่อีกด้วย ดังนั้น เมื่อนำแนวคิดทฤษฎีหน้าที่นิยมมาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์สื่อพิธีกรรม ทฤษฎีหน้าที่นิยมจึงได้มีการพัฒนาแง่มุมให้หลากหลายมากขึ้น โดยเพิ่มมิติเรื่องกาลเวลาและประเภทของบทบาทหน้าที่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- เมื่อเปรียบเทียบอดีตกับปัจจุบันแล้ว มีหน้าที่อะไรบ้างที่ยังคงเดิมต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน/มีหน้าที่อะไรบ้างที่สูญหายไป/มีหน้าที่อะไรบ้างที่เพิ่มขึ้นใหม่/หรือหน้าที่ที่แปรเปลี่ยนไปจากเดิม
- หน้าที่ยังคงต่อเนื่อง หน้าที่ที่สูญหาย หน้าที่ที่เพิ่มขึ้นนั้นเป็นหน้าที่ที่มีความสำคัญเพียงใด หรือเป็นหน้าที่ที่ชุมชนพึงประสงค์หรือไม่
- การทำหน้าที่ยังต่อเนื่อง/หรือสูญหาย/หรือเพิ่มขึ้นใหม่นั้นเกี่ยวข้องกับปัจจัยเงื่อนไขอะไรบ้าง

ตัวอย่างเช่นในการศึกษาวิจัยบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมโนราอย่างมีพลวัต เรียรชัย อิศรเดชและคณะ (2547) ได้ขอค้นพบดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 5: การประเมินค่าบทบาทหน้าที่จากอดีตถึงปัจจุบัน

ในการประเมินค่าภาพรวมของการทำบทบาทหน้าที่นั้น คณะวิจัยได้จัดจำแนกบทบาทหน้าที่ออกเป็น 4 ประเภท คือ

(i) **หน้าที่สืบเนื่อง** ได้แก่ หน้าที่ที่สืบต่อมาจากครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น ในระดับปัจเจก โนรายังคงทำหน้าที่ช่วยการเผชิญหน้ากับปัญหาวิกฤติ ระดับหมู่คณะยังปลูกฝังความรักความอบอุ่นในหมู่พวก ระดับชุมชนก็ยังสามารถสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนได้

(ii) **หน้าที่หายไป** เนื่องจากสังคมใหม่มีทั้งการเปลี่ยนแปลงในระดับกระบวนทัศน์ สถาบันทางสังคม และวิถีชีวิต ทำให้หน้าที่บางอย่างของสื่อโนราหายไป เช่น หน้าที่การลดความแตกต่างระหว่างชนชั้นที่แต่เดิมมีไม่มากนัก แต่ปัจจุบันความแตกต่างระหว่างชนชั้นมีกว้างมากจนเกินกำลังที่สื่อพื้นบ้านจะประสานได้ เป็นต้น

(iii) **หน้าที่คลี่คลาย** คือหน้าที่ที่สื่อพื้นบ้านคลายตัวหรือขยับตัวออกไปไม่เหมือนเดิมทั้งหมด เป็นการปรับประยุกต์ตนเองแต่ก็ยังมีบางส่วนที่อิงอยู่กับของเดิมหรือลดขนาดตนเองลงมา เช่น หน้าที่การควบคุมความประพฤติ ซึ่งแต่เดิมสื่อโนราสามารถทำได้ทั้งระดับชุมชน แต่ปัจจุบันอาจจะเหลือพื้นที่เข้มข้นอยู่ในกลุ่มศิลปินเท่านั้น เป็นต้น

(iv) **หน้าที่เพิ่มเติม** ซึ่งมีในทุกระดับ คือ **ระดับปัจเจก** เช่น การกลายมาเป็นเครื่องเสริมบารมีทางการเมืองของปัจเจกบุคคล **ระดับชุมชน** เช่น การเปิดพื้นที่สาธารณะในเมืองให้คนที่สนใจมารวมตัวกัน เช่น ลานวัฒนธรรม หรือ**ระดับนิเวศ** เช่น การนำเอาโนราไปใช้ในการรณรงค์รักษาสีงแวดล้อม

(ข) **หมวดการสื่อสาร** ประกอบด้วย 4 คุณลักษณะเช่นกันคือ

(5) **หลักการเรื่อง “ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R”** ในงาน **วัฒนธรรม** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในสายตานักนักเทศาศาสตร์ จะพิจารณางานประเพณีพิธีกรรม การแสดง ผลผลิตพื้นบ้าน ว่าเป็น “สื่อ” และ “การสื่อสาร” ซึ่งมีองค์ประกอบเป็นธาตุทั้ง 4 คือ Sender (ผู้ส่งสาร) Receiver (ผู้รับสาร) Message (เนื้อหาสาร) และ Channel/Media (ช่องทาง/สื่อ) และหากขาดองค์ประกอบตัวใดตัวหนึ่งไป การสื่อสารย่อมไม่บังเกิด ดังนั้น ในการบริหารจัดการวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน จึงต้องวางแผนที่จะบริหารจัดการให้ครบทั้ง 4 ธาตุ

การนำเอาแนวคิดเรื่ององค์ประกอบของการสื่อสารมาวิเคราะห์สื่อพิธีกรรมนั้น จะช่วยให้การอธิบาย “ตัวแปร/ปัจจัย” ที่ทำให้สื่อพิธีกรรมสูญหายไปนั้นมีความแม่นยำมากขึ้นว่าเกิดจากปัจจัยใดกันแน่ (จากตัวผู้ส่งสาร ผู้รับสาร เนื้อหาสาระ หรือช่องทางการสื่อสารกันแน่) และวิธีการฟื้นฟูหรือส่งเสริมก็จะทำได้โดยตรงเป่ามากยิ่งขึ้น (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป)

(6) **การใช้กลยุทธ์ “ถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง”** ต่อเนื่อง

มาจากคุณลักษณะในข้อ 5 ที่กล่าวมาแล้วว่า การสื่อสารจะเข้ามามีบทบาทในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่การทำงานด้านวัฒนธรรมเชิงรุก โดยเริ่มจาก “การมองให้ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R” ส่วนมูลค่าเพิ่มในลำดับต่อมาก็คือ การเสริมเพิ่มกลยุทธ์แบบใหม่ๆของการสืบทอดวัฒนธรรม

แต่เดิมนั้น กลยุทธ์ที่ชุมชนใช้ในการสืบทอดวัฒนธรรมจะมีอยู่ 2 กลยุทธ์ใหญ่ๆ กลยุทธ์แรกคือ **ปู่สอนหลาน** (เน้นการใช้วัจนภาษาเป็นเครื่องมือถ่ายทอด) เช่น การเล่านิทานรอบกองไฟ การร้องผญา คำขอสิ่งสอนจริยธรรม การร้องหมอลำ/เพลงเรือ/การทำทโนรา เป็นต้น

อีกกลยุทธ์หนึ่งคือ **ปู่ย่าพาทำ** (เน้นการลงมือปฏิบัติแบบว่า “ไม่พูดพาลำ เอะแต่ทำเพลง”) เช่น ปู่ย่าตายายจะพาลูกหลานเข้ามาร่วมงานประเพณีพิธีกรรมต่างๆ สอนลูกหลานให้สวดมนต์ไหว้พระ หรือทอผ้า แกะหนัง แขนงหยวก สานหมวกกุงยไฉยเลย โดยไม่ต้องพูดอบรมสั่งสอนให้มากความ ด้วยการฝึกฝนลงมือปฏิบัติ ลูกหลานก็จะค่อยซึมซับคุณค่า/สุนทรีย์/ความหมาย-ความสำคัญของวัฒนธรรมในชุมชนของตนเองไปทีละเล็กละน้อย การสืบทอดสื่อพิธีกรรมจะใช้รูปแบบนี้อย่างมาก

สำหรับสองกลยุทธ์ที่กล่าวมานี้ แม้จะมีความแตกต่างกันที่เห็นได้อย่างค่อนข้างชัดเจนคือ แบบแรกเน้นการพูดเจรจา แบบหลังเน้นการลงมือปฏิบัติ แต่ทว่าลักษณะรวมที่เหมือนกัน (ในแง่มุมมองของการสื่อสาร) ก็คือ เป็นกลยุทธ์ที่ถือเอา “ผู้ส่งเป็นตัวตั้ง” (Sender-oriented approach) เพราะการที่จะอบรมสั่งสอนเรื่องอะไร หรือจะพาทำอะไร/อย่างไร ยังอยู่ที่ปู่ย่าตายายเป็นผู้กำหนด รวมทั้งเป็นกลยุทธ์ที่ต้องใช้เวลาแบบค่อยๆสั่งสมไปทีละเล็กละน้อย

กลยุทธ์ทั้งสองแบบนี้เคยใช้งานได้เป็นอย่างดีในครั้งอดีตเมื่อเงื่อนไขสภาพชีวิตเอื้ออำนวย หากทว่าในปัจจุบันนี้ ทัศนียภาพของลูกหลานในการแสวงหาความรู้นั้นเปลี่ยนแปลงไป เด็กๆสมัยใหม่จะมีลักษณะ active มากขึ้นในการแสวงหาความรู้ รวมทั้งระยะเวลาที่เด็กจะได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ (รวมทั้งวัฒนธรรมพื้นบ้าน) ก็หดตัวลง (Time Compression)

สถาบันต่างๆในสังคมที่มีหน้าที่ในการอบรมบ่มเพาะเด็ก/เยาวชนจึงได้มีการปรับตัวเพื่อตอบรับกับคุณลักษณะของเด็กรุ่นใหม่ เช่น สถาบันการศึกษาก็ได้ปรับวิธีการสอนแบบ “ถือเอาผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” (Student-centered) แทนที่การสอนแบบถือครูเป็นสำคัญ เป็นต้น

ในทางนิเทศศาสตร์ จะเรียกกลยุทธ์การสื่อสารแบบสุดท้ายนี้ว่า “การสื่อสารแบบถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง” (audience-centered) ในทางปฏิบัติ เช่น หากบู่ย่าตาทายต้องการจะถ่ายทอดความรู้เรื่องเทศน์มหาชาติ แทนที่ผู้เฒ่าผู้แก่จะเป็นผู้คิด/ผู้คัดเลือกว่าจะสอนเนื้อหาอะไร ก็ปรับเปลี่ยนวิธีการเป็นให้ลูกหลานตั้งคำถามตามที่เขายกถามรู้ กล่าวคือ แทนที่จะให้ข้อมูลความรู้ “ตามใจผู้ส่ง” ก็ให้ข้อมูลตาม “ความต้องการ/ความสนใจของผู้รับ” เป็นต้น

(7) การใช้กลยุทธ์ “ไขว้ประสานอย่างใช้ปัญญา” (Hybridization) หลักวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษาจะกล่าวอยู่เสมอว่า ระบบวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมที่มีความยั่งยืนนั้น จะเป็นระบบเปิด (open system) อยู่เสมอ กล่าวคือ มีการพบปะแลกเปลี่ยนกับระบบวัฒนธรรมจากภายนอกอยู่เสมอ แม้จะเป็นสื่อพิธีกรรมที่มีความเข้มงวดก็ยังคงมีลักษณะที่เปิดต่อการสร้างสรรค์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม การเปิดตัวมาพบกับวัฒนธรรมจากภายนอกนั้นก็มิได้หลายแบบแผน บางรูปแบบก็เป็นคุณต่อวัฒนธรรมชุมชน แต่บางรูปแบบก็ก่อโทษหรือหายนะต่อชุมชนนั้น ดังเช่นรูปแบบ 3 รูปแบบของการพบกันระหว่าง 2 วัฒนธรรมคือ การแทนที่ (Substitution) การเก็บรักษาไว้ทั้งสองวัฒนธรรม (Addition) และรูปแบบผสมผสานทั้งเก่าและใหม่เข้าด้วยกัน (Hybridization) โดยที่รูปแบบของการผสมผสานเก่าและใหม่นั้นจะเป็นรูปแบบที่พึงประสงค์ อย่างไรก็ตาม การผสมผสานหรือการไขว้กันระหว่างใหม่กับเก่านั้นก็ต้องเป็นไปอย่างใช้ปัญญา โดยที่วัฒนธรรมทั้งเก่าและใหม่ต่างก็ต้องมีการดัดแปลง การตัดทอน การเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถเข้ามา “ไขว้” รวมกันให้เป็นหนึ่งเดียวกันได้

ตัวอย่างเช่น ในการรื้อฟื้นการทำพิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่าขึ้นมานั้น (ในโครงการผีปู่ย่า 2004 เพื่อลูกหลาน จ.ลำปาง) ตัวพิธีกรรมเองก็ต้องมีการปรับเปลี่ยนเช่น ต้องมี “กระบวนการทำความเข้าใจร่วมกัน” (ใช้การจัดเวทีเสวนา-รูปแบบวัฒนธรรมใหม่) และเนื่องจากข้อจำกัดที่พิธีไหว้ผีปู่ย่าเป็นพิธีกรรมที่ไม่อาจทำเทียมขึ้นมาได้ ดังนั้น กลุ่มลูกหลานคนรุ่นใหม่จึงได้นำรูปแบบ “การเล่นละครหรือหุ่นมือ” มาใช้เป็น “เวทีการสื่อสารเพื่อถ่ายทอดความรู้/ความเข้าใจ/คุณค่าเรื่องผีปู่ย่า” กระบวนการแบบดังกล่าวนี้อาจเรียกว่า “แบบแผนการไขว้ระหว่างวัฒนธรรมอย่างใช้ปัญญา” โดยมีแนวคิดเบื้องหลังว่า การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้นจะไม่เกี่ยงงอนเรื่องวัฒนธรรมใหม่/เก่า สื่อพื้นบ้าน/สื่อสมัยใหม่ ความคิดแบบพื้นบ้าน/แบบวิทยาศาสตร์ ฯลฯ แต่จะพยายามประสานไขว้ข้อดีของทุกส่วนเข้ามารวมกันเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ชุมชนให้มากที่สุด ตัวอย่างรูปธรรมเช่น โครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบเพื่อการอนุรักษ์กลุ่มน้ำป่าสัก จ.สระบุรี ที่ชุมชนมีทั้งกลุ่มที่ใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์เพื่อการรักษาน้ำควบคู่ไปพร้อมกับวิธีการแบบพื้นบ้าน คือการทำพิธีสืบชะตาเป็นต้น (ดูภัททิรา วิริยะสกุลธรณ์, 2551)

8) “เส้นด้ายคู่ของการใช้/การพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน”

คุณลักษณะนี้เป็นการกำหนดท่าทีของผู้ที่เข้ามาบริหารจัดการสื่อพิธีกรรม/วัฒนธรรมพื้นบ้านว่า จะต้อง มี “ท่าทีแบบคู่ขนาน/เส้นด้ายคู่” ต่อสื่อพื้นบ้าน กล่าวคือ ต้องไม่คิดแต่จะ “ใช้ประโยชน์” จากสื่อพื้นบ้านเท่านั้น หากแต่จะต้องคิด “พัฒนาสื่อพื้นบ้าน” ด้วย เช่นเดียวกับแนวคิดต่อ “การใช้ป่า/ปลูกป่า” ซึ่งเป็นหลักประกันของการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง

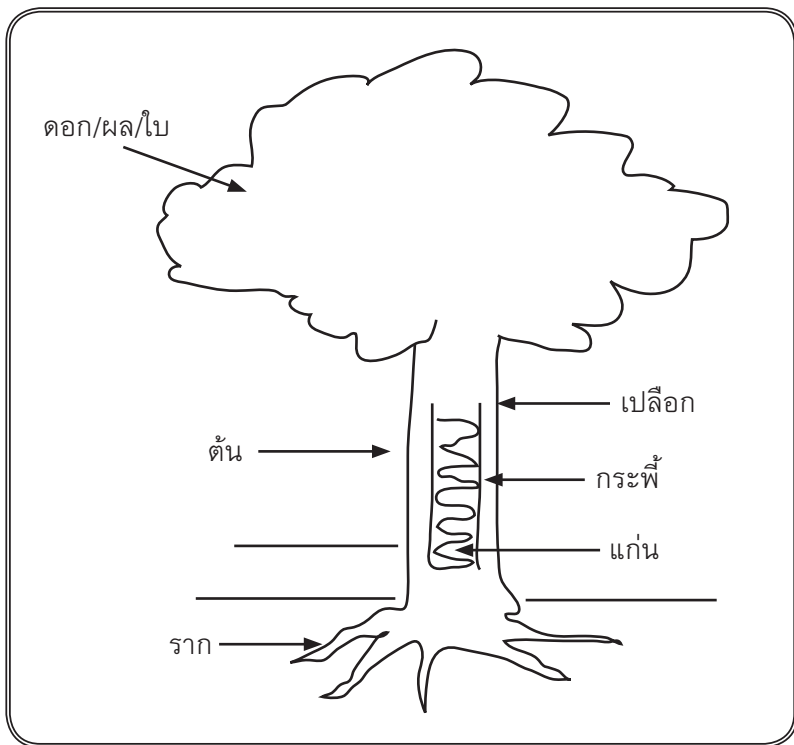
(ค) หมวดกระบวนการทำงาน ประกอบด้วย 4 คุณลักษณะเช่นเดียวกันคือ

(9) ขยับปัญญาก่อน ค่อยยื่นมาเขยื้อนกาย คุณลักษณะนี้

น่าจะเป็นอีกจุดหนึ่งที่สร้างความแตกต่างระหว่างการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกกับเชิงอนุรักษ์ เนื่องจากการทำงานเชิงอนุรักษ์นั้นมักจะต้องเผชิญหน้ากับภาวะวิกฤติเร่งด่วน คือ การสูญสลายของสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้าน ดังนั้น กิจกรรมที่งานอนุรักษ์จัดทำจึงมักเป็นงานแสวงหา รวบรวม จัดเก็บ ซึ่งเป็นความจำเป็นในระดับเบื้องต้น แต่ทว่าจะไม่พอเพียงในระดับต่อไป

ส่วนเป้าหมายของการทำงานวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านเชิงรุกคือการก้าวต่อไปจากขั้นตอนของการอนุรักษ์ฟื้นฟู เป็นการทำงานเพื่อมุ่งการสืบทอด การปรับปรุงยุค และ การเผยแพร่เพื่อการธำรงรักษาความยั่งยืนของสื่อพื้นบ้าน แต่ทว่าสิ่งที่จะขยับเข้าไปเกี่ยวข้องกับเนื้อตัวของสื่อพื้นบ้านเพื่อจะสืบทอด ปรับปรุงยุค หรือส่งเสริมเผยแพร่นั้น จะต้องมีความรอบคอบระมัดระวังที่จะไม่ไปสร้างความสูญเสียให้แก่ตัวสื่อพื้นบ้านเอง ดังนั้น กระบวนการทำงานนี้จึงต้องเน้น “การขยับปัญญาเสียก่อน” คือการสร้างความรู้เกี่ยวกับสื่อพื้นบ้านและปัจจัยที่เกี่ยวข้องให้ต้องแท้เสียก่อน ในการนี้ เครื่องมือชิ้นแรกๆ ที่น่าจะต้องนำมาใช้คือ ชุดความรู้ที่เรียกว่า “4 รู้ของสื่อพื้นบ้าน” อันได้แก่ ความรู้เรื่อง “รู้จัก รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษา” วัฒนธรรมพื้นบ้าน/สื่อพื้นบ้าน (โปรดดูสมสุข หินวิมาน, 2551)

(10) การใช้เครื่องมือ “ต้นไม้แห่งคุณค่า” จากแนวคิดของนักวิชาการเช่น Claude Levi- Strauss ที่นำเสนอว่า วัฒนธรรมนั้นมีทั้งส่วนที่เป็นพื้นผิว และมีส่วนที่อยู่ข้างล่าง ซึ่งหากเทียบกับต้นไม้ก็จะมีส่วนของรากที่มองไม่เห็นอยู่ใต้ดิน ส่วนนี้เป็นที่อยู่ของเนื้อหา ความหมาย และคุณค่าต่างๆ กับส่วนของลำต้น ดอกไม้ ผล ซึ่งอยู่เหนือดิน ซึ่งเป็นส่วนของรูปแบบ ในการบริหารจัดการวัฒนธรรม/สื่อพิธีกรรมนั้น เราต้องดำเนินการให้ครบทั้งส่วนรากของใต้ดิน (เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย) และส่วนที่อยู่เหนือดิน (รูปแบบ)

ภาพที่ 6: ต้นไม้แห่งคุณค่า

- **เมื่อมองในแนวตั้ง** จะเห็นส่วนของต้นไม้เป็น 3 ส่วน ส่วนที่มองเห็น (Visible part) อยู่เหนือพื้นดินจะมี 2 ส่วน คือ ดอก/ผล/ใบ และลำต้น (ซึ่งมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกัน) ส่วนนี้เปรียบได้กับส่วนที่เป็น **รูปแบบ (form/format)** อีกส่วนหนึ่งเป็น “ส่วนที่มองไม่เห็น” (Invisible part) เพราะอยู่ใต้ดิน คือส่วนที่เป็นราก ส่วนนี้เปรียบเทียบกับส่วนที่เป็น **เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย**

การใช้ต้นไม้แห่งคุณค่าในแนวตั้งนี้จะช่วยในเรื่องของการพิจารณาเรื่องการ **สืบทอด** โดยเป็นแนวคิดที่จะกำกับการทำกิจกรรมการสืบทอดแต่ละครั้ง **ว่าจะเน้นที่ส่วนไหนของต้นไม้** (ซึ่งต่อเนื่องมาจาก

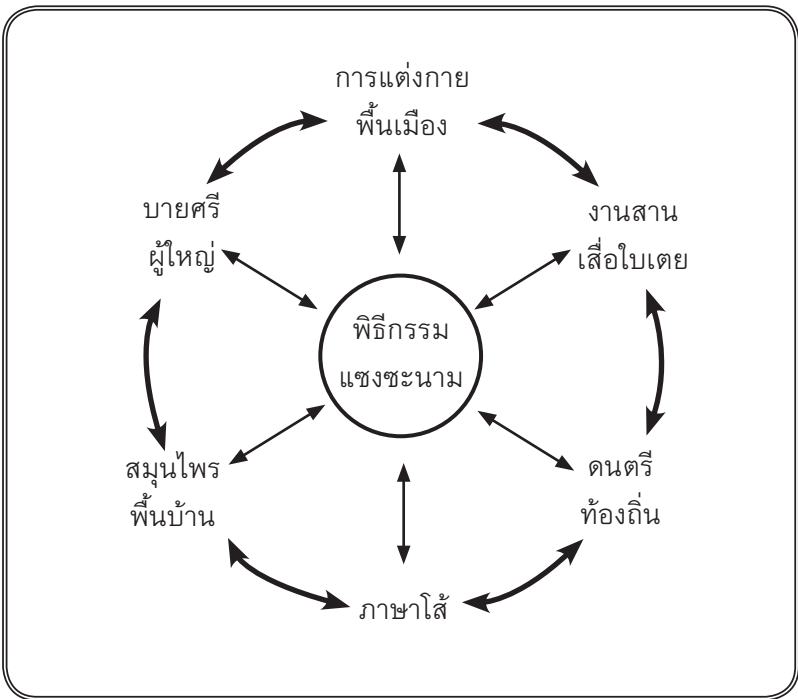
ขั้นตอนการวิเคราะห์ปัญหาวัฒนธรรมว่า “ขาดแคลนในส่วนใด”) แต่ที่สำคัญก็คือ การสืบทอดนั้นจะต้องไม่หลงลืม “ส่วนที่มองไม่เห็น” คือ เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย ซึ่งโดยส่วนใหญ่ ทิศทางการอนุรักษ์วัฒนธรรม จากกำลังของชุมชนเองมักจะประสบปัญหาเรื่องการสืบทอดในส่วนของ รากต้นไม้ หรือมีฉะนั้นก็ขาดในส่วนที่เป็นลำต้นซึ่งจะประคองและยึดโยงทุกส่วนเสี้ยวเข้าไว้ด้วยกัน

• ส่วนการมองในแนวนอนนั้น จะแบ่งชั้นของต้นไม้ออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นแก่น (วงในสุด) กระจี้ (รอยเชื่อมต่อ) และเปลือก (วงนอกสุด) การแบ่งลำดับชั้นตามแนวนอนนี้จะเป็นเครื่องมือที่สามารถนำมาช่วยงาน “การปรับปรุงยุค” วัฒนธรรม/สื่อพิธีกรรมพื้นบ้าน (ซึ่งมีธรรมชาติที่ต้องปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอยู่แล้ว) โดยมีหลักการว่า การปรับเปลี่ยนที่เป็นคุณต่อชุมชนก็คือ “การเปลี่ยนเปลือก ปรับกระจี้ และรักษาแก่น” เอาไว้

ในภาคปฏิบัติการ การใช้เครื่องมือต้นไม้แห่งคุณค่านี้อาจต้องกำกับด้วยหลักการ “สิทธิเจ้าของวัฒนธรรม” ที่ได้กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ จะต้องเป็นชุมชน/เจ้าของวัฒนธรรมเองที่จะตัดสินใจร่วมกัน/ตกลงร่วมกันว่าอะไรเป็นผล/ดอกใบ อะไรเป็นแก่น/กระจี้/เปลือก โดยดำเนินการผ่านกิจกรรมเวทีที่ตั้งความรู้/ความเข้าใจเรื่องการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกรูปแบบต่างๆ (ที่อยู่ในขั้นตอน “ขยับปัญญาก่อน” นั่นเอง) (ดูรายละเอียดของตัวอย่างโครงการ สพส. ในตอนต่อไป)

(11) การทำกิจกรรมแบบ “คาราวานกิจกรรม” (Set of activities) ผลจากการวิเคราะห์คุณลักษณะของวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ผ่านมา จะพบว่า คุณลักษณะของวัฒนธรรมทุกอย่างนั้นมิได้มีเพียงกิจกรรมเดียว หากทว่าจะมีการโยงใยเป็น “ตาข่ายแห่งวัฒนธรรม” เช่น ณฐมน บัวพรหมมี (2550) วิเคราะห์คุณลักษณะของพิธีกรรมแข่งชะนาม ซึ่งเป็นพิธีไหว้ผีบรรพบุรุษและผีที่ปกป้องรักษาธรรมชาติของชาวไทใต้ जनครพนม นั้น ในการประกอบพิธีกรรมนี้จะต้องมีองค์ประกอบย่อยของ

สื่อพื้นบ้านหลายๆอย่างถักร้อยกันเป็นตาข่าย เช่น ต้องมีการแต่งกายแบบพื้นเมืองที่จะต้องถักทอจากมือ ต้องมีงานสานเสื่อใบเตย (ที่ต้องทำเอง) ต้องมีดนตรีท้องถิ่น และอื่นๆ (ดังแสดงในภาพ) ดังนั้น หากมีการสูญสลายของสื่อพิธีกรรมแข่งชะนาม เพื่อนพ้องสหายย่อยประเภทอื่นๆ ที่อยู่ในตาข่ายก็จะล้มหายตายจากไปด้วย ในทางตรงกันข้าม หากมีการฟื้นฟูขึ้นมาก็คงฟื้นคืนชีพขึ้นมาพร้อมๆกันด้วยหากมีการบริหารจัดการที่ครบเครื่อง

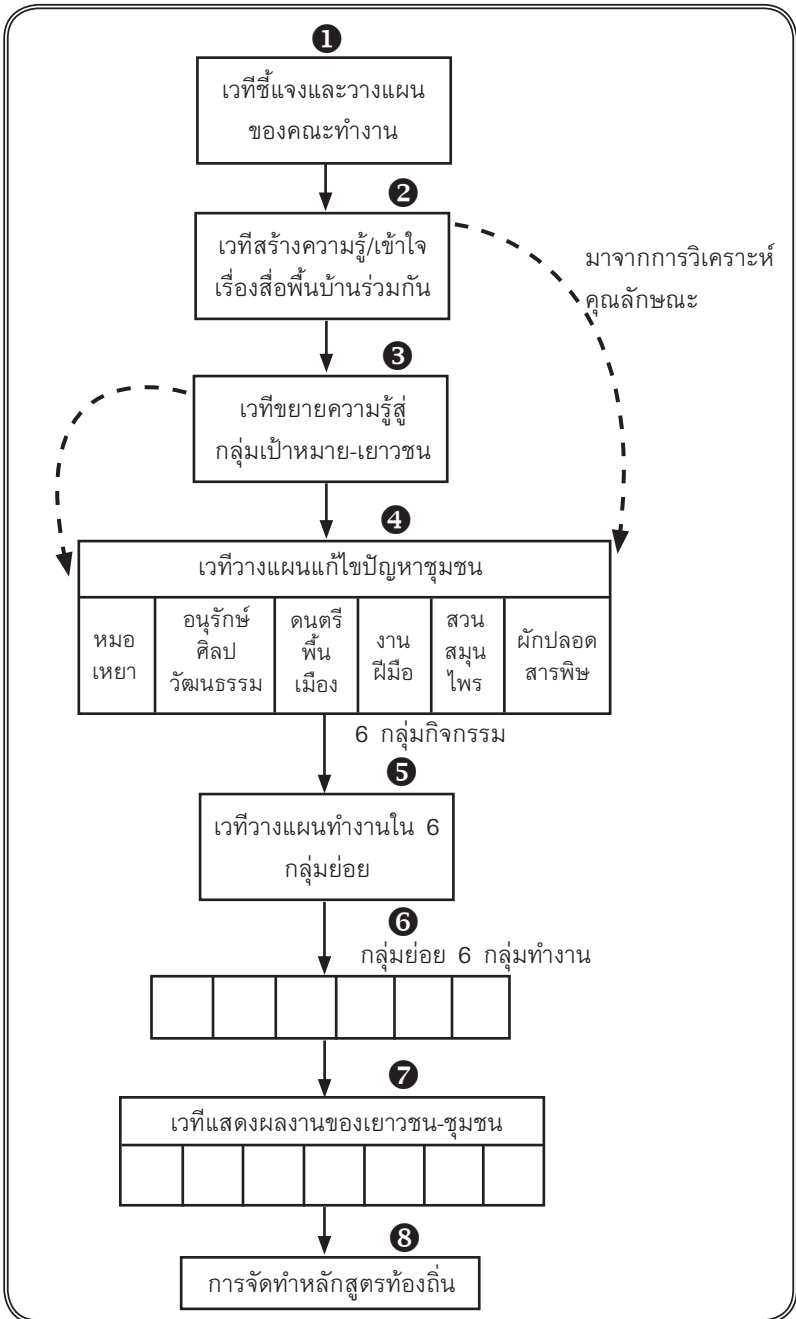

ภาพที่ 7: ตาข่ายแห่งสื่อพิธีกรรมแข่งชะนาม

ดังนั้น เมื่อจะดำเนินการบริหารจัดการวัฒนธรรมเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นการฟื้นฟู การสืบทอด หรือการส่งเสริมเผยแพร่ก็ตาม ในมิติ

ของการบริหารจัดการกิจกรรมนั้น จึงจำเป็นต้อง “ทำให้ครบทุกเปลาะ” การออกแบบกิจกรรม จึงจะทำเพียงหนึ่งหรือสองกิจกรรมเท่านั้นไม่ได้ หากแต่จะต้องในลักษณะของ “ชุด/คาราวานของกิจกรรม” ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่า การบริหารจัดการกิจกรรมนั้นจะต้องออกแบบให้มี **หลากหลายกิจกรรม** (ถ้าเทียบกับการกินยาแล้ว ก็ต้องเป็นยาชุด) แต่ละกิจกรรมมีการจัดวางลำดับขั้นที่ต่อเนื่องกัน ในลักษณะของการจัดคาราวาน (มีลำดับขั้นตอนการกินยาที่แน่นอน) มีความเชื่อมโยงสอดคล้องกันระหว่างกิจกรรม และที่สำคัญก็คือ ในการค้นคิดออกแบบแต่ละกิจกรรมนั้น จะต้อง**มีเหตุผลที่มาที่ไป** เพราะเหตุใดจึงทำกิจกรรมนี้ ไม่ทำกิจกรรมนั้น ทำกิจกรรมนี้แล้ว จะได้ผลลัพธ์และผลสืบเนื่องอย่างไรบ้าง โดยแหล่งคำตอบที่มาที่ไปของการค้นคิด/ออกแบบกิจกรรมนั้น จะอยู่ที่**พิมพ์เขียวของการวิเคราะห์คุณลักษณะ** (แม่แบบ) และการ**วัดสถานภาพของสื่อพื้นบ้าน**นั้นๆ (การตรวจวัดอาการ) ประกอบกัน

ตัวอย่างที่แสดงในภาพคือคาราวานกิจกรรมในโครงการ สืบสานพิธีเหยา จ.มุกดาหาร ซึ่งประกอบด้วย 8 กิจกรรมย่อย

ภาพที่ 8: การวางแผนกิจกรรมของโครงการสืบสานพิธีเหยา จ.มุกดาหาร

จากประสบการณ์ของผู้เขียน จุดอ่อนประการหนึ่งของผู้ที่เป็นนักปฏิบัติ (ซึ่งนักทฤษฎีก็มีจุดอ่อนไปอีกแบบหนึ่ง) ก็คือ การลงมือทำกิจกรรมโดยไม่รู้ที่มาที่ไปว่าทำไมจึงทำกิจกรรมนั้น ทำไมจึงไม่ทำกิจกรรมนี้ ทำไมจึงทำกิจกรรมนั้นอย่างนั้นไม่ทำอย่างนี้ (ที่ผู้เขียนล้อเล่นว่า เป็น “กิจกรรมแบบลูกกอล์ฟ” หรือหากพูดให้แรงกว่านั้นก็คือ “สักแต่ทำให้ได้ทำกิจกรรมเป็นพอ”) ด้วยอารมณ์ความรู้สึกที่ว่า “ฉันต้องทำ ทำอะไรสักอย่างแล้ว” เป็นตัวชักนำการกระทำ การทำกิจกรรมด้วยท่วงทำนองดังกล่าวนั้น ถ้าตาดีก็อาจจะได้ผล แต่ถ้าตาร้ายก็จะสูญเปล่า ที่เรียกกันว่า “การค้นก็มีเยาะ (ปัญหา) การเกาก็มีเยาะ (การลงมือแก้ไขปฏิบัติ) แต่ไม่หายคัน (เพราะเกาไม่ถูกที่คัน)

ปัญหาเรื่องการไม่รู้ที่มาที่ไป ไม่รู้เหตุและผลของการทำกิจกรรมแต่ละอย่างนั้น ในสื่อพื้นบ้านประเภทสื่อพิธีกรรมจะยิ่งทวีปัญหามากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะสื่อพิธีกรรมเป็นสื่อที่มีตัว “รูปแบบกิจกรรม” ทุกอย่างจัดวางไว้เรียบร้อยแล้ว ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมเพียงแต่มา “ลงมือกระทำ” (perform) ไปตามที่เคยเป็นมาเท่านั้น ดังนั้น พิธีกรรมจึงเป็นกิจกรรมที่ผู้กระทำสามารถจะดำเนินการได้โดยไม่จำเป็นต้องล่วงรู้ที่ไปที่มา ไม่ต้องรู้เหตุและผล และไม่ต้องรู้ความหมายที่อยู่เบื้องหลัง นักวิชาการบางท่าน เช่น Humphrey & Laidlaw (อ้างใน Kopping 2006) ถึงกับกล่าวว่า พิธีกรรมโดยส่วนใหญ่เป็นการสื่อสารที่ปราศจากสารสนเทศ เนื่องจากผู้กระทำมักไม่มีความหมายของการกระทำนั้นๆเลย เช่น ชาวพุทธเราจะไม่รู้เลยว่าทำไมจึงต้องอาราธนาศีล ทำไมพระภิกษุสงฆ์จึงเทศนาโดยไม่อาราธนา (การขอ) ไม่ได้ และทำไมต้องขอถึง 3 ครั้ง เป็นต้น

ดังนั้น ตัวยาที่จะนำมาแก้ไขแนวโน้มที่เป็นจุดอ่อนของนักปฏิบัติที่กล่าวมาข้างต้นก็คือ สูตร “กิจกรรมที่ค้นคิดจากฐานงานวิจัย” (Action based on Research) กล่าวคือ การคิดกิจกรรมทุกอย่างจะต้องมาจากฐานความรู้ที่ได้มาจาก “งานขยับปัญญา” (การวิจัย) เสียก่อน ในทางปฏิบัติจึงต้องมีการไต่ถามกันอยู่เสมอว่า “กิจกรรมนี้ท่านได้แต่ใดมา” เป็นการตรวจสอบคุณภาพของกิจกรรม

(12) เป้าหมาย/หน้าที่ของการทำกิจกรรมคือการเปิดพื้นที่สาธารณะแห่งใหม่ๆให้แก่ชุมชน เมื่อใช้มุมมอง “กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม” (Cultural Production) ก็หมายความว่า การผลิตวัฒนธรรมนั้นจะดำเนินการต่อไปได้ก็ต่อเมื่อมีเงื่อนไขปัจจัยต่างๆเอื้ออำนวย และหนึ่งในเงื่อนไข/ปัจจัยเหล่านั้นก็คือ การมีพื้นที่สาธารณะ (Public sphere) ของชุมชน

ในอดีตนั้น ชุมชนมีวิธีการบริหารจัดการชีวิตทางวัฒนธรรมด้วยการตระเตรียมเงื่อนไขด้านการเปิดพื้นที่สาธารณะเอาไว้ในวาระโอกาสต่างๆ เช่น ในประเพณีทั้ง 12 เดือนที่เรียกว่า ฮีต12 คอง14 การมีงานฉลองของส่วนรวม ธรรมเนียมประเพณีในช่วงชีวิตต่างๆ (เช่น เรียกขวัญรับขวัญ สะเดาะเคราะห์ สืบชะตา ฯลฯ) ในวาระโอกาสเช่นนั้นจะเป็นช่วงเวลาที่มีการทำกิจกรรมร่วมกันของคนส่วนใหญ่ของชุมชนเพื่อสืบทอดความรู้ความเข้าใจ อารมณ์ความรู้สึกร่วม การสร้างอัตลักษณ์ร่วม การให้หลักประกันทางจิตใจ ฯลฯ ตามหลักการเรื่องบทบาทหน้าที่ของพื้นที่สาธารณะ อันเป็นแนวคิดของ J. Habermas (สนใจโปรดดู กาญจนา แก้วเทพ, แนวพินิจใหม่, 2553)

แต่ในปัจจุบันนี้ เมื่อสภาพวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่างๆในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เช่น เด็กๆและเยาวชนต้องไปใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน ผู้ใหญ่ต้องยุ่งเกี่ยวกับการทำมาหากินมากขึ้น ฯลฯ ในรายงานสภาพการณ์ของชุมชนและสื่อพื้นบ้านจึงพบภาพที่เป็นแบบแผนเดียวกันว่าในการจัดงานประเพณีพิธีกรรมต่างๆ มักจะมีแต่กลุ่มคนเฒ่าคนแก่เป็นส่วนใหญ่ ส่วนผู้ใหญ่ผู้นั้นจะเข้าร่วมน้อยลง ส่วนเด็กและเยาวชนนั้นแทบจะหลุดหายไปเลย ซึ่งหมายความว่า พื้นที่สาธารณะที่เคยทำหน้าที่เป็นแหล่งเบ้าหลอม “ความเป็นชุมชน” นั้นได้หดตัวลงในทุกๆมิติ

หากพิจารณาในแง่มุมนี้ เราอาจจะกล่าวได้ว่า การบริหารจัดการกิจกรรมวัฒนธรรมบางรูปแบบ เช่น การจัดเวทีเสวนากลุ่มย่อย การจัดเวทีคณะทำงาน การฝึกอบรมให้เด็กออกไปสืบค้นประวัติของชุมชน การจัดฝึกอบรมผลิตสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นกองคาราวาน

กิจกรรมก็คือ การบุกเบิกสร้างสรรค์เปิดพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ๆ เพื่อสร้างสรรค์ “ความเป็นชุมชน” ขึ้นมาใหม่ รวมทั้งอาจจะขยายผลออกไปถึงการบูรณะหรือฟื้นฟูพื้นที่สาธารณะแบบเดิมๆ” ขึ้นมาได้อีกด้วย เช่น ในโครงการสืบสานประเพณีตักบาตรเพ็งเดือนสามของชาวไทพวน ในจ.เพชรบูรณ์ แต่เดิมในประเพณีนี้จะมีกลุ่มกิจกรรมย่อยๆ เพื่อเปิดพื้นที่สาธารณะให้ผู้คนมาร่วมหลากหลายแบบ เช่น การทำขนมเงินเองทุกขั้นตอน การทำข้าวหลาม (เพื่อเอามาตักบาตร) การทำสลากข้าวเปลือก (มอบให้คนจน) การประกวดวัลลาน ฯลฯ แต่เมื่อถูกแรงปะทะจากภายนอกกิจกรรมย่อยๆ ก็ค่อยๆ เลือนหายไปทีละอย่างสองอย่างหรือผิดเพี้ยนไปเลย เมื่อมีการทำโครงการบริหารจัดการวัฒนธรรมเชิงรุกจึงได้ค่อยๆ ฟื้นฟูกิจกรรมย่อยให้ขึ้นมาอย่างเต็มรูปแบบ เป็นต้น

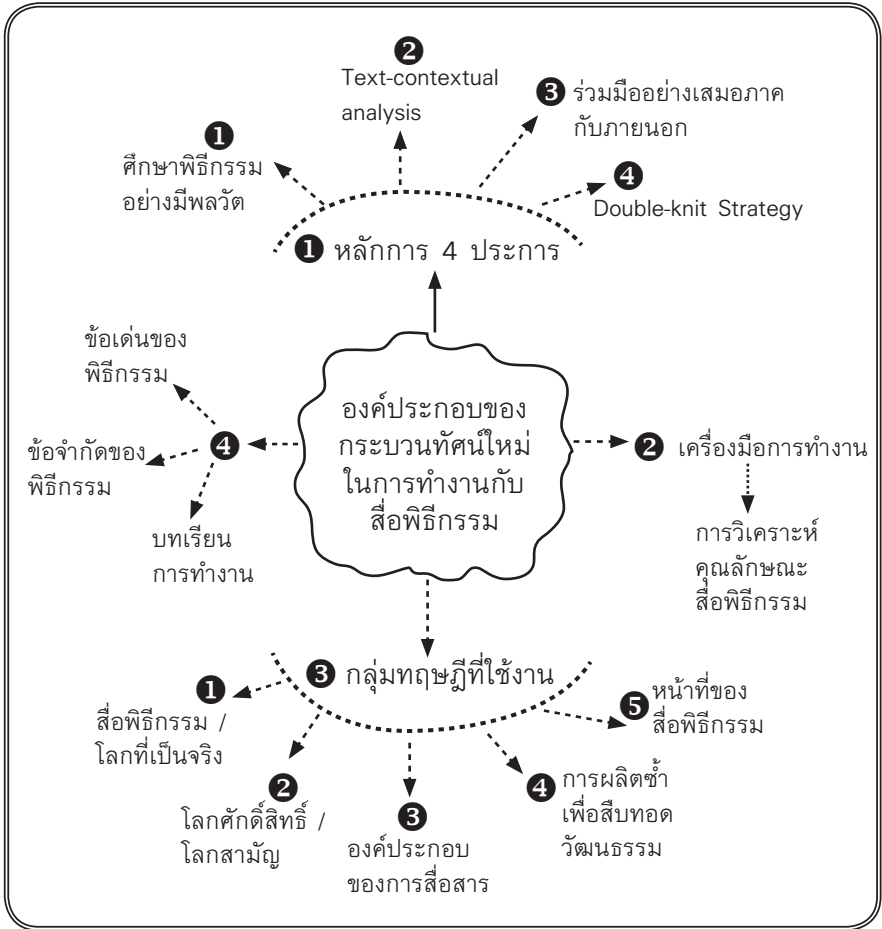
4. แนวทางและเครื่องมือการทำงานกับสื่อพิธีกรรมตามแนว นิเทศศาสตร์กระบวนทัศน์ใหม่ฯ

แม้ว่าโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) จะเป็นโครงการพัฒนาที่เน้นหนักการลงมือปฏิบัติการเพื่อเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นจริงร่วมกับภาคีในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ หากทว่าในการลงมือปฏิบัติการนั้น กลุ่มผู้ทำงานได้ติดตั้ง (install) ชุดความรู้ความเข้าใจมาจากชุดงานวิจัยของ สกว. มาแล้ว (รวมทั้งในระหว่างการทำงาน ก็มีปฏิบัติการเสริมเพิ่มเติมความรู้ด้วยกระบวนการทบทวน/ถอดบทเรียน สรุประสปรการณเป็นระยะๆ) ดังนั้น จึงอาจถือได้ว่า โครงการ สพส. เป็นหน่วยปฏิบัติงานที่ทำงานแบบมีความรู้/มีหลักการทฤษฎีชี้นำ (theoretical practice)

สำหรับองค์ประกอบของกระบวนทัศน์ใหม่ในการทำงาน/ศึกษาสื่อพิธีกรรมนั้น จะประกอบด้วย 4 มิติ ดังนี้

(1) แนวทาง/หลักการสำคัญที่ต้องยึดถือ ซึ่งก็คือหลักการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรม 4 ประการที่ได้กล่าวไปแล้ว

- (1.1) ศึกษา/พิจารณาสื่อพิธีกรรมอย่างมีพลวัต มิใช่หยุดนิ่ง (Dynamism)
  - (1.2) ศึกษาความสัมพันธ์ทั้งตัวสื่อพิธีกรรมและบริบทแวดล้อม (Text-Contextual Analysis)
  - (1.3) เน้นการร่วมมืออย่างเสมอภาคระหว่างเจ้าของสื่อพิธีกรรมกับกลุ่ม/หน่วยงาน/คนภายนอกที่มีความเข้าใจดีและเจตนาดี (Collaboration with equality)
  - (1.4) เน้นกลยุทธ์เส้นด้ายคู่ คือทั้งใช้และพัฒนาสื่อพิธีกรรมไปพร้อมๆกัน (Double-knit Strategy)
- (2) เครื่องมือการทำงาน: การวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรม
- (3) กลุ่มทฤษฎีที่นำมาใช้งาน ประกอบด้วย 5 ทฤษฎีหลัก คือ
- (i) ทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมกับบริบทที่เป็นจริง
  - (ii) ทฤษฎีโลกศักดิ์สิทธิ์และโลกสามัญ
  - (iii) ทฤษฎีองค์ประกอบของการสื่อสารในการวิเคราะห์พิธีกรรม
  - (iv) ทฤษฎีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรม
  - (v) ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรม
- (4) การวิเคราะห์ข้อเด่น/ข้อจำกัดและบทเรียนการทำงานกับสื่อพิธีกรรม

ภาพที่ 9 : องค์ประกอบของกระบวนทัศน์ใหม่ในการทำงานกับพิธีกรรม

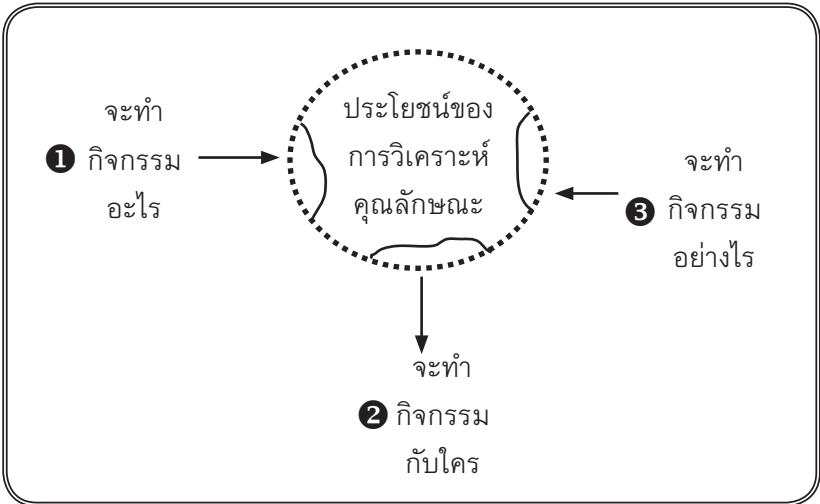
จากนี้จะได้กล่าวถึงรายละเอียดของแต่ละองค์ประกอบต่อไป

5. เครื่องมือการทำงาน: การวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมอย่างมีพลวัต

จากแนวคิดเชิงหลักการเรื่องคุณลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของสื่อพิธีกรรมตามทัศนะของ สมสุข หินวิมาน (2553) ที่ได้กล่าวมาแล้ว

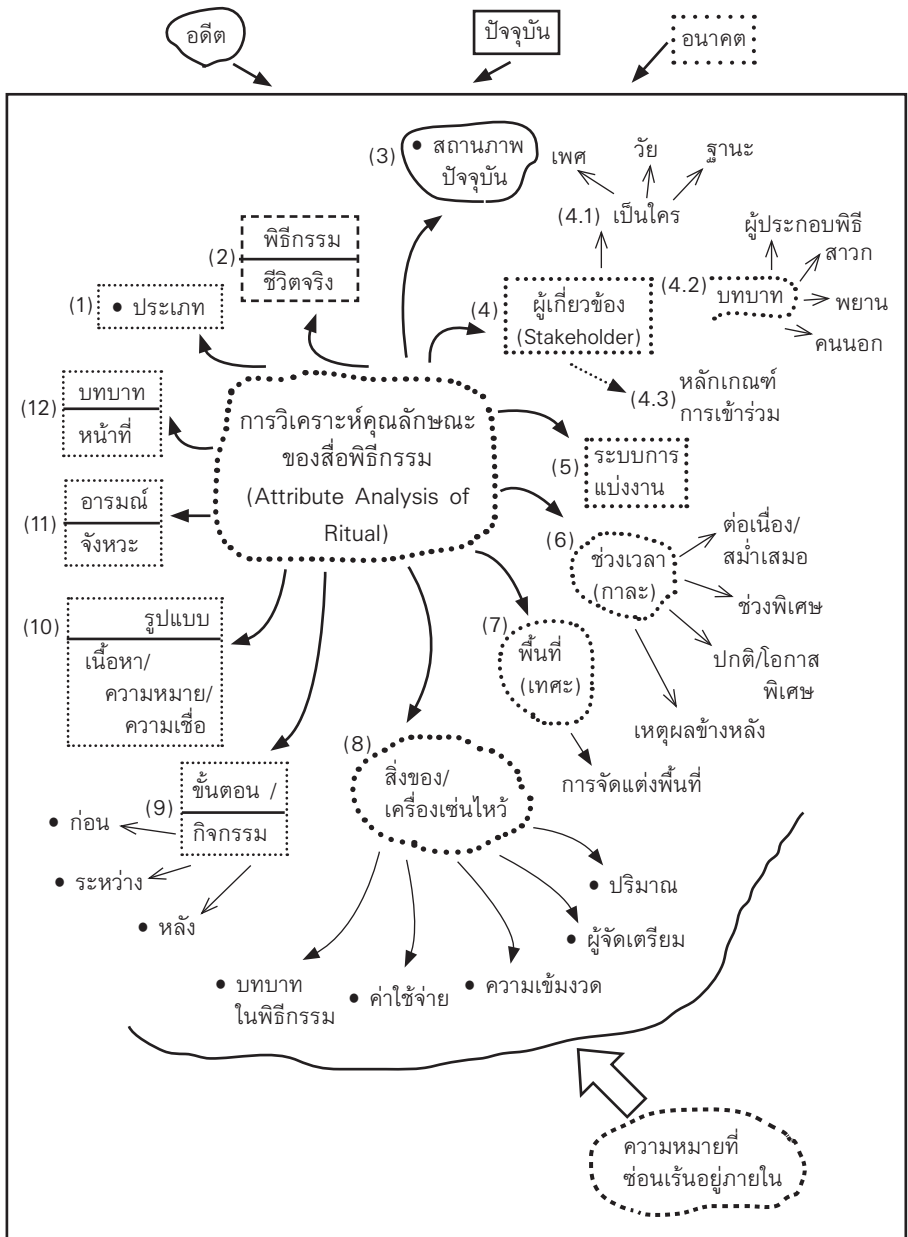
เมื่อลงมือปฏิบัติ ในภาคปฏิบัติการจะต้องมีเครื่องมือการทำงานกับสื่อ พิธีกรรมที่ละเอียดมากยิ่งขึ้น ในการนี้ โครงการ สพส. ได้ใช้เครื่องมือ พื้นฐานที่เรียกว่า “การวิเคราะห์คุณลักษณะ” (Attribute Analysis) มา ประยุกต์ใช้กับสื่อพิธีกรรม

เครื่องมือ “การวิเคราะห์คุณลักษณะ” นั้น มีแนวคิดพื้นฐาน เบื้องหลังที่ว่า จะทำงานกับสิ่งใด ต้องรู้จักสิ่งนั้นให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็น ไปได้ ยิ่งทำงานไปด้วย ก็ยิ่งต้องรู้จักและเข้าใจธรรมชาติของสิ่งนั้นให้ มากยิ่งขึ้นทุกที ทั้งเพื่อกำหนดตนเองและเพื่อยึดกุมสิ่งนั้นให้เป็นไปใน ทางที่พึงปรารถนา สำหรับประโยชน์ของการวิเคราะห์คุณลักษณะนั้นจะ มีอย่างอเนกอนันต์ (ดังที่จะได้แสดงให้เห็นในตอนต่อไป) เท่าที่พอจะ ระบุได้อย่างชัดที่สุดในที่นี้ก็คือ การวิเคราะห์คุณลักษณะนั้นจะช่วย นำทางการปฏิบัติในเรื่องต่อไปนี้ 3 เรื่องใหญ่คือ

ภาพที่ 10: คุณประโยชน์ของการวิเคราะห์คุณลักษณะ

สำหรับคุณลักษณะสำคัญของสื่อพิธีกรรมที่ควรจะต้องทำความเข้าใจ และเข้าใจเป็นเบื้องต้นอย่างน้อยๆก็มีดังแสดงในภาพ (อาจจะเพิ่มเติมให้มากกว่านี้ก็ได้)

ภาพที่ 11: การวิเคราะห์คุณลักษณะสื่อพิธีกรรม

จากนี้เราจะดูรายละเอียดของแต่ละคุณลักษณะย่อยของสื่อพิธีกรรมไปตามลำดับ

(5.1) ประเภทของพิธีกรรม ในศาสตร์สาขาต่างๆล้วนมีวิธีการแบ่งประเภทของพิธีกรรมอยู่หลายๆแบบ โดยใช้เกณฑ์แต่ละเกณฑ์ที่เป็นตัวจัดแบ่ง เช่น ในสาขาวิชามนุษยวิทยา มักจะแบ่งประเภทของพิธีกรรมออกเป็น life-cycle ritual (พิธีกรรมในแต่ละช่วงของชีวิต) พิธีกรรมของช่วงวิกฤต (เช่น การเจ็บไข้ได้ป่วย) พิธีกรรมการลงโทษผู้ฝ่าฝืนกฎระเบียบของสังคม หรือพิธีกรรมที่ทำอย่างเป็นประจำต่อเนื่อง (เช่น การทำบุญ 12 เดือน) หรืออาจจะแยกประเภทเป็น**พิธีกรรมส่วนบุคคล/กลุ่ม** เช่น พิธีกินหมูล้างดินของชาวผู้ไทที่กระทำเมื่อเกิดมีหญิงสาวที่ทำผิดประเพณีมีท้องก่อนแต่งงาน และ**พิธีกรรมส่วนรวม**ที่ทำกันทั้งชุมชน เช่น งานจุลกฐิน เทศน์มหาชาติ เป็นต้น ฯลฯ หรือนักวิชาการบางท่านอาจจะแบ่งโดยดูจากพัฒนาการของการศึกษาพิธีกรรมที่เริ่มต้นจากพิธีกรรมทางศาสนา แล้วขยายไปสู่พิธีกรรมในมิติอื่นๆ ดังนั้น จึงแบ่งพิธีกรรมออกเป็น 3 ประเภทคือ religious quasi-religious และ civil ritual เป็นต้น

กล่าวเฉพาะในพิธีกรรมทางศาสนา (Religious ritual) ซึ่งเป็นต้นแบบของพิธีกรรมอื่นๆ และมีมาอย่างยาวนานควบคู่กับประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ ดังนั้น ภายในกลุ่มพิธีกรรมทางศาสนาจึงยังแบ่งย่อยออกเป็นประเภทต่างๆอีกมากมาย R. Bocock (1974) ได้จำแนกพิธีกรรมทางศาสนาออกเป็นหมวดหมู่ย่อยๆ ดังนี้

- Ritual of manipulation เป็นพิธีกรรมที่ต้องการ “สื่อสาร” กับอำนาจเหนือธรรมชาติเพื่อจะจัดการกับธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น พิธีกรรมการเอาตะไคร้มาปักลงดินเพื่อห้ามฝนตก หรือพิธีกรรมที่กระทำเพื่อเพิ่มโซคลาก (rite of intensification) เช่น การบูชาเทพเจ้าของชาวประมงก่อนออกหาปลาเพื่อให้หาปลาได้มากๆ

- Therapy and anti-therapy ritual เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการป้องกัน การรักษาเยียวยา หรือการเสริมความเข้มแข็งให้แก่สุขภาพอนามัย

- Salvation rituals เป็นพิธีกรรมที่เปลี่ยนบุคลิกภาพของผู้เข้าร่วม เช่น การเข้าทรง พิธีลุยไฟในช่วงเทศกาลกินเจ เป็นต้น
- Revitalization ritual เป็นพิธีกรรมที่ช่วยให้คนเกิดความอดทนต่อความตึงเครียดด้านต่างๆ เช่น พิธีบูชาเสด็จพ่อ ร.5
- Worship ritual เป็นพิธีกรรมที่แสดงออกซึ่งความเคารพสักการบูชา การสำนึกถึงบุญคุณของเทพเจ้าหรือจิตวิญญาณต่างๆ เช่น พิธีไหว้ผีปู่ย่า พิธีไหว้ครูหมอตายาย ฯลฯ
- Ritual of social control เป็นพิธีกรรมที่มีเป้าหมายสุดท้ายคือการรักษากฎระเบียบของสังคม เช่น การแบ่งแยกเพศอย่างชัดเจน การแบ่งแยกรุ่นวัย ฯลฯ ตัวอย่างเช่น rite of passage เป็นต้น

สำหรับโครงการ สพส. มีวิธีการแบ่งประเภทของพิธีกรรมโดยยึดเอาลักษณะของเนื้อหาในตัวโครงการเป็นหลัก ทำให้แบ่งประเภทพิธีกรรมออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

(ก) พิธีกรรมแบบเต็มตัว เช่น บรรดาโครงการทั้ง 26 โครงการที่นำมาเป็นเนื้อหาหลักในข้อเขียนชิ้นนี้ ถือว่าเป็นการทำงานกับสื่อพิธีกรรมเป็นหลักสำคัญ

(ข) พิธีกรรมแบบครึ่งตัว สพส. ยังมีโครงการอีกจำนวนมากที่อาจจะทำงานกับสื่อการแสดง การละเล่นพื้นบ้าน (เช่น เเทงตุ๊ก/ตีโพน/ค่าวซอ/โปงลาง/ซีละ ฯลฯ) หรือสื่อวัตถุ (เช่น สานหมวกกุงไถ่ยกกะหนังตะลุง ฯลฯ) แต่ทว่าในช่วงตอนหนึ่งหรือส่วนเสี้ยวของโครงการเหล่านี้ ก็จะมี “บทบาทของพิธีกรรม” เข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น การไหว้ครู/ครอบครูในสื่อการแสดง การนำเอาสื่อวัตถุมาใช้ในพิธีกรรม (เช่น การทำพิธีเกี่ยวกับหนังตะลุง) ซึ่ง สพส. ถือว่า โครงการเหล่านี้มีส่วนของพิธีกรรมอยู่ครึ่งตัว

(5.2) ความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมและบริบทที่เป็นจริง นักวิชาการหลายท่านที่สนใจเรื่องการวิเคราะห์พิธีกรรม เช่น E. Durkheim (1915) ได้สร้างแนวคิด(construct)ที่แยกโลก 2 โลกที่แวดล้อมมนุษย์เรา

คือ โลกแห่งพิธีกรรม/โลกศักดิ์สิทธิ์/(ritual world /sacred world) กับโลกแห่งชีวิตจริง/โลกสามัญ (profane world) ซึ่งโลกทั้ง 2 นี้มีทั้งความ **เชื่อมร้อย/จุดรวม/ต่อโยงกัน** (เช่น ของใช้ที่ใช้อยู่ในพิธีกรรมก็คือสิ่งของที่ใช้ในชีวิตประจำวัน) แต่ในอีกด้านหนึ่ง โลกทั้ง 2 นี้ก็ **มีรอยแยกขาด/มีความแตกต่างกัน** (เช่น ในโลกแห่งชีวิตจริง มนุษย์เราต้องทำงาน แต่ในโลกพิธีกรรม เราจะหยุดทำงาน เป็นต้น) และจากนั้น นักวิชาการแต่ละท่านก็ได้นำเสนอ “รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างโลกทั้งสอง” นี้ เช่น โลกแห่งพิธีกรรมก็คือรูปแบบอุดมคติที่มนุษย์อยากให้มีในโลกแห่งความเป็นจริง หรือโลกแห่งพิธีกรรมทำหน้าที่เป็นต้นแบบให้โลกแห่งความจริง ดูเป็นเยี่ยงอย่าง หรือโลกแห่งพิธีกรรมทำหน้าที่ช่อมแซม/สมานรอยร้าวที่เกิดขึ้นในโลกแห่งความเป็นจริง เป็นต้น

จากแนวคิดดังกล่าวนี้ ในภาคปฏิบัติการ เราจึงควรมีการสำรวจตรวจสอบว่า ในกรณีของสื่อพิธีกรรมที่เรากำลังทำงานอยู่ด้วยนั้น **รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่าง “สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในโลกแห่งพิธีกรรม” กับ “บริบทของโลกแห่งความเป็นจริง”** นั้นเป็นอย่างไร เช่น มีความเชื่อมต่อกันไหม หรือมีความขัดแย้งกัน หรือไม่มีความสัมพันธ์อันใดต่อกันเลย ตัวอย่างเช่น ในบรรดาพิธีกรรมที่แสดงความมีสมานฉันท์ แต่เมื่อกลับมาสู่โลกแห่งความเป็นจริง ก็กลับมีแต่ความขัดแย้งแตกแยก หรือในพิธีกรรม การให้อภัยเช่นพิธีกินหมูล้างดินของชาวผู้ไท จ.อำนาจเจริญที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว เมื่อได้ทำพิธีให้อภัยแก่หญิงสาวที่ทำผิดประเพณีในสื่อพิธีกรรมแล้ว เมื่อย้อนกลับมาสู่บริบทชีวิตที่เป็นจริง ชุมชนได้ต้อนรับและให้อภัยหญิงสาวที่กระทำความผิดนั้นจริงหรือเปล่า เป็นต้น (ดูรายละเอียดทฤษฎีที่หนุนหลังแนวคิดนี้ในตอนต่อไป)

(5.3) การตรวจสอบสถานะภาพของสื่อพิธีกรรม การรู้จักสถานะภาพ (status) ของสื่อพิธีกรรมที่กำลังจะทำงานด้วย ก็เป็นทำบังคับพื้นฐานของโครงการ สพส.ที่จะวางกลยุทธ์ภายใต้ภาคี่เริ่มต้นกำหนดลางมองดูดิน และทำงานกับ **สภาพความเป็นจริงที่ดำรงอยู่** กลยุทธ์นี้เปรียบเสมือน

การเริ่มต้นตรวจอาการของหมอก่อนที่จะทำการให้ยาหรือให้การรักษาแก่คนไข้ ในเบื้องต้น ผู้ที่เป็นหมอกก็จะตรวจสภาพร่างกายและอาการเจ็บป่วยของคนไข้เสียก่อน

เราอาจจะแบ่งระดับ “อาการ/สภาพของสื่อพื้นบ้าน” ที่เป็นผลมาจากการตรวจสถานภาพได้ดังนี้

(ก) สื่อพิธีกรรมอยู่ในสภาพสมบูรณ์แข็งแรงดี เช่น โครงการ “สืบสานประเพณีแห่งสงกรานต์ โพรงมะเดื่อ จ.นครปฐม” ซึ่งเป็นประเพณีที่กระทำในช่วงหนึ่งอาทิตย์ช่วงหลังวันสงกรานต์ เป็นประเพณีของชาวไทยเชื้อสายลาวครั้งที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องนับเป็นเวลา 100 กว่าปีแล้ว พิธีกรรมนี้มีผู้คนเข้าร่วมอย่างคับคั่ง สื่อพื้นบ้านที่อยู่ในสภาวะเข้มแข็งเช่นนี้ ก็สามารถจะนำเอามาใช้งานได้ทันที เช่น นำเอามาสอดใส่การณรงค์เรื่องดเหล่า เผาบุหรี เพื่อป้องกันอุบัติเหตุจากการขับขี่รถยนต์ หรือหากมีการทำงานด้วย ก็ควรจะเป็นการเสริมความเข้าใจในตัวสื่อพิธีกรรมให้ผู้เข้าร่วมทุกคนได้รับความหมาย ความเป็นมา คุณค่า และบทบาทหน้าที่ของสื่อประเพณีนี้เพื่อการนำไปใช้อย่างเต็มศักยภาพ

(ข) สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพข้างนอกเข้มแข็ง แต่ข้างในกลวงว่างเปล่า ได้แก่ สื่อพิธีกรรมที่มีการสืบทอดอย่างต่อเนื่องดูดีก็เข้มแข็งดี แต่ทว่าท่ามกลางความฟูฟ่าของรูปแบบนั้น คุณค่า/เนื้อหาความหมายของตัวสื่อพิธีกรรมกลับมีอันเลอะเลือนหรือเลอะเทอะเลือนไปเลย ตัวอย่างเช่น การจัดงานบุญผะเหวด หรือเทศน์มหาชาติ ซึ่งมีเนื้อหาคุณค่าความหมายของการสมานสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจของชุมชน และรื้อฟื้นจิตสำนึกแห่งการให้ทานอันเป็นบารมีสูงสุดของพระเวสสันดร แต่ปัจจุบันนี้ การทำงานบุญผะเหวดนั้นก็กลับเป็นงานบุญที่มีการกินเหล้า ยาปลาบั้งแบบหัวราน้ำ หรืองานเทศน์มหาชาติก็กลายเป็นการบิบบ้างค้ำจากทางราชการให้แต่ละหมู่บ้านต้องรับกัณฑ์เทศน์ไปคนละกัณฑ์แบบว่า “หนึ่งหมู่บ้าน หนึ่งกัณฑ์เทศน์” เป็นต้น

ในอนาคต ผู้เขียนคาดหวังว่า อาการของการใช้สื่อพื้นบ้านแบบ

ผิดเพี้ยนไปจากเป้าหมาย/คุณค่าเดิมเช่นนี้จะกลายเป็นกระแสหลักของการทำงานด้านสื่อพิธีกรรม โดยเฉพาะเมื่อเรื่องพิธีกรรมมีสัดส่วนของเรื่องธุรกิจเพิ่มมากขึ้น รายการจัดพิธีกรรมแบบเก็งกำไรว่า “วัดครึ่งกรรมกรครึ่ง” จะเกิดขึ้นมาก และจำเป็นต้องมีวิทยายุทธ์ที่แก้ก้ำในการทำงานกับสื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพเช่นนี้

(ค) **สื่อพิธีกรรมที่เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะ** กรณีนี้ แม้ว่าสื่อพิธีกรรมนั้นยังจะลุกนั่งเดินเหินอยู่ได้ แต่ทว่าก็ออกอาการเจ็บออดๆแอดๆ ตัวบ่งชี้อาการเจ็บไข้ได้ป่วยนั้นก็เช่น การประกอบพิธีกรรมทำได้อย่างตกๆ หล่นๆ ผู้คนเข้าร่วมเริ่มจางหายไป บรรดาคุณลักษณะย่อยๆของพิธีกรรมเริ่มหดสั้นบ้าง เริ่มหดหายบ้าง

ตัวอย่างเช่น สื่อพิธีกรรมในโครงการสืบสาน “ตักบาตรเพ็งเดือนสาม” ของชาวไทพวน จ.เพชรบุรี ถึงแม้ว่า ประเพณีนี้จะยังคงมีการกระทำกันมาอย่างต่อเนื่อง แต่ทว่า ส่วนประกอบหลายอย่างของประเพณีก็เริ่มจางหายไป เช่น ในอดีต งานตักบาตรนี้ จะต้องมีทั้งการ “ทำบุญแก้ววัด” และ “ทำทานแก่คนยากจน” แต่ในชั้นหลังนี้ จะหลงเหลือแต่การทำบุญให้วัดเท่านั้น การทำทานแก่คนยากจนจะหายไป รวมทั้งงานแห่สลากข้าวเปลือกที่เคยมีอยู่ในอดีตก็ถูกตัดออกจากรายการ เป็นต้น

(ง) **สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพ “มีแต่ทรงกับทรุด”** เป็นสภาพของสื่อพิธีกรรมส่วนใหญ่ที่เข้ามาทำโครงการกับสพส. เนื่องจากบรรดาผู้ที่มีใจรักและเห็นคุณค่าของสื่อประเพณีพิธีกรรมจำนวนหนึ่งเริ่มตระหนักซึ่งแก่ใจว่า หากปล่อยให้สื่อพิธีกรรมของชุมชนล้มหายตายจากไป หายน่ะก็ย่อมเกิดขึ้นกับคนในชุมชนอย่างแน่นอน ทั้งนี้เพราะสื่อพิธีกรรมนั้นมีบทบาทหน้าที่ที่ไม่อาจจะประมาณค่าได้ต่อชุมชนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ตัวอย่างเช่น พิธีกรรมตักบาตรในโครงการ “ครอบครัวสุขสันต์ชวนกันทำบุญ” อ.ศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี การตักบาตรเป็นประจำทุกวันนั้นเคยเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนไทยในอดีต แต่ในปัจจุบันนี้ประเพณีพิธีกรรมนี้ค่อยๆ ลดหายไป โดยเฉพาะในเขตชุมชนเมือง อัน

เนื่องมาจากสภาพวิถีชีวิตแบบคนเมือง (เช่นคนที่อยู่กรุงเทพนั้นต้องออกไปทำงานก่อนพระจะออกบิณฑบาตเสียอีก)

ส่วนกรรมวิธีในการทำนุญตักบาตรเริ่มเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ลูกมาหุงข้าว/ทำกับข้าวถวายพระด้วยความตั้งใจ ก็ลดลงไปเหลือเพียงการซื้อข้าวซื้อแกงสำเร็จรูปใส่แทน และวันเวลาที่จะตักบาตรก็ค่อยๆลดน้อยถอยลงไป ผู้คนที่จะตักบาตรก็อาจจะเหลือแต่คนเฒ่าคนแก่ เป็นต้น

(จ) สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพรอวันตาย เป็นประเภทของสื่อพิธีกรรมที่แทบจะไม่ได้นำมากระทำแล้ว หรือมีผู้ประกอบพิธีกรรมได้เป็นคนสุดท้ายแล้ว เช่น พิธีโตะครีม จ.สงขลา ซึ่งเป็นรูปแบบการทรงตายายที่มีคณะผู้ทำโตะครีมได้เป็นคนสุดท้ายแล้ว หรือโครงการเต่าแม่นางตั้ง อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร ซึ่งได้หายหน้าหายตาจากชุมชนไป โดยมี การทำเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อปี พ.ศ. 2540 ซึ่งเป็นปีที่ฝนแล้งอย่างหนัก ข้าวกล้าตายหมด ผู้เฒ่าผู้แก่จึงได้รื้อฟื้นขึ้นมาทำเพื่อสร้างกำลังใจให้แก่นร่วมชุมชนให้ผ่านพ้นวิกฤติของชุมชนไปให้ได้ แต่เมื่อทำผ่านพ้นไปแล้ว ก็เงียบหายไปอีก

(ฉ) สื่อพิธีกรรมที่มรณกรรมไปแล้ว ตัวอย่างเช่น โครงการ “สืบสานประเพณีการทำขวัญข้าว” ที่ต.บางซ้าย จ.พระนครศรีอยุธยา ที่คนในชุมชนอายุตั้งแต่ 50 ปีลงมาส่วนใหญ่ไม่เคยได้เห็นประเพณีพิธีกรรมเรียกขวัญในหมู่บ้านตนเอง สื่อพิธีกรรมประเภทนี้ต้องดำเนินการ “ปลุกผีดีให้ลุกขึ้นมาจากหลุม”

สถานภาพของสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้าน - - - - - ▶ กลยุทธ์การทำงาน

- สูญหายไปแล้ว - - - - - ▶ รื้อฟื้น พื้นฟู
- กำลังจะสูญหาย - - - - - ▶ อนุรักษ์
- กำลังพิการ/บกพร่อง - - - - - ▶ สืบทอด ↗ ผู้ส่งสาร
↘ ผู้รับสาร
- ดำรงอยู่แบบเดิมไม่ได้แล้ว - - - - - ▶ ปรับปรน/ปรับประยุกต์
- กำลังเพี้ยนไปจากเดิม/แตกแถว - - - - - ▶ ปรับให้เข้าแถว/
เข้าร่องเข้ารอย
- ยังสมบูรณ์ดีอยู่ - - - - - ▶ ส่งเสริม/เผยแพร่

ภาพที่ 12: การตรวจสอบสถานภาพของสื่อพิธีกรรมและกลยุทธ์การทำงาน

(5.4) ผู้ที่เกี่ยวข้อง (Stakeholder) การสำรวจผู้ที่เกี่ยวข้องนั้น อาจจะต้องเปรียบเทียบระหว่าง “ตัวตนฉบับ/ในอดีต” กับ “สภาพปัจจุบันที่กำลังเป็นอยู่” (อันที่จริงในทุกคุณลักษณะก็ควรจะเปรียบเทียบด้วยเกณฑ์กาลเวลาเช่นนี้) แม้มุมของการสำรวจผู้เกี่ยวข้องในสื่อพิธีกรรมอย่างหนึ่งๆควรมีเช่นนี้

(5.4.1) ผู้ที่มาเข้าร่วมมีคุณสมบัติทางประชากรอย่างไรบ้าง เช่น เป็นคนวัยไหน เพศใด มีฐานะ/ชนชั้นอย่างไร ตัวอย่างเช่น งานเทศน์มหาชาตินั้น ในอดีตจะเป็นงานที่รวมคนทุกเพศทุกวัยทุกชนชั้น แต่ทว่าเทศน์มหาชาติวัดศรีสุพรรณ จ.เชียงใหม่ ในปัจจุบัน (ช่วงก่อนทำโครงการ) จะมีแต่พระสงฆ์กับคนแก่เท่านั้นที่เข้าร่วม กลุ่มพ่อบ้านแม่บ้านนั้นมีส่วนน้อยที่เข้าร่วม ส่วนเยาวชนนั้นหลุดหายจากวงโคจรไปเลย

(5.4.2) บทบาทของผู้ที่เข้าร่วม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า พิธีกรรมเป็นการกระทำที่มีกรรมวิธีการทำที่แน่นอน ชัดเจน ดังนั้น จึงมีการกำหนดบทบาทของผู้ที่เข้าร่วมทุกคนอย่างเด่นชัดว่าใครจะมีบทบาทหน้าที่อะไรบ้าง เช่น

- **ผู้ประกอบพิธีกรรม** มีใครบ้าง เช่น เก้าผี หมอเหยา พระสงฆ์ หมอขวัญ ฯลฯ
- **สาวก** ผู้เข้าร่วมพิธีมีใครบ้าง เช่น ในพิธีไหว้ผีปู่ย่าจะมีการระบุบทบาทอย่างชัดเจนว่า ใครเป็นกำลังผี เป็นลูกเล่าลูกแบ่ง ฯลฯ
- **พยาน** ในบางพิธีกรรม จะมีการกำหนดตัวผู้เป็นพยาน อันอาจจะหมายถึงผู้ที่มีสิทธิเข้าดูชมพิธีกรรม แต่ในบางขั้นตอนจะต้องถอยออกมา
- **คนนอก** ในบางพิธีกรรม จะอนุญาตให้แต่สาวก/ลูกหลานเท่านั้นที่เข้าร่วมในทุกขั้นตอน ส่วนผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องก็จะมีฐานะเป็นคนนอก

ในทางวิชาการของการศึกษาเรื่องพิธีกรรมในปัจจุบัน จะสนใจเรื่องของ**บทบาทของผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องในพิธีกรรมเหล่านี้** โดยเฉพาะกลุ่มทฤษฎีสำนักความขัดแย้ง (Conflict theory) หรือสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแห่งพิธีกรรม (Political Economy of Ritual) ที่มีข้อเสนอที่ตรงกันข้ามกับสำนักคิดหน้าที่นิยม (Functionalism) นักคิดในสำนักนี้ เช่น M. Bloch หรือ P. Bourdieu เสนอว่า หน้าที่ที่แท้จริงของสื่อพิธีกรรมนั้นมีใช้การสมานรอยร้าวให้แก่โลก/สังคมที่เป็นจริง หากแต่เป็นพื้นที่ที่ปิดบังความขัดแย้งในสังคมต่างหาก หรือมิฉะนั้น ในโลกพิธีกรรมก็อาจจะ**เป็นพื้นที่ที่ผู้ด้อยอำนาจจะใช้ในการต่อรองหรือคัดค้านอำนาจที่มีอยู่ในสังคม** ดังนั้น ในการวิเคราะห์การประกอบพิธีกรรมหนึ่งๆ เราจึงอาจจะ**ได้เห็น**ว่า ในแต่ละพิธีกรรมนั้นจะ**แสดงให้เห็นความหลากหลายซับซ้อนและความขัดแย้งระหว่างอำนาจและความรู้ชุดต่างๆ** ในประสบการณ์ของพิธีกรรม คนที่ด้อยอำนาจ คนที่ด้อยโอกาส จะสามารถแสดงถึงพลังในความเข้าใจเกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของตัวเองในสังคม ในแบบฉบับของตนเอง ตัวอย่างเช่น บทบาทของผู้หญิงที่อาจจะด้อยอำนาจในสภาพชีวิตปกติ แต่กลับได้มาแสดงอำนาจในฐานะร่างทรงของพิธีกรรม เป็นต้น (ดูตัวอย่างงานวิเคราะห์พิธีกรรมในแนวคิดเช่นนี้ใน ปรานี วงษ์เทศ, **เพศและวัฒนธรรม**, 2534)

(5.4.3) หลักเกณฑ์ในการเข้าร่วม การคัดเลือกผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่จะเข้าไปมีบทบาทหน้าที่ในพิธีกรรมขั้นตอนต่าง ๆ นั้น จะมีเหตุผล/หลักเกณฑ์ในการเข้าร่วม ตัวอย่างเช่น ผู้ที่จะประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญข้าวนั้น จะต้องเป็นผู้ที่เรียนรู้เรื่องการประกอบพิธีกรรมมา มิใช่การสืบทอดทางสายเลือด การถ่ายทอดตำแหน่งผู้สืบทอดผู้นำของชีละนั้น จะต้องผ่านพิธีกรรมเสียงัก มิใช่มีมนุษย์มาคัดเลือกกันเอง เป็นต้น

(5.5) ระบบการแบ่งงานกันทำ เนื่องจากสื่อพิธีกรรมมักเป็นสื่อที่ประกอบด้วยกิจกรรมย่อยๆ มากมายหลายชนิด ดังนั้น จึงมีการจัดระบบการแบ่งงานกันทำอย่างแน่นอนตายตัวว่าคนกลุ่มไหนจะต้องทำงานอะไร

ตัวอย่างเช่น พิธีทอดกฐินแบบชาวส่วยที่เรียกว่า “ถวดแทน” ในโครงการสืบสานประเพณี “ถวดแทน” บ้านยางตะพาย จ.พิจิตร จะต้องมีการแบ่งระบบงานให้คนกลุ่มต่างๆ ไปทำงานดังนี้

- กลุ่มรำมวย/รำตักไต้
- กลุ่มทอธงชัย
- กลุ่มจักสาน (ไต้แก่ ตระกร้า คุ ชะลอม ไม้กวาด)
- กลุ่มทำขนม/ข้าวต้มผัด
- กลุ่มทำกลองแทน (องค์กฐิน/หอกฐิน)
- กลุ่มทำเครื่องบายศรี

ปัญหาเรื่องการจัดแบ่งระบบงานดังนี้จะเกิดขึ้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นกับสื่อพิธีกรรม ตัวอย่างเช่น ในธรรมเนียมประเพณีของคนเหนือ จะมี “กลุ่มหนุ่มสาว” ที่คอยมาช่วยยกน้ำยกท่า รับแขก จัดโต๊ะจัดเก้าอี้ เวลาที่มีงานวัดงานปอย แต่เมื่อสังคมทันสมัยมากขึ้น กลุ่มหนุ่มสาวก็สลายตัว ทำให้คนเฒ่าคนแก่ต้องมายกน้ำเสิร์ฟน้ำในงานวัดงานปอย เป็นต้น

(5.6) ช่วงเวลา/กาละ นอกเหนือจากการกำหนดกรรมวิธีที่จะกระทำการอย่างแน่นอนเอาไว้แล้ว คุณลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพิธีกรรม คือการระบุช่วงเวลา/กาละ และสถานที่/เทศะเอาไว้อย่าง

แน่นอน โดยที่ความเข้มงวด/ยืดหยุ่นในเรื่องกาละ/เทศะนั้นน่าจะมากน้อยแตกต่างกันไปแล้วแต่แต่ละพิธีกรรม

วิธีการศึกษาเรื่อง ช่วงเวลา/กาละของพิธีกรรม อาจจะพิจารณาได้หลายๆแบบเช่น

(5.6.1) **ดูความต่อเนื่อง/สม่ำเสมอ** พิธีกรรมหลายประเภทได้ระบุช่วงเวลาที่ต้องทำเอาไว้อย่างแน่นอน เช่น บุญชะเหวด เทศน์มหาชาติ สงกรานต์ เพิ่งเดือนสาม ฯลฯ การระบุเวลาเอาไว้อย่างแน่ชัดเช่นนี้มีผลต่อความยั่งยืนยาวนานของตัวพิธีกรรมเอง เพราะเมื่อถึงเวลาก็รู้ว่าต้องประกอบพิธีกรรมแล้ว เพราะกลายเป็น “ธรรมเนียมประเพณี”

(5.6.2) **ช่วงเวลapakติ/ช่วงเวลาพิเศษ** บรรดาพิธีกรรมที่กล่าวมาข้างต้น เช่น บุญชะเหวด จี๋มางปะดิด (จุดประทัดบิโคมไฟ) หล่อเทียนเข้าพรรษา แห่งสงกรานต์ ฯลฯ พิธีกรรมเหล่านี้เป็นพิธีกรรมที่ทำในช่วงเวลาเหตุการณ์ปกติ (normal period) มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการสืบทอดดำรงอยู่ของตัวพิธีกรรมเอง

แต่จะมีพิธีกรรมบางประเภทที่จะกระทำในช่วงเวลาพิเศษที่มีปัญหาเกิดขึ้น (crisis period) และเป้าหมายของพิธีกรรมก็เพื่อแก้ไขปัญหาหรือวิกฤติที่เกิดขึ้น เช่น พิธีกรรมกินหมูล้างดินของชาวผู้ไทในจ.อำนาจเจริญ กระทำขึ้นเพื่อแก้ปัญหาผู้หญิงที่ออกนอกกลุ่มนอกรทางฝืนกฎระเบียบของชุมชนในเรื่องเพศสัมพันธ์ ส่วนพิธีเหยา/แซงชะนาม/รำผีให้เป็นพิธีกรรมที่จัดทำขึ้นเมื่อมีผู้เจ็บไข้ได้ป่วย เช่นเดียวกับพิธีเต้าแม่นางตั้งซึ่งต้องการแก้ปัญหาล้างพิษไฟแล้ง หรือพิธีตุ้มโฮมสอนขวัญก็ต้องการเรียกขวัญผู้ที่ประสบอุบัติเหตุให้กลับคืนมามีสุขภาพร่างกายจิตใจที่เป็นปกติอีกครั้งหนึ่ง

(5.6.3) **การศึกษาเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังช่วงเวลา** การที่บรรพบุรุษของเราได้กำหนดช่วงเวลาในการทำพิธีกรรมเอาไว้ นั่น ท่านได้กระทำอย่างมีเหตุผลอยู่เบื้องหลัง (เพียงแต่ว่าเราคนรุ่นหลังอาจจะถอดรหัสเหตุผลเหล่านี้ไม่ออก) ตัวอย่างเช่น งานทำบุญทำทานในช่วงวันเพ็ญ

เดือนสามของชาวไทพวน จ.เพชรบูรณ์ ก็มีเหตุผลว่า ช่วงเดือนสามนั้น เป็นช่วงเวลาที่เพิ่งเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จใหม่ๆ จึงเป็นช่วงเวลาที่พอเหมาะที่จะมีข้าวถวายวัด และทำทานแก่คนยากจน อีกประการหนึ่ง การมีกิจกรรมเผาข้าวหลามถวายพระนั้น ก็เพราะข้าวที่เพิ่งเก็บเกี่ยวใหม่จะใช้ทำเผาข้าวหลามได้รสชาติดี

พิธีกรรมประเภทสู่ขวัญควาย สู่ขวัญข้าวใส่ปูนนา ก็เช่นเดียวกัน เป็นพิธีกรรมที่ประกอบขึ้นในช่วงเวลาหลังจากเสร็จการทำนาแล้ว ดังนั้น เป้าหมายของพิธีกรรมก็คือ การระลึกถึงบุญคุณของสัตว์ที่ได้ใช้งานเช่นวัวควาย หรือการระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพในข้าวที่หล่อเลี้ยงชีวิต

มิติเรื่องช่วงเวลาที่เราจะมีคุณสมบัติเปลี่ยนที่กล่าวมาข้างต้นนั้นจะมีผลสืบเนื่องต่อมาถึงเรื่อง “การปรับเปลี่ยน” ว่าจะสามารถต่อรองได้หรือไม่ เพราะความแข็งตัวในเรื่องช่วงเวลาของแต่ละพิธีกรรมไม่เหมือนกัน เช่น งานสงกรานต์นั้นจะปรับเปลี่ยนไม่ได้เลยเช่นเดียวกับงานเพ็งเดือนสาม ในขณะที่พิธีกรรมเช่นเหยา คำโพร้คำไฮ ฯลฯ อาจจะไม่เคร่งครัดมากนัก พอต่อรองปรับเปลี่ยนได้ อย่างไรก็ตาม ความคิดเรื่อง “ช่วงเวลา” ก็เป็นความคิดที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดและมีความเชื่อมากมายที่กำกับอยู่ข้างหลัง ดังที่คนไทยมีสำนึกเรื่อง “การดูฤกษ์ดูยาม” ช่วงเวลาจึงเป็นคุณลักษณะหนึ่งของพิธีกรรมที่ต้องมีการศึกษาอย่างละเอียดก่อนจะลงมือทำกิจกรรม

(5.7) พื้นที่/สถานที่/เทศะ ก็เช่นเดียวกับมิติเรื่องช่วงเวลา/กาละที่ผู้ดำเนินการเรื่องพิธีกรรมจะต้องศึกษาว่า การใช้พื้นที่/การตกแต่งสถานที่/เทศะนั้น จะต้องมีส่วนไหนอะไรบ้าง มีความเข้มงวดมากน้อยเพียงใด จะต้องมีการตกแต่งสถานที่อย่างไร ใช้อุปกรณ์/แสงสี/เสียงแบบไหน รวมทั้งเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังการตกแต่งสถานที่นั้นคืออะไร

ตัวอย่างเช่น ในงานประเพณีบุญผะเหวดเทศน์มหาชาติ เมื่อเป็นกัณฑ์พระเวสสันดรที่จำเป็นต้องมีการแห่ชบวนพระเวสสันดรจากป่าเข้ามา

สู่เมือง วิธีการจัดแต่งสถานที่ซึ่งคล้ายกับ “ฉากหลัง” ก็ต้องออกแบบให้สอดคล้องกับเรื่องราวของพิธีกรรม คือต้องมีการตกแต่งสถานที่ให้เป็นป่าที่พระเวสสันดรอาศัยอยู่ เป็นต้น

และก็เช่นเดียวกับเรื่องช่วงเวลา/กาละ พื้นที่/สถานที่/เทศะนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นองค์ประกอบที่ใช้ตกแต่งสถานที่ ประตุ ทิศ ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นสัญญาณ (sign) ที่มี “ความหมายบางอย่างแฝงอยู่เบื้องหลังเสมอ” ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น กล้วย อ้อย มะพร้าว ที่ใช้ตกแต่งนั้นก็หมายถึงป่า ประตุ 2 ประตุในสนามซีละนั้น ประตุหนึ่งเป็นทางเข้าของครู อีกประตุเป็นทางเข้าของศิษย์ เป็นต้น

ความเข้มงวดในการปลูกโรงโนรานั้นมีอยู่สูงมาก ทุกอย่างต้องเป็นตามที่กำหนดเอาไว้ เช่น เสื้อที่จะใช้รับรองตายจะต้องเป็นแบบไหน ในขณะที่การปลูกผามเพื่อเล่นแสดงคำวซอนนั้นสามารถจะปรับเปลี่ยนได้ เป็นต้น ประเด็นความเข้มงวดนี้ก็จะมีความถึงเรื่อง “การปรับเปลี่ยนการใช้พื้นที่” ว่าจะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด ผู้เขียนมีประสบการณ์ตรงในฐานะพยานของพิธีตะหมัดซึ่งเป็นพิธีอำลาปิดสนามการฝึกซ้อมซีละ ต.ป่าซิง อ.จะนะ จ.สงขลา ซึ่งจะมีการจัดสถานที่เพื่อทำพิธีเสี่ยงไก่ แต่เดิมนั้นจะมีการขุดหลุมเสี่ยงไก่ที่อยู่ในขอบเขตของสนาม แต่ในขณะที่จัดเตรียมสถานที่ ผู้ดำเนินการเห็นว่า เพื่อความสะดวก จะย้ายตำแหน่งที่ขุดหลุมมาอยู่ข้างนอกสนาม แต่เมื่อเริ่มขุดหลุมในตำแหน่งใหม่ ก็ปรากฏว่าผู้ประกอบพิธีเกิดอาการแน่นหน้าอก น้ำตาไหลพราก ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ตักเตือนว่า ไม่ควรล่วงละเมิดปรับเปลี่ยนตำแหน่ง ดังนั้น จึงต้องกลับมาจัดทำสถานที่ในตำแหน่งเดิม เหตุการณ์นี้เป็นสัญญาณบ่งบอกว่า “ตำแหน่งที่ขุดหลุมเสี่ยงไคนั้นไม่อาจจะต่อรองได้”

(5.8) **สิ่งของ/เครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรม** คุณลักษณะนี้ก็เป็นหัวใจอีกห้องหนึ่งของเรื่องพิธีกรรม เพราะดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้วว่า พิธีกรรมคือการกระทำที่มีกรรมวิธีที่แน่นอน/เด่นชัด และความเด่นชัด/แน่นอนนั้นก็ปรากฏอยู่ในการคัดเลือกสิ่งของ/เครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรมนี้เอง รวมทั้งวิธีการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งของนั้นๆ

มิติที่เกี่ยวข้องกับสิ่งของ/เครื่องเช่นไห้วในพิธีกรรมที่ต้องพิจารณามีตัวอย่างเช่น

(5.8.1) ประเภทและปริมาณของสิ่งของ ถึงแม้จะมีหน้าตาเปลี่ยนไป แต่เรื่องสิ่งของอุปกรณ์ประกอบพิธีกรรมก็ยังคงเป็นเรื่องเดียวกับมิติเรื่องเวลา/สถานที่ คือมีความหมายซุกซ่อนอยู่ข้างหลัง ตัวอย่างเช่น เรื่อง “ประเภทของสิ่งของที่จะใช้ในพิธีกรรม” นักวิชาการวัฒนธรรม เช่น คุณเกศินี ผู้ทำโครงการ “กินหมูล้างดิน” ของชาวผู้ไท จ.อำนาจเจริญ ซึ่งในพิธีกรรมจำเป็นต้องเอา “หมูมาฆ่าให้ดู” คุณเกศินีได้พยายาม “ต่อรอง” ประเภทของหมูที่จะนำมาใช้ว่า จะเอาเป็นหมูกระดาศมาแทนได้ไหม (เพราะคุณเป็นการใช้ความรุนแรงเกินไป) แต่ปรากฏว่า ชาวบ้านตอบว่า “ไม่ได้”

ในเรื่องของปริมาณก็เช่นเดียวกัน คนไทยเราคุ่นเคยดีกับการจุดธูปจำนวนดอกแตกต่างกันในการนับไหว้ที่ต่างกัน เช่น จุดธูปไหว้พระพุทธรูปต้อง 3 ดอก แต่ถ้าไหว้ศพคนตายจะใช้ดอกเดียว เป็นต้น

(5.8.2) ผู้จัดเตรียม พิธีกรรมส่วนใหญ่จะมีการระบุตัวบุคคลที่เกี่ยวข้องมาเลยว่า อุปกรณ์/สิ่งของใด ผู้ที่จัดเตรียมจะต้องเป็นใคร และการระบุตัวบุคคลที่เกี่ยวข้องดังกล่าวนั้นก็มิใช่เหตุผลอยู่เบื้องหลังเช่นกัน เช่น ในพิธีกรรมถวญแทนนั้น การทำกองแทนจะเป็นบทบาทของผู้ชาย/พ่อบ้าน เพราะเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงาน ในขณะที่การทำพานบายศรีจะเป็นบทบาทการตระเตรียมของผู้หญิง/แม่บ้าน เพราะต้องใช้ความประณีตสวยงาม และเป็นที่น่าสังเกตว่า คนโบราณมีกุศโลบายที่จะให้คนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกชนชั้นในชุมชนได้เข้ามามี “ส่วนร่วม” ในพิธีกรรมอย่างทั่วหน้ากันด้วยการมอบหมายบทบาทในการตระเตรียม แจกจ่ายไปให้คนทุกกลุ่ม

(5.8.3) ความเข้มงวด เป็นข้อที่แตกต่างกันไปในแต่ละพิธีกรรม พิธีกรรมเช่นโนราโรงครูจะมีความเข้มงวดมากในเรื่องการจัดสิ่งของเครื่องเช่นไห้ว เพราะเมื่อร่างทรงประทับวิญญาณตายายแล้ว ตายายจะต้องมา “ตรวจรับ” เครื่องเช่นไห้วทั้งหมดว่า “ถูกต้องไหม”

เช่นเดียวกับผ้ากฐินที่ใช้ถวายพระในงาน “จุลกฐิน” หรือ “กฐินเล่น” ก็มีความเข้มงวดในการกำหนดระยะเวลาว่า จะต้องทำผ้ากฐินให้แล้วเสร็จทุกชิ้นตอนตั้งแต่เริ่มปั่นฝ้ายจนถึงตัดเย็บภายในช่วงเวลาวันเดียว (อันเป็นที่มาของชื่อนามว่า “กฐินเล่น”)

ในขณะที่พิธีกรรมอื่นๆ แม้จะมีการกำหนดคุณสมบัติของสิ่งของ/เครื่องเช่นไหว้ แต่ก็อาจจะไม่เคร่งครัดและสามารถผ่อนปรนยืดหยุ่นได้

(5.8.4) ค่าใช้จ่าย เนื่องจากการจัดหาสิ่งของ/เครื่องเช่นไหว้ นั้นจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายซึ่งอาจจะมากหรือน้อยแตกต่างกันไป ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการพิธีกรรมนี้อาจจะเป็นเหตุผลสำคัญข้อหนึ่งในการก่อให้เกิด “การปรับเปลี่ยน” หรือแม้แต่ “การสูญสลายไป” ของพิธีกรรม

ตัวอย่างเช่น พิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่าของชาวบ้านในภาคเหนือ เช่น ต.ห้างฉัตร จ.ลำปาง นั้น ในอดีตเคยใช้สัตว์ใหญ่ๆ เช่น วัว ควาย เป็นเครื่องเช่นไหว้ แต่ต่อมา การใช้สัตว์ใหญ่ดังกล่าวมีค่าใช้จ่ายสูง จึงมีการปรับเปลี่ยนมาใช้ “ไก่” ที่เป็นสัตว์เล็ก มีค่าใช้จ่ายถูกกว่า

หรือในกรณีการประกอบพิธีกรรมโนราโรงครูซึ่งในยุคปัจจุบัน มีการปรับเปลี่ยนจากการระดมแรงงานช่วยเหลือจากญาติมิตร มาเป็นการว่าจ้างทุกอย่าง ทำให้เกิดค่าใช้จ่ายสูงมาก และทำให้ลูกหลานไม่มีกำลังทางเศรษฐกิจเพียงพอที่จะประกอบพิธีกรรมได้เป็นประจำทุกปี เป็นต้น

(5.8.5) บทบาทของสิ่งของแต่ละอย่างในพิธีกรรม เป็นการศึกษาวิธีการใช้สิ่งของแต่ละอย่างในพิธีกรรม ซึ่งวิธีการใช้นั้นมักจะมีลักษณะเคร่งครัด ตายตัว ถูกกำหนดจัดวางเอาไว้แล้ว ตามคำนิยามของคำว่า “พิธีกรรม” ซึ่งวิธีการใช้นั้นก็สื่อแสดงให้เห็นถึงบทบาทหรือความหมายของสิ่งของนั้นๆในพิธีกรรม

เช่น ไก่ ที่มีอยู่ในพิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่า จะต้องใช้ “กรรมวิธี” ในการใช้เป็นแบบเฉพาะ คือต้องต้ม ต้องฉีกเป็นชิ้นๆ แล้วเอามายำรวมกัน

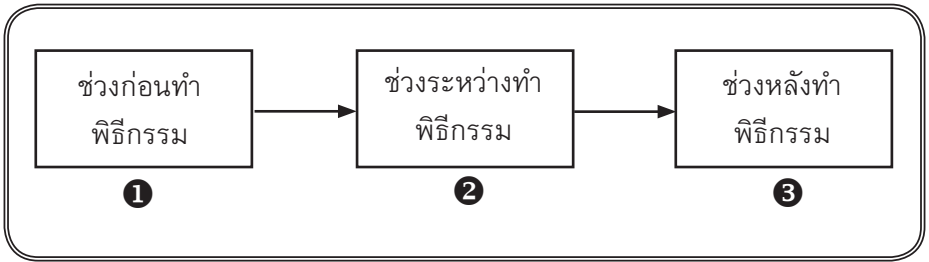
เพราะความหมายของ “ไก่” เป็นสัญลักษณ์แสดง “ความเป็นหนึ่งเดียวกัน” อยู่ได้ร่มธงร่วมผิ้วย่าเดียวกัน

แต่ทว่า “ไก่” ในพิธีตะหมัด (พิธีปิดสนามฝึกซ้อม) ของซีละ กลับมีอีกบทบาทหนึ่ง ไก่ที่จะถูกนำมาเชือดและเสียบทนายการดั้นลงหลุม ที่ขุดไว้ ดังนั้น ไก่จึงเป็นสัญลักษณ์แสดงเจตนาของครูหมอในการคัดเลือก ผู้สืบทอด เป็นต้น

นักวิชาการเช่น C. Geertz (ดูใน อคิน ทรัพย์พัฒน, 2551) ซึ่ง สนใจการอ่านตีความหมายของสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ได้เสนอว่า สัญลักษณ์ ที่เกี่ยวข้องกับโลกศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่บรรจุสาระความหมายที่ซับซ้อน เต็มไปด้วยหลักการและคุณค่าต่างๆ ที่นิยามและบ่งบอกถึงความถูกต้อง ขอบธรรมของระเบียบสังคม

(5.9) ขั้นตอนของการทำประกอบพิธีกรรม ในขณะที่มีกลุ่ม นักวิชาการบางกลุ่มที่สนใจศึกษาเรื่องพิธีกรรมจะพิจารณาว่า การศึกษา พิธีกรรมนั้นเป็นการศึกษาระบบสัญลักษณ์ต่างๆ (sign system) ซึ่งดูเหมือน จะเน้นหนักไปในเรื่องของนามธรรม เป็นเรื่องของ การรับรู้ความหมาย ความคิด/ความเข้าใจ อารมณ์ความรู้สึกที่จับต้องไม่ได้ แต่ทว่าก็มีนัก วิชาการบางกลุ่มมีทัศนะที่ตรงกันข้าม เช่น Z. Smith (อ้างใน C. Bell, 1992) เสนอว่า แทนที่จะมองว่าพิธีกรรมเป็นเรื่องของสัญลักษณ์แบบ นามธรรม เราควรจะมองว่า “พิธีกรรมเป็นงานประเภทหนึ่ง” (ritual is work) เนื่องจากการจัดพิธีกรรมนั้นต้องมีการลงแรง ต้องมีการแบ่ง งานกันทำ ต้องมีการผลิตวัตถุ/สิ่งของ/เครื่องเช่นไหว้บูชา ต้องมีการตั้ง โรงศาลพิธี ต้องเตรียมเครื่องแต่งกาย/เครื่องตกแต่ง ฯลฯ ฉะนั้น ในการศึกษาพิธีกรรมจึงควรให้ความสนใจเช่นเดียวกับ “กระบวนการ ทำงาน” คือต้องศึกษาขั้นตอนทั้ง 3 ขั้นตอนคือ ขั้นตอนจะทำพิธีกรรม (ขั้นการเตรียม) ขั้นประกอบพิธีกรรม และขั้นตอนหลังจากทำ พิธีกรรมแล้ว (นำเสนอไว้ในกรณีของไทย ชาวบ้านมักจะเรียกพิธีกรรมว่า “งาน” เช่น งานบวช งานศพ งานแต่งงาน ฯลฯ)

ในการทำโครงการของสพส. กับภาคีสื่อพิธีกรรมทั้ง 26 โครงการนั้น สพส. ได้ใช้แนวคิดเรื่อง “พิธีกรรมคืองาน” ตามข้อเสนอของ S. Smith (อย่างไรก็ตาม สพส. ก็ได้ประสานแนวคิดทั้งรูปธรรมและนามธรรมโดยเห็นว่า ในพิธีกรรมนั้นมีทั้งการผลิตงานกิจกรรมและงานผลิตความหมายของสัญญาณไปพร้อมๆกัน) และได้แบ่งขั้นตอนของการประกอบพิธีกรรมออกเป็น 3 ช่วงเวลา คือ

ภาพที่ 13: 3 ช่วงของการทำพิธีกรรม

ในระหว่าง 3 ช่วงเวลานี้ โดยทั่วไป ผู้คนมักจะให้ความสำคัญกับ “ช่วงที่ 2” มากกว่า “ช่วงที่ 1 และ 3” แต่สำหรับโครงการ สพส. แล้ว ช่วง “ก่อน” และ “หลัง” ประกอบพิธีกรรมแล้ว มีความสำคัญในระดับเทียบเท่ากับช่วงระหว่างทำพิธีกรรม ดังที่สพส. ได้ยกคำขวัญเอาไว้ว่า “(ถึงจะทำงานแค่) งานวันเดียว (คือวันทำพิธี) (แต่จะต้อง) เกี่ยวกันทั้งปี”

การกำหนดความสำคัญของช่วง “ก่อน” และ “หลัง” การทำพิธีกรรมนั้นเกิดมาจากผลการตรวจสอบภาพอาการของการประกอบพิธีกรรมในปัจจุบันที่กำลังเป็นอยู่และพบว่า “มักจะเหลือแต่การทำแต่รูปแบบ หากทว่าเนื้อหาความหมายของพิธีกรรมนั้นได้หลุดร่วงจางหายไปจากความเข้าใจของผู้เข้าร่วมพิธีกรรม” ที่เรียกว่า “ทำพอเป็นพิธี” ดังนั้น ทุกวันนี้ ถ้าถามเด็กๆว่า ทำไมจึงต้องมีการอาราธนาก่อนพระจะเทศน์ การอาราธนามีความหมายว่าอะไร มีบทบาทอย่างไร เด็กๆจะไม่รู้เรื่องเลย ในพิธี

ไหว้ผีปู่ย่า ทำไมต้องเอาไก่ของแต่ละบ้านมาฉีกแล้วย่ำร่วมกัน จากนั้นก็ ตักแบ่งกันกิน จะไปซื้อยาขึ้นไก่อมาจากตลาดเลยได้หรือไม่ เป็นต้น (ดู อดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์, 2547)

สื่อพิธีกรรมที่เหลือแต่รูปแบบแต่ปราศจากความหมายนี้ เปรียบ ประดุจ “ซากร่างกาย ที่ไร้วิญญาณ” สภาพอาการร่อแร่ของสื่อพิธีกรรม เช่นนี้ คงจะเอาไปใช้ช่วยสร้างสุขภาพของคนและชุมชนหรือนำไปพัฒนา ชุมชนในด้านต่างๆไม่ได้ผล เพราะเพียงลำพังตัวพิธีกรรมเองก็ยิ่งแทบจะ เอาตัวไม่รอด

ฉะนั้น วิธีการฟื้นฟู ซ่อมแซม ปฏิสังขรณ์ สื่อพิธีกรรมจึงจำเป็นต้องกระทำเป็นเบื้องต้นเสียก่อน และช่วงเวลาที่จะกระทำได้ก็คือ “ช่วง ก่อนและช่วงหลัง” การประกอบพิธีกรรมนี้เอง

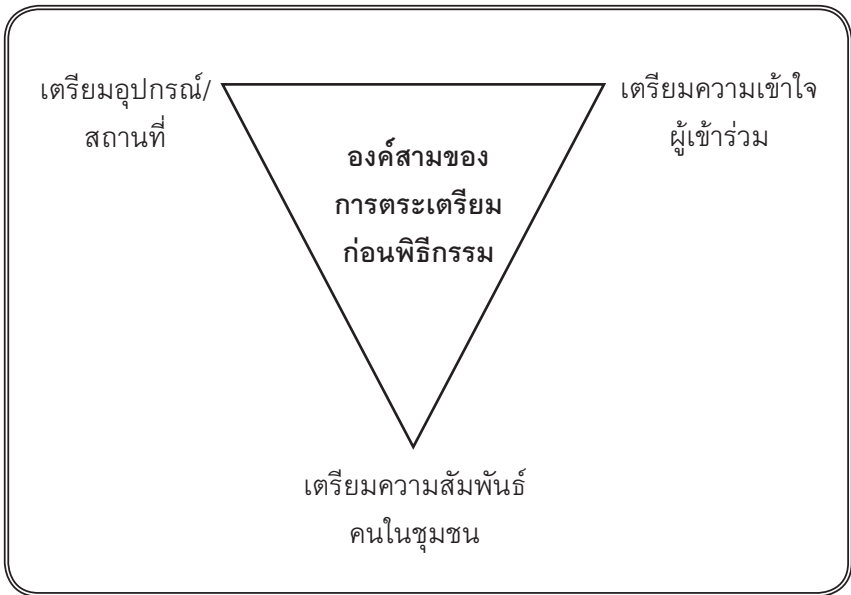
(5.9.1) ขั้นตอนเตรียมการก่อนทำพิธีกรรม

จากตัวอย่างโครงการเทศน์มหาชาติเพื่อสุขภาพะชุมชน วัดศรีสุพรรณ ต.ห้วยยา จ.เชียงใหม่ ซึ่งเป็นกรณีของสื่อพิธีกรรมที่อยู่ในบริบทแวดล้อมของสังคมเมืองที่มีความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ อย่างมาก สังคมทุกส่วนเสียถูกอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองเข้า บงการ ไม่ละเว้นแม้แต่สถาบันศาสนาและการประกอบพิธีกรรม (ดู รายละเอียดของโครงการในกาญจนา แก้วเทพ, การจัดการความรู้, 2551) ฉะนั้น สภาพแวดล้อมของชุมชนเจ้าของพิธีกรรมจึงเต็มไปด้วย ความแตกแยกขัดแย้งอันเนื่องมาจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ/การเมือง ส่วนตัวพิธีกรรมเทศน์มหาชาติเองก็ซบเซาและผิดเพี้ยนไปจากเป้าหมาย เดิมจากที่เคยเป็นสื่อพิธีเพื่อเสริมสร้างความสามัคคีเป็นปึกแผ่นของชุมชน ก็กลายเป็นพิธีกรรมที่มีแต่พระและเณรเท่านั้นเป็นผู้ดำเนินการ

ดังนั้น ในขั้นตอนของการเตรียมเพื่อจะฟื้นฟูพิธีเทศน์ มหาชาติ ผู้รับผิดชอบโครงการฯ จึงต้องเน้นหนักในขั้นตอนของการ เตรียมอย่างมาก

โดยทั่วไป เรามักเข้าใจกันว่า ในช่วง “ก่อนที่จะประกอบ

พิธีกรรม” นั้น จะต้องมีการเตรียม” แต่ถ้าเราถามต่อไปว่า “อะไรบางอย่างที่ต้องเตรียม และจะเตรียมอย่างไร” คำตอบจากโครงการเทศน์มหาชาติได้บอกเราว่า การเตรียมนั้นต้องเป็น “องค์สามแห่งการเตรียม” ดังนี้

ภาพที่ 14: องค์สามของการเตรียมก่อนพิธีกรรม

(ก) การเตรียมอุปกรณ์/ข้าวของ/สถานที่/ การเตรียมแบบแรกนี้เป็นสิ่งที่เรารับรู้และคุ้นเคยกันดี และได้ถูกกำหนดเอาไว้ เช่น คนไทยเรียกวันก่อนจะทำพิธีกรรมว่า “วันสุกดิบ” ทางภาคเหนือเรียกว่า “วันดา”

(ข) การเตรียมตัว/เตรียมความเข้าใจของผู้ร่วมพิธี ในสมัยโบราณ การเตรียมความเข้าใจของผู้ที่เข้าร่วมนั้น อาจจะไม่จำเป็น เพราะผู้คนรับรู้เข้าใจกันดีอยู่แล้ว แต่ในปัจจุบัน ความรู้/ความเข้าใจ

เนื้อหา/ความหมายของพิธีกรรมเป็นส่วนที่สืกรหรือไปอย่างมากโดยเฉพาะในกลุ่มเด็กและเยาวชนที่ขาดการสืบทอด ดังนั้นกิจกรรมจำนวนมากมายของภาคี สพส. กลุ่มสื่อพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นการจัดเวทีเสวนาให้ปู่สอนหลาน การจัดกิจกรรมให้ย่าพาทำ การจัดกิจกรรมให้หลานสืบทอดข้อมูลจากตายาย การจัดค่ายให้เด็กแสดงผลงาน การจัดนิทรรศการป้ายโปสเตอร์ผลงานของเด็ก ฯลฯ กิจกรรมที่หลากหลายเหล่านี้ล้วนมุ่งหน้าไปสู่เป้าหมายเดียวกัน คือ การติดตั้งความรู้/ความเข้าใจเรื่องความหมาย/ความสำคัญ/บทบาทของพิธีกรรมต่อชีวิตของผู้คนในชุมชน ซึ่งถือเป็นการเตรียมที่ต้อง “เกี่ยวกันทั้งปี” แม้จะมี “งานวันเดียว” ก็ตาม

(ค) การเตรียมความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เนื่องจากสื่อพิธีกรรม (เปรียบได้กับตัว text) ทุกประเภทมีคุณสมบัติร่วมกับสื่อพื้นบ้านทุกชนิด คือเป็นต้นไม้ที่ไม่อาจล่องลอยอยู่ในสุญญากาศได้ แต่จะต้องมีเนื้อดินรองรับ ซึ่งก็คือ “บริบทของชุมชน” (context) และต้นไม้ที่สื่อพิธีกรรมนั้นจะต้องการพื้นดินที่มีคุณสมบัติความเป็นกรดต่างแบบเฉพาะตัว เช่น ชุมชนที่มีความแตกแยกยาวนาน ก็จะปลูกต้นไม้พิธีกรรมสื่อเทศน์มหาชาติไม่ได้ หรือชุมชนที่ปราศจากความร่วมแรงร่วมใจกันอย่างแท้จริง ก็จะประกอบพิธีกรรมจุลกฐิน/กฐินแล่นไม่ได้ดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น ผู้ทำโครงการเทศน์มหาชาติหรือจุลกฐินจึงต้องมีการ “ปรับสภาพความเป็นกรดเป็นด่าง” ของชุมชนเสียก่อน

อนึ่ง การเตรียมความสัมพันธ์ของคนในชุมชน (ซึ่งอยู่ในโลกของชีวิตจริง) ให้มีความสมานฉันท์ปรองดองกันนั้น ก็เพื่อเย็บความสัมพันธ์ระหว่าง “โลกแห่งพิธีกรรม” กับ “โลกแห่งความเป็นจริง” ให้เข้ามาใกล้ชิดและสอดคล้องกันมากยิ่งขึ้นดังที่ได้กล่าวถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างโลกแห่งพิธีกรรมและโลกแห่งความเป็นจริงที่ผ่านมา

สำหรับการเตรียมความพร้อมเรื่อง “ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน” ซึ่งเป็นหน่วยที่สูงขึ้นมากกว่า “วัตถุ/สิ่งของ” หรือ “ตัวบุคคล”

นั้น เป็นสิ่งที่คนโบราณให้ความสำคัญมาก ดังปรากฏใน “กิจกรรมที่หลากหลายก่อนจะมีการประกอบพิธีกรรม” เช่น การฝึกซ้อมสวดสรภัญญะ ในธรรมเนียมนิเวศน์ ก่อนจะทำพิธีกรรมบางอย่าง ผู้ทำพิธีจะนุ่งขาวห่มขาวและนำผู้เข้าร่วมไปเก็บดอกไม้ร่วมกัน การฝึกซ้อมรำร่วมกัน ฯลฯ (สนใจโปรดดู โมนโรส จันทรพิทักษ์, 2550) กิจกรรมเหล่านี้มีกุศโลบายอยู่เบื้องหลัง คือ การกระชับเชื่อมความรักสามัคคีของคนในชุมชนให้แน่นแฟ้นมากขึ้นนั่นเอง

ในการตระเตรียมองค์ทั้งสามของการดำเนินพิธีกรรมนั้น นอกจากเราจะคุ้นเคยกับการเตรียมอุปกรณ์/สิ่งของ/สถานที่แล้ว ในทางปฏิบัติ เราก็อาจจะยังพบอีกว่า การตระเตรียมอุปกรณ์/สิ่งของ/สถานที่นั้น ผู้ประกอบพิธีกรรมอาจจะมาเริ่มทำเมื่อใกล้จะถึงวันประกอบพิธี (แต่บางพิธีกรรม เช่น กลิ้งเล่น ก็ออกแบบให้การตระเตรียมอุปกรณ์ต้องทำกันไว้ล่วงหน้าอย่างยาวนาน) หากว่าการตระเตรียมความเข้าใจของผู้ร่วมพิธีและการตระเตรียมความสัมพันธ์ของคนในชุมชนนั้น จะต้องเริ่มกระทำกันล่วงหน้าเอาไว้อย่างยาวนาน และในการทำโครงการฟื้นฟู สืบทอด หรือเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่สื่อพิธีกรรม ก็ต้องค้นคิดกิจกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการตระเตรียมทั้งสองนั้นด้วย (หากวิเคราะห์กระบวนการประกอบพิธีกรรมแบบโบราณอย่างละเอียด ก็จะมีพบองค์สามของการตระเตรียมที่ได้กล่าวมานี้)

(5.9.2) ขั้นหลังการทำพิธีกรรม

ส่วนกิจกรรมในช่วง “หลังการทำพิธีกรรม” นั้น ก็เป็นขั้นตอนที่โครงการ สพส.ให้ความสนใจ เนื่องจาก สพส. ได้สอดใส่เป้าหมายการประกอบพิธีกรรมเอาไว้ที่อาจจะมากกว่าที่เคยเป็นมา คือการนำเอาสื่อพิธีกรรมมาสร้างเสริมสุขภาวะในด้านต่างๆของชุมชน โดยเฉพาะสุขภาวะด้านจิตใจ/อารมณ์ ด้านความสัมพันธ์และด้านจิตวิญญาณ ดังนั้น สพส. จึงเรียกร้องภาคีให้มี “ช่วงต่อเวลา” เพื่อทำการสรุปบทเรียนบ้าง เพื่อประเมินผลบ้าง เพื่อค้นคิดกิจกรรมที่จะต้อง “เกี่ยวข้องไปให้ตลอดทั้งปี” บ้าง เป็นต้น

(5.10) รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่า ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แนวคิดหลักแนวคิดหนึ่งของสพส.คือ “ทฤษฎีต้นไม้มแห่งคุณค่า” ซึ่งมีเนื้อหาใจความหลักว่า สื่อพื้นบ้านทุกชนิดรวมทั้งสื่อพิธีกรรมนั้น จะเปรียบประดุจต้นไม้ซึ่งจะประกอบด้วย 2 ส่วนคือ ส่วนที่มองเห็นได้ (Visible) อันได้แก่ที่อยู่เหนือพื้นดิน คือ ลำต้น ดอกใบ กิ่งก้าน ผล ส่วนที่เรียกว่า “รูปแบบ” (form) และส่วนที่มองไม่เห็น (Invisible) (แต่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด) อันได้แก่ส่วนที่อยู่ใต้พื้นดิน คือ รากแก้ว รากฝอย ส่วนนี้เรียกว่า “เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย” (content /value / meaning)

การประกอบพิธีกรรมไม่ว่าจะมีเป้าหมายเพื่อการสืบทอด/รื้อฟื้น/เผยแพร่/ส่งเสริม ก็ต้องทำให้ครบเครื่อง ทั้ง 2 ส่วน คือทั้งรูปแบบและที่สำคัญคือส่วนที่เป็นเนื้อหา-คุณค่า-ความหมาย (ดูตัวอย่างในตอนต่อไป)

(5.11) อารมณ์/จังหวะ ในแวดวงวิชาการสาขากการแสดง/การละคร/สุนทรียศาสตร์ นักวิชาการบางท่านเช่น V. Turner (1982) จะพิจารณาว่า การประกอบสื่อพิธีกรรมนั้นเป็นประดุษ “การแสดงแบบหนึ่ง” (Ritual Theatre) เนื่องจากมีองค์ประกอบของการแสดงอย่างครบครัน คือ มีตัวละคร มีฉาก มี action มีบทเจรจา มีดนตรีประกอบ มีแก่นเรื่อง ฯลฯ และเมื่อการประกอบพิธีกรรมอาจถือได้ว่า “เป็นการแสดงประเภทหนึ่ง” ในสื่อพิธีกรรมก็ย่อมคลุกเคล้าไปด้วยอารมณ์/ความรู้สึก/รสแบบต่างๆที่แสดงออกมาในแต่ละจังหวะขั้นตอน มิติด้านอารมณ์/ความรู้สึกนี้มีผลต่อสภาวะด้านจิตใจและอารมณ์ของผู้เข้าร่วมเป็นอย่างยิ่ง

ฉะนั้น ในการวิเคราะห์พิธีกรรมแต่ละชนิด ก็โปรดกรุณาอย่าลืมเปิดวงเล็บด้านอารมณ์/ความรู้สึก/จังหวะจะโคน (เร็ว/ช้า/อ้อยอิ่ง/เด็ดขาด...) ของแต่ละกิจกรรมเพื่อมาดูรหัสที่อยู่ข้างหลัง เช่น การสวดสรรภัญญะนั้นเป็นอารมณ์ประมาณว่า “เครื่องขริม ส้ารวม เฟ่งสมาธิ ตั้งจิตให้แน่วแน่” ในพิธีกรรมทำขวัญข้าว ที่อ.บางซ้าย จ.อยุธยา ในโครงการ “สืบสานประเพณีการทำขวัญข้าว ทำชีวิตดี ผลผลิตดี” ที่รื้อฟื้นจัดขึ้นเป็น

ครั้งแรกในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา เมื่อวันที่ 15 เมษายน 2549 นี้ ผู้เขียนได้เข้าร่วมพิธีกรรมนี้และสังเกตว่า ในแต่ละฉากแต่ละขั้นตอน มีอารมณ์/ลีลา/จังหวะแตกต่างกัน

ตัวอย่างเช่น ในช่วงพิธีสงฆ์ จะมีบรรยากาศสงบเงียบเคร่งขรึมต่อเนื่องมาจนถึงช่วงพิธีเรียกขวัญข้าวที่เริ่มมีสีสันมากขึ้นเพราะเสียงร้องของหมอขวัญและดนตรีไทยประกอบ แต่พอถึงช่วงเวียนเทียน ก็กลับเข้าสู่สภาวะสงบจิตสงบใจอีกครั้งหนึ่ง หากทว่าหลังจากหมอขวัญเสกข้าวเปลือกแล้ว ก็ถึงช่วงซุกมุ่นุ่นวายเมื่อผู้คนกรูกันเข้าไปแย่งเอาข้าวเปลือกไปเป็นข้าวกันดู/เป็นข้าวขวัญอยู่ และยังเมื่อเข้าสู่ช่วงเวลาของการสงฆ์พระสงฆ์และผู้อาวุโส ช่วงจังหวะอารมณ์ก็เข้าสู่ความสนุกสนานร่าเริงบันเทิงใจอย่างเต็มที่ เป็นต้น

(5.12) บทบาท/หน้าที่ของสื่อพิธีกรรม เป็นท่าแม่บทพื้นฐานอีกท่าหนึ่งของการทำโครงการกับสพส. ที่จะขอให้ภาคีทุกโครงการต้องระบุหน้าที่/บทบาทของสื่อพิธีกรรมนั้นที่มีทั้งต่อบุคคล กลุ่ม และชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากการดำรงอยู่ของสื่อพิธีกรรมในชุมชนนั้นก็ขึ้นอยู่กับการทำบทบาทหน้าที่นี้เอง และเมื่อสพส. ยืนอยู่ได้ร่วมของสสส. ซึ่งมีภารกิจด้านสุขภาวะเป็นสำคัญ สพส. จึงขอเพิ่มโบนัสพิเศษในการทบทวนเรื่องบทบาทของสื่อพิธีกรรมโดยเฉพาะหน้าที่ด้านสุขภาวะ

ส่วนแนวทางการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมให้มีทิศทางที่โน้มนำไปสู่การทํากิจกรรมการพัฒนานั้น จำเป็นต้องติด “ลวดลาย” (parameter) เช่น การเปรียบเทียบดูระหว่างการทำบทบาทหน้าที่ “ในอดีตและปัจจุบัน” การวิเคราะห์สถานภาพของแต่ละหน้าที่ว่า “อะไรหายไป อะไรคงอยู่ อะไรเพิ่มเติมขึ้นมา อะไรผิดเพี้ยน” หรือ “การจัดอันดับความสำคัญของแต่ละบทบาทหน้าที่ว่ามีหน้าที่ไหนติดชาร์ตอันดับเท่าไร” และที่ลึกลงไปกว่านั้นก็คือ “การทำหน้าที่ต่างๆเหล่านี้เรียกร้องต้องการเงื่อนไขอะไรบ้าง”

เราจะย้อนกลับมาในรายละเอียดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมนี้อีกครั้งในหัวข้อ แนวคิด/ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

6. แนวคิด/ทฤษฎีของกระบวนทัศน์ใหม่ในการใช้และพัฒนาสื่อ พิธีกรรม

เมื่อเวลาที่เราเดินเข้าไปในถ้ำมีดๆนั้น เพื่อให้เห็นเส้นทางเดิน เราต้องใช้ “ไฟฉายส่องดูทาง” และภาพที่เรามองเห็นนั้น จะออกมาเป็นอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับ “รูปร่าง/ขนาด/ประเภท” ของไฟฉายที่เราใช้ส่อง (โดยเส้นทางนั้น ยังคงเหมือนเดิมไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง แต่ภาพที่เห็นแปรเปลี่ยนไปเพราะไฟฉาย)

อุปมาอุปไมยที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เปรียบเสมือน “การมีหลักแนวคิด/ทฤษฎี” ที่เป็นเสมือนไฟฉายที่ใช้ส่องดูสรรพสิ่งต่างๆ และที่อาจจะเกินเลยไปถึงกว่าเรื่องการเดินเข้าถ้ำก็คือ มนุษย์เราไม่เคยเดินเข้าถ้ำแห่งความคิดโดยไม่มีไฟฉายได้เลย กล่าวคือ การรับรู้สรรพสิ่งต่างๆรอบๆตัวเรานั้น ต้องมี “แนวคิด/ทฤษฎี” อันใดอันหนึ่ง แบบใดแบบหนึ่งฉายส่องอยู่เสมอ

ฉะนั้น เบื้องหลังแนวคิด/หลักการและเครื่องมือการทำงานกับสื่อพิธีกรรมที่ได้กล่าวมาก่อนหน้านี้ หากวิเคราะห์เบื้องหลังและสาวไปจนสุดเส้นทางของวิจิตรคดีที่กำกับอยู่ เราก็จะพบว่ามีความคิดทฤษฎีต่างๆเป็นเครื่องรองรับอยู่เสมอ

อนึ่ง สำหรับแหล่งกำเนิดของทฤษฎีที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ บางส่วนก็เกิดมาจากการอ่านค้นคว้าหนังสือตำราวิชาการที่มาจากโลกวิชาการตะวันตก แต่บางส่วนก็อาจจะเกิดมาจากเนื้องดินแห่งการปฏิบัติการณ์ร่วมกับภาคีผู้ทำโครงการสื่อพิธีกรรมของสังคมไทยเราเอง (ตัวอย่างเช่น การวิเคราะห์เปลือก กระพี้ แก่นของต้นไม้แห่งคุณค่านั้นเกิดมาจากข้อค้นพบในวิถีชีวิตของปราชญ์ชาวบ้านไทยเอง)

และสำหรับเนื้อหาของกลุ่มทฤษฎีที่โครงการ สพส.จะใช้เป็นไฟฉายส่องนำทางนั้น ในเนื้อหาทฤษฎีดังกล่าวนี้อาจจะไม่มีคำอธิบายที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้งหรือมีท่วงทำนองแบบวิชาการมากเท่าใดนัก เนื่องจากธรรมชาติของโครงการ สพส.ที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เป็นโครงการประเภทการพัฒนา หากทว่าโครงการ สพส.ได้มีการคัดเลือกเนื้อหา

ของบางทฤษฎีที่มีลักษณะ “พร้อมใช้/มุ่งไปสู่การนำไปปฏิบัติ” (practical) มากกว่า

กลุ่มทฤษฎีที่โครงการ สพส.เลือกมาใช้เป็นเนื้อหาที่ติดตั้งความเข้าใจในการทำงานร่วมกับภาคีนั้นมียู่ 5 ทฤษฎี คือ

- 6.1 ทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมกับบริบทที่เป็นจริง
- 6.2 ทฤษฎีโลกศักดิ์สิทธิ์/โลกสามัญ
- 6.3 ทฤษฎีองค์ประกอบของการสื่อสารในการวิเคราะห์สื่อพิธีกรรม
- 6.4 ทฤษฎีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรม
- 6.5 ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมสำหรับรายละเอียดของแต่ละทฤษฎีมีดังนี้

(6.1) ทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมกับบริบทที่เป็นจริง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึงคุณลักษณะย่อยประการหนึ่งที่ต้องวิเคราะห์/ศึกษาก่อนที่จะทำงานกับสื่อพิธีกรรมใดก็คือ การตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวสื่อพิธีกรรมนั้นกับบริบทที่เป็นจริงในพื้นที่ที่กำลังทำงาน/ศึกษาอยู่เป็นการเฉพาะ คุณลักษณะย่อยดังกล่าวนี้มีทฤษฎีเครื่องความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมและบริบทที่เป็นจริงรองรับอยู่

นักวิชาการที่สนใจศึกษาเรื่องพิธีกรรมหลายท่านจะให้ความสนใจเป็นพิเศษในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมกับบริบทที่เป็นจริง เช่น E.W. Rothenbuhler (1998) ให้ข้อเสนอว่า ช่วงเวลาของ “สื่อพิธีกรรม” นั้นคือ “ช่วงเว้นวรรค” ของ “ชีวิตประจำวัน” อย่างไรก็ตาม การอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่าง “ช่วงเว้นวรรค” และ “ช่วงชีวิตปกติประจำวัน” นั้นก็มีหลายคำอธิบาย เช่น

- คำอธิบายที่ว่า “ช่วงเว้นวรรค” นั้น คือการกลับหัวกลับหาง (turn-upside down) กับชีวิตประจำวัน ทุกอย่างที่กระทำไม่ได้ในชีวิต

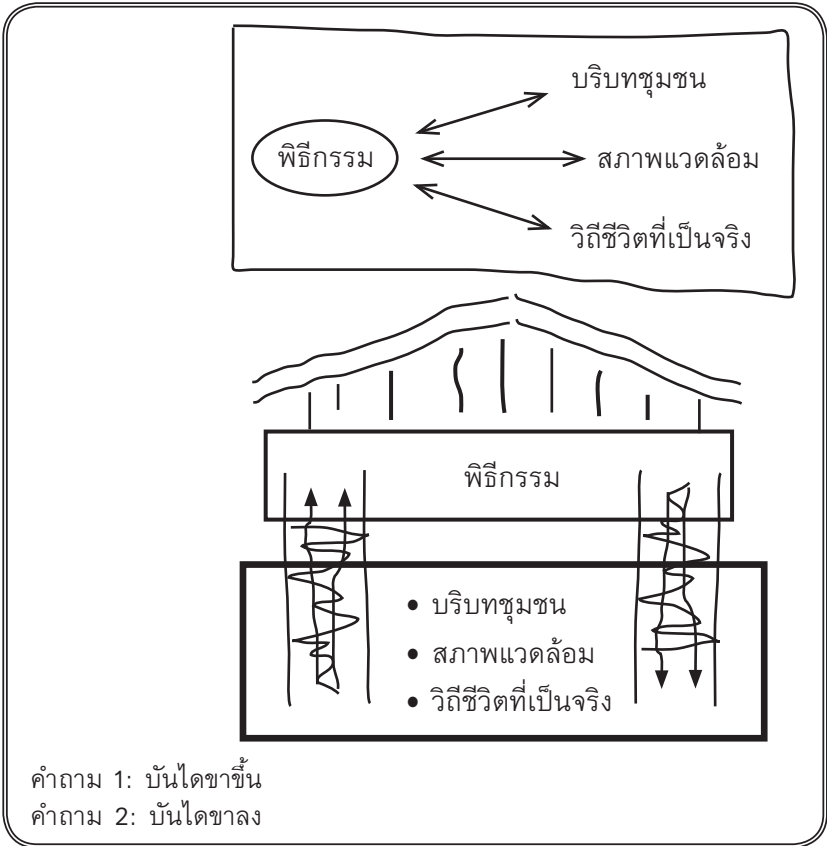
ประจำวันจะไปทำได้หมดในช่วงเว้นวรรคนั้น เนื่องจากหน้าที่ของช่วงเว้นวรรคก็คือการปลดปล่อยพลังที่ถูกเก็บกดเอาไว้ในช่วงเวลาปกติ เช่น พลังทางเพศ ความก้าวร้าว ความไร้สาระ ฯลฯ

- คำอธิบายที่ว่า “ช่วงเว้นวรรค” คือรูปแบบการแสดงออกและกลไกการผลิตซ้ำของความสัมพันธ์ทางสังคมของชีวิตปกติ เช่น โครงสร้างอำนาจระหว่างผู้ใหญ่กับผู้เยาว์ในสังคมที่เป็นอยู่จริง ก็จะไปปรากฏโครงสร้างดังกล่าวในช่วงพิธีกรรม แต่จะชัดเจนและเข้มข้นเพื่อเน้นให้เห็น/สัมผัสได้อย่างแน่นอน

- คำอธิบายที่ว่า “ช่วงเว้นวรรค” คือช่วงของการเติมพลัง/การกระชับความสัมพันธ์ทางสังคมในโลกปกติที่อาจจะหย่อนคล้อยให้แน่นมากยิ่งขึ้น

สำหรับในที่นี้ จะเลือกคำอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมและบริบทที่เป็นจริงที่มีลักษณะเชิงปฏิบัติมากกว่าเชิงวิชาการ โดยใช้ทฤษฎี 2 ทฤษฎีด้านนิเทศศาสตร์ คือ ทฤษฎีภาพสะท้อน (Reflection Theory) และทฤษฎีผลกระทบ (Effect Theory) มาเป็นเนื้อหาคำอธิบาย กล่าวคือ จะสนใจการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบริบทแวดล้อม และที่เกิดขึ้นในสื่อพิธีกรรมว่าจะส่งผลถึงอีกฝ่ายหนึ่งได้อย่างไร

ผู้เขียนได้เปรียบเทียบอุปมาอุปไมยความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพิธีกรรมกับบริบทที่เป็นจริงว่าเปรียบเสมือนบ้านสองชั้นดังที่แสดงในภาพ

ภาพที่ 15: ทฤษฎีบ้านสองชั้น

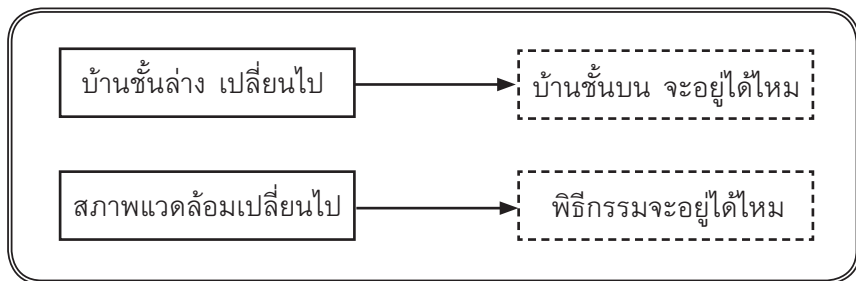
เนื้อหาของทฤษฎีบ้านสองชั้นนี้จะอธิบายว่า หากเปรียบเทียบ “บริบทแวดล้อม” ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมของชุมชนหรือชีวิตประจำวันของปัจเจกบุคคล เป็น “บ้านชั้นล่าง” แล้ว พิธีกรรมก็จะเป็นเสมือน “บ้านชั้นบน” ระหว่างบ้านชั้นล่างกับชั้นบนนี้ จะมีบันได 2 ข้างต่อเชื่อมกัน ข้างหนึ่งเป็นบันไดขาขึ้น อีกข้างหนึ่งเป็นบันไดขาลง

จากบันได 2 ข้างนี้ จะเป็นแหล่งกำเนิดของปริศนา 2 ข้อที่จะเป็นแนวทางมาวิเคราะห์สถานการณ์ภาพของสื่อพิธีกรรมที่เรากำลังจะทำงาน/ กำลังจะศึกษา คือ

• **ปริศนาข้อแรก** บันไดขาขึ้นนั้นจะอธิบายว่า พิธีกรรมใดๆนั้น จะเป็น “ภาพสะท้อน/กระจกส่อง” ให้เห็นบริบท/สภาพแวดล้อมที่เป็นจริง ของชุมชนนั้นเสมอ ดังนั้น ในบริบทชุมชนที่ปลูกข้าวกิน ก็ย่อมมีพิธีกรรม “เรียกขวัญข้าว” ในชุมชนที่ชีวิตจริงทำนาโดยใช้วัวควายก็ย่อมมี “พิธีกรรมสู่ขวัญควาย” (โจทย์ข้อนี้มาจากทฤษฎีสื่อเป็นภาพสะท้อนของโลก ที่เป็นจริง – Reflection Theory) และชุมชนที่ปลูกข้าวในชีวิตจริง ก็ย่อมใช้เหล่าในพิธีกรรมที่ทำจากข้าว ส่วนชุมชนที่ปลูกอ้อย ก็ย่อมใช้เหล่าพิธีกรรมที่ทำจากอ้อย เป็นต้น

แม้จะมีกฎกติกาการยथाว่า สิ่งของที่ใช้ในพิธีกรรมนั้น ก็คือของที่ใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวันนั่นเอง หากทว่าควรจะเป็น “ของที่ดีที่สุด” เท่าที่จะหาได้ (นี่เป็นทัศนะของ E. Durkheim (1915) ที่ว่า พิธีกรรมคือ ตัวแทนที่เป็นรูปธรรมของ “ความเป็นสังคม” กล่าวคือ ในชีวิตประจำวัน มนุษย์เราอาจมีชีวิตอยู่โดยไม่ตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีกลุ่มก้อน แต่ในพิธีกรรม บรรยากาศและสัญลักษณ์ในพิธีกรรมจะทำให้ความรู้สึก เป็นพวกเดียวกันเด่นชัดและตกผลึกขึ้นมา

นี่ก็เป็นที่มาของคำถามแรกที่ว่า “หากบ้านชั้นล่างเปลี่ยนแปลงไป แล้วบ้านชั้นบนจะคงอยู่เหมือนเดิมได้หรือไม่”

ภาพที่ 16: การเปลี่ยนแปลงบ้าน 2 ชั้น

เช่น หากในชุมชนนั้นไม่ได้ใช้วัวควายไถนาแล้ว แต่ใช้รถไถแทน พิธีกรรมสู่ขวัญควายจะยังคงอยู่ได้ไหม ในชุมชนที่ใช้ไฟฟ้าหลอดไฟนีออนกันหมดแล้ว พิธีกรรมหล่อเทียนถวายวัดจะยังคงอยู่ได้ไหม จะอยู่ได้อย่างไร

นี่ยังเป็นคำถามที่องค์กร/กลุ่ม/ชุมชนที่ต้องการจะสืบทอด จะฟื้นฟู หรือจะส่งเสริมสื่อพิธีกรรมในอดีตให้ดำรงคงอยู่ในปัจจุบันและอนาคตจะต้องแสวงหาคำตอบทั้งในระดับแนวคิดและการลงมือปฏิบัติ

- **ปริศนาข้อสอง** ในส่วนของบันไดขาลงที่ต่อเชื่อมจากบ้านชั้นบนไปสู่บ้านชั้นล่างนั้น เราก็มีปริศนาถามใจผู้ทำโครงการพัฒนาสื่อพิธีกรรมว่า หลังจากที่ได้รื้อฟื้น/สืบทอดหรือส่งเสริมการทำพิธีกรรมนั้นๆ ขึ้นมาแล้ว บรรดาคุณค่า/เนื้อหา/ความหมายที่ขุมจำอยู่ในพิธีกรรมนั้น ได้หลงไหลลงบันไดไปสู่บ้านชั้นล่างคือชีวิตประจำวันที่เป็นจริงหรือไม่ (โจทย์ข้อนี้มาจากทฤษฎีผลกระทบของสื่อที่มีต่อโลกที่เป็นจริง – Effect Theory)

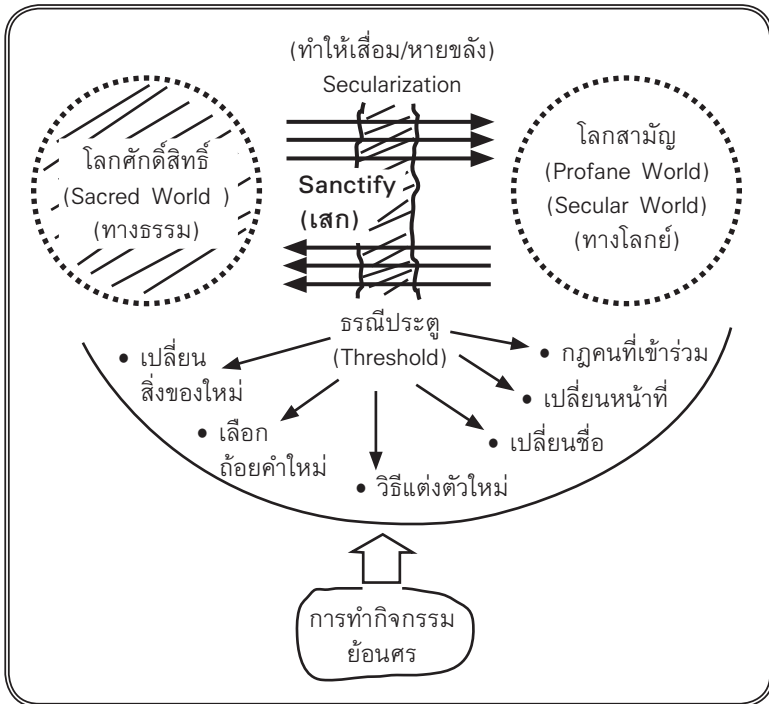
เช่น เมื่อประกอบพิธีสู่ขวัญควายเพื่อให้ระลึกถึงบุญคุณของสัตว์เลี้ยง แต่ในชีวิตที่เป็นจริงก็ยังปล่อยปลละละเลยไม่ดูแลเอาใจใส่วัวควาย หรือประกอบพิธีกรรมทำขวัญข้าวให้ระลึกถึงบุญคุณข้าว/แม่โพสพ แต่ในชีวิตจริงก็ยังกินข้าวเหลือแบบทิ้งๆขว้างๆ หรือมีการผูกข้อต่อแขนกันในพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงเป็นเพื่อนฮักเพื่อนแพง แต่ออกจากพิธีกรรมแล้ว ก็จิกตักกันเหมือนเดิม ซึ่งเป็นอาการของโรคร้ายทางพิธีกรรมที่เรียกว่า “ทำพิธีกรรมแต่พอสักเป็นพิธี แต่ไม่มีพลังมาเปลี่ยนแปลงสภาพชีวิตที่เป็นจริงได้”

(6.2) ทฤษฎีโลกศักดิ์สิทธิ์/โลกสามัญ (Sacred/Secular world)

นักวิชาการหลายๆ ท่านที่สนใจเรื่องการศึกษาศาสนาและพิธีกรรม เช่น E. Durkheim มักมีข้อเสนอเบื้องต้นว่า มนุษย์เรานั้นจะแวดล้อมอยู่ด้วยโลก 2 โลก คือ โลกศักดิ์สิทธิ์ (หรือโลกธรรม-โลกุตระ – Sacred world) และโลกสามัญ (หรือโลกียะ – Secular world) ซึ่งข้อเสนอเบื้องต้นนี้มีส่วนคล้ายคลึงกับวิถีคิดของคนไทยโบราณอย่างยิ่ง ดังที่

ตกผลึกอยู่ในคำพูดที่ใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน เช่น “ทำอะไรไม่เอาคน ก็หัดอายุผีสาวเทวดาบ้าง” “ทำอะไร แม้มนุษย์จะมองไม่เห็น แต่เทพยดา ฟาดินก็เห็น” เป็นต้น และในระหว่างโลก 2 โลกนี้ จะมีสะพานเชื่อม ต่อไปมาถึงกันได้ (หรือเทียบได้กับขั้นบันไดในทฤษฎีแรกที่ได้กล่าวมา)

อันที่จริงทฤษฎีที่ 2 คือทฤษฎีโลกศักดิ์สิทธิ์-โลกสามัญนี้มีความ คล้ายคลึงกับทฤษฎีโลกแห่งพิธีกรรมและโลกที่เป็นจริงที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ทว่าความแตกต่างก็อยู่ตรงที่ว่า ในขณะที่ทฤษฎีแรกนั้นจะให้ความ สันใจกับรูปแบบความสัมพันธ์ที่หลากหลายระหว่างโลกทั้งสอง ทฤษฎี ที่สองนี้จะมุ่งเข้าไปดูที่ “ตัวสะพานเชื่อม” หรือ “กระบวนการที่แปลง เปลี่ยนกลับไปกลับมาระหว่างโลกทั้ง 2” มากกว่า ซึ่งทฤษฎีที่สองนี้จะมี ลักษณะที่พร้อมที่จะนำมาใช้ในการปฏิบัติงานพัฒนาสื่อพิธีกรรมอย่างมาก

ภาพที่ 17: สะพานเชื่อม 2 สะพานระหว่างโลกศักดิ์สิทธิ์และโลกสามัญ

จากภาพที่แสดงข้างบนนี้ จะเห็นได้ว่า ระหว่างโลกศักดิ์สิทธิ์กับโลกสามัญนั้นจะสามารถไปมาถึงกันได้โดยมีสะพานเชื่อมทั้งขาไปและขามา โดยจะมี “ธรณีประตู” (threshold) ที่เป็นเครื่องหมายปักเขตแดนบ่งบอกอยู่ ธรณีประตูนี้จะสามารถเปิดให้ข้ามไปมาได้เมื่อมีเงื่อนไขพิเศษต่างๆ เช่น ภายในช่วงเวลาที่กำหนดเอาไว้ หรือมีการทำกิจกรรมแบบพิเศษๆ เป็นต้น

เราลองสาธิตกระบวนการข้ามสะพานเชื่อมที่แสดงอยู่ในภาพด้วยพิธีกรรมเข้าทรง จุดเริ่มต้นนั้น คนทรงซึ่งเป็นคนธรรมดาสามัญ อยู่ในโลกสามัญจะมีวิธีการแต่งตัวแบบคนธรรมดา พูดจาใช้ภาษาธรรมดา มีชื่อเรียกแบบคนธรรมดา ประกอบอาชีพแบบคนธรรมดา

ต่อเมื่อได้เริ่ม “ประทับทรง” ซึ่งแปลว่า คนทรงนั้นกำลังจะเดินข้ามสะพานเชื่อมที่ชื่อ “การปลุกเสก/การเข้าทรง” (Sanctify) เมื่อไปถึง “ธรณีประตู” คือวิญญาณมาเข้าทรง ในช่วงเวลาดังกล่าวต้องมีการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทั้งหมด เริ่มตั้งแต่เปลี่ยนเครื่องแต่งตัว เปลี่ยนสิ่งของเครื่องใช้ เปลี่ยนชื่อ เปลี่ยนถ้อยคำ เปลี่ยนอากัปกิริยา รวมทั้งเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ โดยคนที่เข้าร่วมพิธีกรรมนั้นก็ต้อง “ร่วมเล่นบทบาท” ไปตามสภาพการณ์ใหม่ด้วย (เช่นต้องหมอบกราบเข้าไปหา)

นี่เป็นกระบวนการก้าวจาก “โลกสามัญ” ไปสู่ “โลกศักดิ์สิทธิ์” ด้วยสะพานเชื่อมที่เราเรียกว่า “การปลุกเสกให้ศักดิ์สิทธิ์” ดังนั้นในความหมายหนึ่ง “พิธีกรรม” ก็คือกรรมวิธีในการข้ามสะพานเชื่อมจากโลกสามัญไปสู่โลกศักดิ์สิทธิ์ที่ชื่อ “การปลุก/การเสก” นี้เอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า บรรพบุรุษของเรานั้นมีความชำนาญอย่างยิ่งในการ “เสกเป่า” สิ่งของทุกอย่างให้มีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาด้วยการจัดให้มี “ผี” ประจำขึ้นมา เช่น แม่หัวบันได แม่เตาไฟ แม่ย่านางหัวเรือ ฯลฯ และสอนให้เรารู้จักนับไหว้กตัญญูต่อสิ่งของเหล่านี้ รวมทั้งให้ระมัดระวังในการใช้งาน

ส่วนกระบวนการที่ตรงกันข้ามก็คือ การเดินข้ามสะพานเชื่อมที่

“ทำให้เสื่อม/ทำให้หายขลังหายศักดิ์สิทธิ์” (Secularization) เช่น กระบวนการที่พระสงฆ์ลาสิกขาจากสภาพนักบวชมาเป็นคนธรรมดา หรือ การนำเอาพระเครื่องมาจำหน่ายเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง คือ การปฏิบัติต่อ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” เสมือนเป็น “วัตถุทางโลก” ชนิดหนึ่ง

เมื่อใช้ทฤษฎีนี้มาเป็นเสมือนไฟฉายส่องดูปรากฏการณ์ด้านพิธีกรรมในโลกปัจจุบัน เราก็คงพบว่า การจราจรที่ตรงสะพาน “ทำให้เสื่อม/ทำให้หายขลังหายศักดิ์สิทธิ์” นั้น จะคับคั่งหนาแน่นอย่างมาก เพราะปัจจุบันนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกศักดิ์สิทธิ์ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูป ศาสนสถาน พระภิกษุสงฆ์ พิธีกรรมทางศาสนา ฯลฯ ล้วนถูกนำมา “เซ็งลี่” อยู่ในตลาดของโลกสามัญในสไตล์ “วัดครึ่ง ธรรมดาครึ่ง” จนเกือบจะหมดแล้ว ซึ่งนับว่า เป็นภาวะวิกฤตอย่างยิ่งของพิธีกรรม นักวิชาการเช่น P. Berger (1967) เรียกภาพรวมของกระบวนการเคลื่อนคล้อยทุกสิ่งทุกอย่างในโลกศักดิ์สิทธิ์ไปสู่โลกสามัญว่า “กระบวนการกลายเป็นโลกสามัญ/โลกียะ” (Secularization) ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกยุคสมัยใหม่ (Modern World)

ดังนั้น การทำกิจกรรมการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมของภาคีในโครงการของสพส. ในส่วนของสื่อพิธีกรรมนั้น จึงมีเป้าหมายที่จะเป็น “กิจกรรมย้อนศรหรือการทวนกระแส” ของ “กระบวนการกลายเป็นโลกสามัญ” ซึ่งอาจจะประกอบด้วยกลยุทธ์การทำงานที่สำคัญๆ 2 กลยุทธ์คือ

(1) การนำของที่ศักดิ์สิทธิ์กลับไปสู่โลกที่ศักดิ์สิทธิ์ดั้งเดิม เช่น การนำเอา “ข้าว” ที่เคยศักดิ์สิทธิ์ เพราะมีแม่โพสพดูแลให้กลับคืนไปสู่โลกศักดิ์สิทธิ์โดยผ่านพิธีกรรมเรียกขวัญข้าว

(2) การ “เสก” ของที่เคยอยู่โลกสามัญให้เดินข้ามสะพานเชื่อม “การปลุก/การเสก” เพื่อเข้าไปสู่โลกศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่างเช่น ในโครงการสืบสานหัตถกรรมพื้นบ้านหมวกกุกยไฉ่ จ. นครปฐม คณะทำงานได้ให้เด็ก ๆ ที่เข้ามาร่วมกิจกรรมสานหมวกกุกยไฉ่ซึ่งเป็นวัตถุที่อยู่ในโลกสามัญ

เด็กๆได้นำหมวกกุยโล้ยดังกล่าวไปเดินข้ามสะพานเชื่อมไปสู่โลกศักดิ์สิทธิ์ ด้วยการปรับเปลี่ยนหมวกกุยโล้ยให้กลายเป็น “โคมประดับเพื่อพุทธบูชา ในวันมาฆบูชา” เป็นต้น

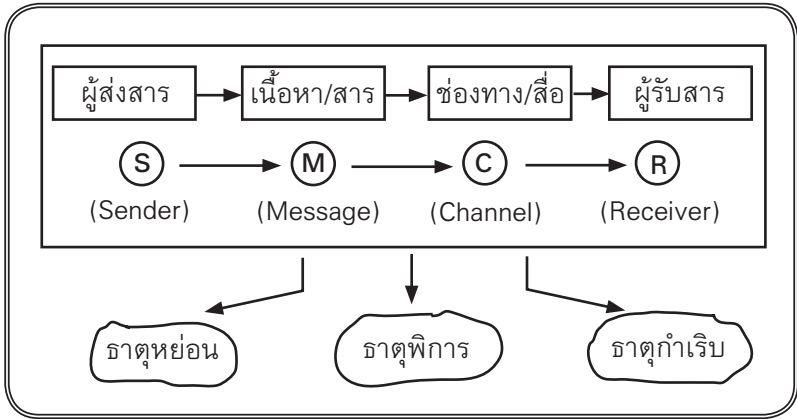
(ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอละเว้นไม่กล่าวอภิปรายถึงข้อดี/ข้อเสียของการที่โลกเราได้กลายเป็นโลกสามัญมากขึ้น รวมทั้งข้อดีของการเป็นโลกศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากจะยืดยาวอย่างมาก เพียงแต่จะขอแสดงจุดยืนส่วนตัวของผู้เขียนที่ว่า ปัญหาต่างๆที่รุมเร้าโลกปัจจุบันอยู่นั้น ส่วนหนึ่งเกิดมาจากโลกเรามีความศักดิ์สิทธิ์น้อยลง ฉะนั้นวิถีแก้ปัญหาตามทัศนะของผู้เขียนจึงน่าเป็นการทำให้โลกมีความศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น หรือทำให้โลกศักดิ์สิทธิ์ขยายใหญ่เพื่อมากำกับดูแลควบคุมโลกสามัญให้อยู่ในร่องในรอยมากขึ้น)

(6.3) ทฤษฎี “องค์ประกอบของการสื่อสาร” ในการวิเคราะห์สื่อพิธีกรรม

เนื่องจากโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) นั้นประกอบด้วยคณะทำงานที่เป็นกลุ่มนักวิชาการสาขาวิชานิเทศศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นแนวคิดหลักที่ใช้เป็นแก่นแกนในการทำโครงการกับสื่อพื้นบ้าน จึงเป็น “ทฤษฎีการสื่อสาร” และดังที่ได้เกริ่นมาตั้งแต่ต้นแล้วว่า ผู้ร่วมงานในโครงการของสพส.จึงพิจารณาว่า บรรดาสื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรมพื้นบ้านทั้งหลาย รวมทั้งสื่อพิธีกรรมนั้น ถือเป็น **การสื่อสารรูปแบบหนึ่ง** ด้วยเหตุนี้ ทฤษฎีที่จะนำมาใช้เป็นไพลายส่องทางเพื่อตรวจสอบ วิเคราะห์และวางแผนการดำเนินงานกับสื่อพิธีกรรมนั้น จึงเป็นไพลายยี่ห้อ **การสื่อสารด้วย (สนใจรายละเอียด โปรดดู กาญจนา แก้วเทพ “แบบเรียนเบื้องต้นฯ”, 2549)**

สำหรับเนื้อหาสำคัญของทฤษฎีองค์ประกอบของการสื่อสาร อธิบายว่า เมื่อใดที่มีธาตุทั้ง 4 มาประชุมคือ ธาตุที่เป็นมนุษย์ 2 ส่วน คือ **ผู้ส่งสาร (Sender) และผู้รับสาร (Receiver)** กับธาตุที่เป็นอมนุษย์อีก

2 ส่วน คือ สาร (Message) และสื่อ/ช่องทาง (channel) เมื่อธาตุทั้ง 4 นี้ มาประจวบกันเมื่อใด เมื่อนั้นก็จะเกิดการสื่อสารขึ้น

ภาพที่ 18: องค์ประกอบธาตุทั้ง 4 ของการสื่อสาร

ตัวอย่างประกอบสูตรธาตุทั้ง 4 ของการสื่อสารนั้นก็เช่นในโครงการ “หล่อเทียนหลอมใจชุมชน จ.พิจิตร” เมื่อคุณลุงจวน/คุณลุงหนูตั้งผู้รับผิดชอบโครงการซึ่งเป็นผู้สูงอายุที่เอากิจการเองและมีปรัชญาชีวิตว่า “เราแก่ชราก็เพื่อผู้อื่น” คุณลุงทั้ง 2 ท่าน (ทำหน้าที่เป็นผู้ส่งสาร) ได้ชักชวนเพื่อนสมาชิกในชมรมผู้อาวุโส (เล่นบปเป็นผู้รับสาร) ให้มาช่วยกันเก็บน้ำตาเทียน (เป็นตัวสื่อ) มาหลอมเป็นเทียนร่วมกัน (เนื้อหาสาระที่อยู่ข้างในก็เป็นไปดังชื่อของโครงการ คือ เพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการหล่อหลอมใจคนในชุมชนให้เป็นเนื้อเทียนเล่มเดียวกัน) เมื่อเกิดการชักชวนขึ้นนั้น ก็ถือว่ามีธาตุทั้งสี่มาประชุมครบถ้วนแล้วการสื่อสารก็ได้บังเกิดขึ้น

เมื่อนำเอาทฤษฎีที่เป็นเสมือนไฟฉายชื่อการสื่อสารมาส่องดูสื่อพิธีกรรมไปตามตัวธาตุแต่ละตัว ภาควิในแต่ละโครงการก็จะค้นพบอาการของโรคแบบที่แพทย์แผนโบราณชี้แนะเอาไว้คือมีอาการธาตุหย่อน ธาตุ

ซึ่งควรจะเป็นวาระโอกาสที่มีการระลึกถึงบุญคุณของผู้มีพระคุณด้วยการรดน้ำดำหัวและกระชับความสัมพันธ์ในครอบครัว แต่เทศกาลสงกรานต์ก็ได้ผิดเพี้ยนความหมายกลายเป็น “เทศกาลแห่งการฆ่าตัวตาย” เป็น “10 วันอันตราย” เพราะ “การเมาแล้วขับ” ดังนั้นจึงต้องมีการทำโครงการ “พิงว่ยบลอง ซรองเรื่อง-โอะกะโตะดิงปะนาย อันตราย พิเกอด-สงกรานต์ เรางดเหล่าเข้าใจประเพณี ไม่มีอุบัติเหตุ (สงกรานต์ของชาวส่วย จ.บุรีรัมย์)

คำถามที่ 3: ปัญหาเรื่อง “ช่องทางการสื่อสาร/ตัวสื่อ” (Channel/Media) ในทางนิเทศศาสตร์นั้น คำว่า “ช่องทางการสื่อสาร” (channel) นั้น จะหมายถึงอย่างน้อย 3 สิ่งคือ กาลเวลา (time) พื้นที่ (space) และตัวสื่อ (media)

และหากเราพิจารณา “ตำแหน่งแห่งที่” ของตัว C ในแบบจำลององค์ประกอบของการสื่อสารแล้ว เราก็จะตระหนักถึงความสำคัญของตัว C หรือช่องทางการสื่อสารได้อย่างชัดเจน เนื่องจากตัว C นั้นเป็นองค์ประกอบตัวสุดท้ายที่จะนำ “เนื้อหาสาระที่ผู้ส่งได้ผลิตขึ้นมาแล้ว” ส่งต่อไปยังผู้รับสาร ดังนั้น หากปราศจากตัวช่องทาง หรือหากช่องทางนั้นถูกปิดกั้น กระบวนการสื่อสารก็จะไม่มีทางเกิดขึ้นได้เลย ดังตัวอย่างของภาพยนตร์และละครโทรทัศน์จำนวนมากที่แม้ฝ่ายผู้ผลิตจะสร้างเสร็จแล้ว แต่หากขาดโรงหนังที่จะฉายหรือขาดช่องสถานีโทรทัศน์ที่จะแพร่ภาพ หนังหรือละครเรื่องนั้นก็ไม่มีทางจะเข้าถึงตัวผู้รับสาร จึงอาจกล่าวได้ว่า ผู้ที่สามารถยึดกุมช่องทางการสื่อสาร/ตัวสื่อได้ ก็เปรียบเสมือนผู้ที่สามารถควบคุมเส้นทางการสื่อสารได้

ผู้เขียนได้เรียนรู้บทเรียนสำคัญจากการเข้าร่วมงานกับภาคีในโครงการของ สฟส.ว่า การสูญเสียของพิธีกรรมจำนวนมากนั้น มิได้มีจุดเริ่มต้นมาจากการหมดสิ้นไปของผู้ส่งสาร (เช่นผู้ประกอบพิธีกรรม) หรือการคลายความศักดิ์สิทธิ์/ความสำคัญของเนื้อหาพิธีกรรม หากทว่าเกิดมาจากปัจจัยสำคัญคือ **การมีวาระโอกาส/การมีพื้นที่ที่จะสื่อสาร**

พิธีกรรมได้น้อยลง หรือช่องทางการสื่อสารพิธีกรรมนั้นถูกอุดตันจนผู้รับสารไม่สามารถจะเข้าถึงได้ ตัวอย่างเช่น วิถีชีวิตของหนุ่มสาวในชนบทที่ต้องอพยพไปทำงานในเมือง เมื่อพ่อแม่ปู่ย่าตายายประกอบพิธีกรรมที่ต้องกำหนดช่วงเวลาเอาไว้อย่างแน่นอน ลูกหลานก็ไม่สามารถร่วมงานร่วมพิธีกรรมได้ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือในโครงการผีปู่ย่าปี 2004 เพื่อลูกหลาน จ.ลำปาง ผู้ดำเนินการโครงการได้พบว่า วันเวลาที่ประกอบพิธีไหว้ผีปู่ยานั้นไม่ตรงกับวันเสาร์-อาทิตย์ ทำให้เด็กๆต้องไปโรงเรียนและไม่สามารถเข้าร่วมพิธีกรรมได้ ซึ่งเป็นปัญหาเรื่อง**การเข้าถึงของผู้รับสาร (Accessibility)** (ในขณะที่ทางโรงเรียนจะหยุดสอนในวันตรุษจีน คริสต์มาส หรือวันขึ้นปีใหม่) ดังนั้น หากไม่ปรับแก้เงื่อนไขนี้ โอกาสที่จะสืบทอดประเพณีไหว้ผีปู่ย่าสู่ลูกหลานก็ไม่มีทางจะเกิดขึ้นได้

ในอีกด้านหนึ่ง บรรดาประเพณีพิธีกรรมนั้นก็ยังมีลักษณะเฉพาะตัว อันเนื่องมาจากความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรม ดังนั้น จึงมีวาระโอกาสที่จะจัดทำน้อยมาก พิธีกรรมจำนวนมากมีการจัดทำเพียงปีละหนึ่งครั้ง (เมื่อเทียบกับโฆษณาทางโทรทัศน์ซึ่งมีอยู่ทุกวัน วันละหลายๆครั้ง) การมี**ปริมาณความถี่**ในการเผยแพร่ (Frequency) น้อยเช่นนี้เป็นจุดเสี่ยงของการสูญสลายของสื่อพิธีกรรมอย่างหนึ่ง

ดังนั้น ในด้านหนึ่ง การทำงานของภาคีในโครงการของสพส.ก็คือ การปลูกสร้าง “โรงพิธีกรรม” สร้างช่องทาง/วาระโอกาส/พื้นที่/สร้างสื่อให้แก่พิธีกรรมทั้งหลาย เพื่อแก้ปัญหาทั้งเรื่องปริมาณความถี่ของการเผยแพร่และปัญหาเรื่องการเข้าถึงของผู้รับสาร กลยุทธ์ในการทำงานแก้ปัญหาเรื่องช่องทางการสื่อสารนั้นแม้จะมีหลายอย่าง แต่ทว่าก็มีเป้าหมายร่วมเดียวกันคือ แก้ไขปัญหาเรื่องความถี่และการเข้าถึงที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น

- การรื้อฟื้นช่องทางเก่าๆขึ้นมา เช่น การทำโครงการให้มีการจัดทำประเพณีพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีโตะคริม เป็นต้น
- การบุกเบิกแสวงหาช่องทางใหม่ๆ ในกรณีที่ช่องทางเก่าไม่

สามารถจะเพิ่มปริมาณได้ เช่น พิธีไหว้ผีปู่ย่านั้น กำหนดให้ทำได้เพียงปีละ 2 ครั้งเท่านั้น ดังนั้นทางโครงการผีปู่ย่า ปี 2004 จึงได้จำลองรูปแบบพิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่ามานำเสนอเพื่อถ่ายทอดความเข้าใจแก่ลูกหลานในรูปแบบของการเล่นละครสมัยใหม่บ้าง ละครขอแบบพื้นเมืองบ้าง การแสดงหุ่นมือบ้าง เป็นต้น

• การนำเอาสื่อประเภทใหม่ๆเข้าไปช่วยเนื่องจากสื่อพิธีกรรมนั้นมีธรรมชาติเป็นสื่อแบบเห็นหน้าเห็นตากัน (face-to-face communication) และเป็นสื่อประเภทตั้งรับที่ผู้เข้าร่วมพิธีต้องเดินทางไปร่วม จึงเรียกร้องเงื่อนไขจากผู้รับสารอย่างมาก ฉะนั้นเพื่อขยายช่องทางการสื่อสารให้มากขึ้น ก็ต้องนำเอาสื่อประเภทตัวกลาง (mediated communication) และสื่อเชิงรุกมาช่วยเสริม ตัวอย่างเช่นในโครงการสืบสานประเพณีตักบาตรเพ็งเดือนสามของชาชาวไทยวน จ.เพชรบุรี ซึ่งนอกจากจะต้องการให้ลูกหลานชาชาวไทยวนรู้จักพิธีกรรมตักบาตรเพ็งเดือนสามแล้ว เนื่องจากพิธีกรรมนี้เป็นส่วนหนึ่งของ “วิถีชีวิตชาชาวไทยวน” ดังนั้นจึงต้องติดตั้งความรู้เรื่องวิถีชีวิตของชาชาวไทยวนประกอบไปด้วย ในโครงการนี้จึงได้นำเอาช่องทางการสื่อสารหลายๆแบบมาใช้ร่วมกัน เช่น

- จัดทำซีดี “ประเพณีตักบาตรเพ็งเดือน 3 ไทยวน”
- จัดทำเอกสารความรู้เรื่องประเพณีตักบาตรเพ็งเดือนสามไทยวน
- จัดทำศัพท์านุกรมภาษาไทย
- จัดทำป้ายแขวนข้อความ “ภาษาไทยวันละคำ”

ทั้งหมดนี้ ทางโครงการฯได้ใช้รูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม กล่าวคือ ในการจัดทำสื่อทั้ง 4 ประเภทได้ให้นักเรียน/เยาวชนที่เป็นกลุ่มเป้าหมายเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำทุกขั้นตอน

คำถามที่ 4: ปัญหาเรื่อง “ผู้รับสาร” หดตัวหรือหายตัว โดยเฉพาะผู้รับสารบางกลุ่มเช่น กลุ่มเด็กและเยาวชนที่จะเป็น “ข้อต่อเรื่องสื่อพิธีกรรมในอนาคต” ดังผลการทำงานของภาคีในโครงการของ สฟส.

เกือบจะทุกโครงการ จะรายงานผลตรงกันว่า สื่อพิธีกรรมที่ยังหลงเหลือ ทำอยู่นั้น จะมีแต่ผู้เฒ่าผู้แก่เท่านั้นที่เข้าร่วม แต่เด็กๆจะหายหน้าหายตาไปหมด (เราจึงต้องสำรวจคุณลักษณะของผู้ที่มาเข้าร่วมพิธีกรรม) ผู้ทำโครงการจึงต้อง “ออกกำลังทางปัญญา” แสวงหาผู้ทางซักชวนเด็ก และเยาวชนให้เข้ามาร่วมในสื่อพิธีกรรมด้วยกลยุทธ์ต่างๆ

และการที่จะสามารถค้นหากลยุทธ์การสื่อสารแบบต่างๆ เพื่อไปชักชวนเด็กๆให้เข้ามาร่วมสื่อพิธีกรรมนั้น ก็มีข้อสังเกตจากการประชุม “เวทีพัฒนาแกนนำเยาวชนโครงการรุ่นที่ 4-5 ภาคภาคตะวันออก เฉียงเหนือ” วันที่ 11-12 มีนาคม 2549 ณ อำเภอโขงเจียม จ.อุบลราชธานี ซึ่งผู้เข้าร่วมประชุมเป็นเด็ก/เยาวชนที่ร่วมโครงการว่า เวลาที่เด็กๆถามผู้ใหญ่ที่เข้าร่วมประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่น ทำไมต้องใช้ผ้าส้มป่อย ทำไมต้องเอาไข่มาเสีียง ทำไมต้องเอาดาบมาปักบนข้าวสาร ฯลฯ และหากผู้ใหญ่มีคำตอบง่ายๆให้เด็กๆว่า “เพิ่นเฮ็ดมาหยั่งสั้น/เพิ่นให้เฮ็ดก็เฮ็ดนำเพิ่น/(ก็เขาทำกันมาอย่างนั้น/เขาให้ทำก็ทำตามกัน/ก็เขาทำกัน) คำตอบแบบนี้จะไม่ช่วยให้เด็กๆหายข้องใจได้และไม่มีมนต์เสน่ห์พอที่จะมัดใจเด็กๆให้เข้ามาร่วมสืบสานประเพณีพิธีกรรมได้

(6.4) ทฤษฎี “การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรม” (Cultural Reproduction)

แนวคิดของทฤษฎีนี้บรรจุอยู่ในภษิตโตปกรณ์ที่ว่า “ของกิน บ่กินก็เน่า เรื่องบ่เก่า บ่เล่าก็ลืม” ซึ่งหมายความว่า สื่อพิธีกรรมใด หากมิได้นำเอากระทำซ้ำ ในไม่ซ้ำก็จะสูญหายไป

ดังนั้น หลักการสำคัญของทฤษฎี “การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด” จึงมีอยู่ว่า

(1) วัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน/สื่อพิธีกรรมนั้นเป็นสิ่งที่ต้องมี “กระบวนการผลิต” (cultural production) ซึ่งในกระบวนการผลิตนั้นก็ต้องมีองค์ประกอบของการผลิตอย่างครบถ้วน เช่น มีผู้ผลิต มีวัตถุดิบ มีสถานที่

มีกรรมวิธีในการผลิต มีอุปกรณ์/เครื่องมือ/มีผู้ต้องการใช้ผลผลิต ฯลฯ

และในกระบวนการผลิตนี้ คนกลุ่มใดที่มีโอกาสได้เปิดโรงงาน หรือขึ้นเวทีผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง/สม่ำเสมอตลอดเวลา วัฒนธรรม/สื่อพิธีกรรมของคนกลุ่มนั้นก็จะได้ยึดครองเวทีนั้นอยู่ตลอดเวลา

เพื่อให้มองเห็นหลักแนวคิดนี้ได้อย่างกระจ่างแจ้ง ผู้เขียนขอยกตัวอย่างเรื่อง “ผีในสังคมไทย” ในขณะที่สังคมไทยนั้นอุดมไปด้วย “ผี 500 ประเภท” แต่เราเจพบัวว่า “ผู้รับสารไทยรุ่นใหม่” นั้นจะรู้จักผีไทยอยู่เพียงไม่กี่ประเภท เช่น ผีแม่นาคพระโขนงหรือผีปอบเท่านั้น และหากสืบสาวต่อไปว่า เพราะเหตุใดคนไทยรุ่นปัจจุบันจึงรู้จักแต่ผีสองประเภทนี้เท่านั้น เราก็จะพบว่า เนื่องจากมีกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดผีแม่นาค (สร้างเป็นหนังมาแล้ว 21 ภาค) และผีปอบ (สร้างเป็นหนังมาแล้ว 7 ภาค) อยู่ตลอดเวลา

ส่วนผีประเภทอื่นๆ เช่น ผีปู้ย่า ผีไหหรือผีฟ้านั้น เด็กไทยรุ่นใหม่ วัยมัธยมนั้นจะไม่รู้จักเลย เพราะผี(ดีๆ)เหล่านี้ไม่ได้เปิดโรงงานผลิตเลย และแม้จะเป็นเด็กไทย แต่เด็กของเราก็จะรู้จักผีจีน (ที่ทำท่ากระโดด) และผีญี่ปุ่น (จากการโฆษณาชาเขียว) อย่างคุ้นเคยมาก

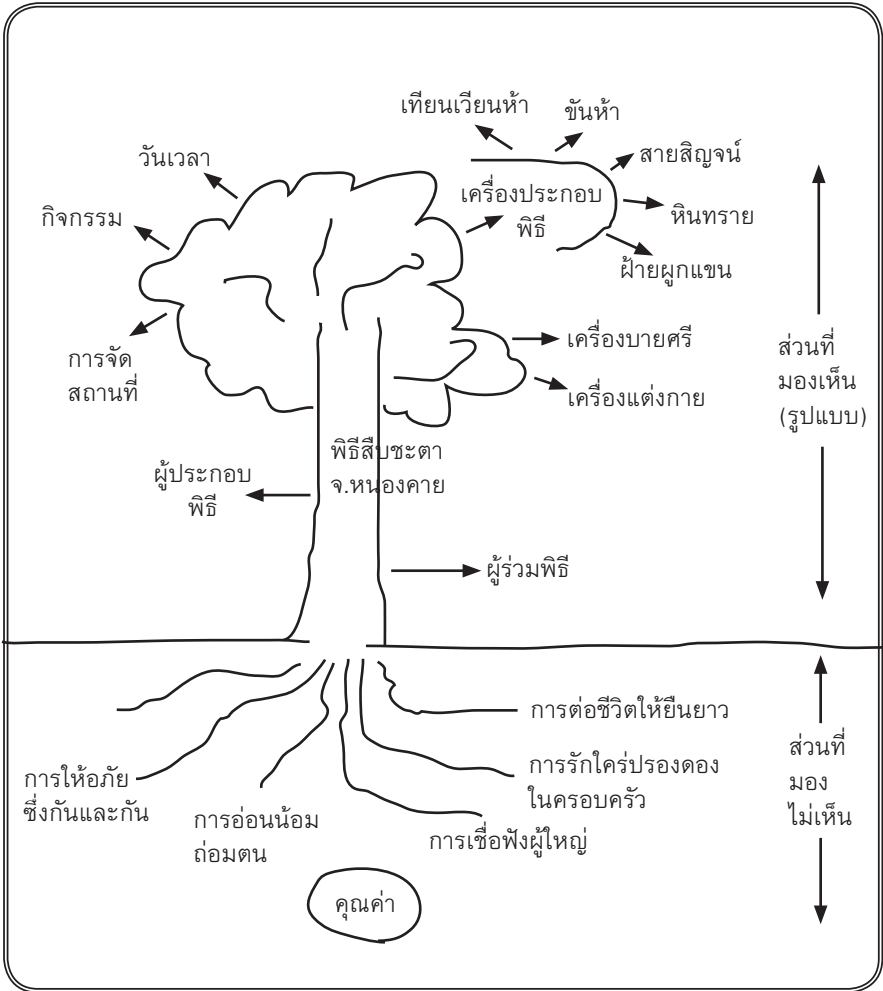
(2) หากยึดหลักตามทฤษฎี “การผลิตซ้ำ” นี้ เราก็อาจจะถือได้ว่าการทำกิจกรรมต่างๆของภาคีในโครงการ สพส.นั้น หาใช่อื่นไกลไม่ นอกจากเป็น “การเปิดเวที/การเปิดโรงงาน” ให้มีการผลิตองค์ประกอบต่างๆของสื่อพิธีกรรมนั่นเอง และหากเรานำเอาไฟฉายยี่ห้อการสื่อสารมาฉายร่วมด้วย เราก็อาจจะตอบได้ว่า การทำกิจกรรมของภาคีนั้นก็คือ การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดธาตุทั้งสี่ของการสื่อสาร คือ สืบทอด/เพิ่มขยายผู้ส่งสาร/เนื้อหาสาร/ช่องทาง-สื่อ/และผู้รับสารนั่นเอง

(3) แต่สำหรับการเปิดโรงงานผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด/พัฒนาสื่อพิธีกรรมของภาคีในโครงการของ สพส.นั้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ภาคปฏิบัติ การของบรรดาผู้ทำโครงการทั้ง 26 โครงการนั้นเป็นปฏิบัติการที่มีแนวคิด/ทฤษฎีชี้นำ (theoretical practice) เนื่องจากทางโครงการ สพส.จะต้อง

ติดตั้ง (install) ความเข้าใจเรื่องการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมให้แก่ผู้
ทำโครงการก่อนเป็นเงื่อนไขเบื้องต้น (necessary factor) ฉะนั้น ผู้เขียน
จึงขอทบทวนอีกครั้งหนึ่งว่า ความเข้าใจในหลักการสำคัญ 4 ประการที่
กำกับอยู่เบื้องหลังกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด/พัฒนาสื่อพิธีกรรม
มีดังนี้

- (3.1) การผลิตให้ “ครบเครื่องในแนวตั้ง”
- (3.2) การผลิตให้ “ครบเครื่องในแนวนอน”
- (3.3) หลักการเรื่อง “สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม”
- (3.4) การมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึงของเจ้าของวัฒนธรรม
“สมมติร่วม”

(3.1) การผลิตให้ “ครบเครื่องในแนวตั้ง” หากเราพิจารณา
เรื่องต้นไม้แห่งคุณค่าของสพส.ในแนวตั้ง เราก็คงพบว่า ต้นไม้วัฒนธรรม/
สื่อพิธีกรรมนั้นจะมีทั้งส่วนที่เป็น “ดอกใบผล” “ลำต้น” และ “รากเหง้า”
การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดให้ครบเครื่องในแนวตั้ง ก็คือ ต้องผลิตให้ครบ
องค์ประกอบต้นไม้ทั้งต้นโดยเฉพาะส่วนที่เป็นรากเหง้า ดังตัวอย่างของ
โครงการพิธีสืบชะตา อ.เมือง จ.หนองคาย ที่แสดงอยู่ในภาพ

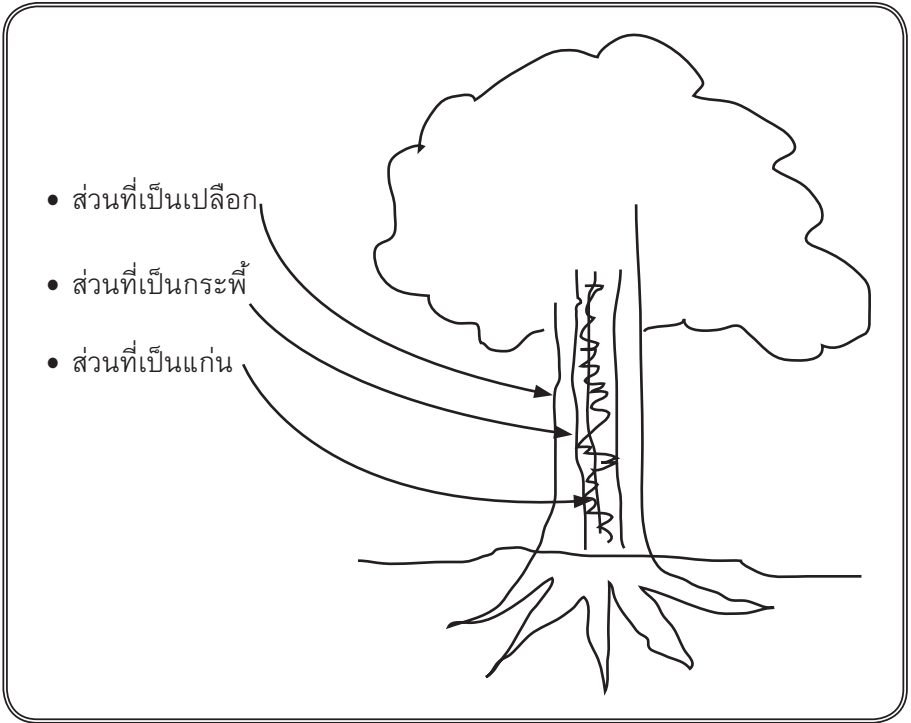

ภาพที่ 20 : รูปแบบ/เนื้อหาของพิธี “สี่ชะตา” จ.หนองคาย

แนวคิดเรื่อง “การผลิตให้ครบเครื่องในแนวคิด” นี้จะมีประโยชน์มากเวลานำมาตรวจสอบว่า กิจกรรมย่อยต่างๆที่ทางโครงการฯ ได้จัดทำขึ้นมา นั้น สามารถตอบโจทย์เรื่องการผลิตซ้ำทั้งในส่วนที่มองเห็น

และโดยเฉพาะในส่วนที่มองไม่เห็นได้หรือไม่ การติดตามประเมินผลของการทำโครงการต่างๆก็ต้องเจาะลึกจากระดับพื้นดินลงไปสู่ระดับรากเหง้าด้วย เพราะหากปราศจากรากเหง้าแล้ว ต้นไม้แห่งพิธีกรรมก็ไม่อาจจะมียาวที่ยาวนานได้

(3.2) การผลิตต้องให้ “ครบเครื่องในแนวนอน” เมื่อเวลาดูต้นไม้ในแนวนอน เราก็จะพบส่วนประกอบจากด้านนอกสุดเข้าไปสู่ส่วนในสุด ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 ชั้น คือ

ภาพที่ 21 : 3 ชั้นของต้นไม้แห่งคุณค่า

ในขั้นของการปฏิบัติการ แนวคิดเรื่อง “การผลิตให้ครบเครื่องในแวนอน” นี้จะมีประโยชน์มากในการตัดสินใจที่จะต้องมีการปรับเปลี่ยน/มีการปรับประยุกต์สื่อพิธีกรรมว่า อะไรจะสามารถปรับได้ อะไรจะปรับไม่ได้ เนื่องจากการแบ่งชั้นทั้งสามของต้นไม้ตามแวนอนมีแนวคิดเรื่อง “การปรับเปลี่ยนได้” (changeable) แผงผังอยู่ข้างหลัง

โดยธรรมชาติแล้ว **เปลือก**ของต้นไม้เป็นสิ่งที่ต้องปรับเปลี่ยนอยู่เสมอเพื่อปรับตัวกับสภาพแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไป ส่วน**กระพี้**นั้นก็อาจจะปรับไปได้บ้าง แต่ทว่าแก่นนั้นจะต้องรักษาให้คงที่ จากธรรมชาติของต้นไม้ดังกล่าว ทางโครงการ สพส.ได้นำมาตั้งเป็นหลักยึดเอาไว้ว่า ในการปรับเปลี่ยนสื่อพิธีกรรมนั้น ต้อง **“รักษาแก่น ปรับกระพี้ เปลี่ยนเปลือก”**

ในการปฏิบัติงานจริง หลังจากทีวิเคราะห์คุณลักษณะต่างๆ ของสื่อพิธีกรรมหนึ่งๆ ออกมาแล้ว ก็จะมีการจัดประชุมเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อจัดระดับคุณค่า (valuation) ว่าคุณลักษณะใดเป็นเปลือก กระพี้ หรือ แก่น (ตามหลักแนวคิด “สิทธิเจ้าของวัฒนธรรม”) เช่น บางพิธีกรรม ชุมชนจะจัดว่า ความเชื่อนั้นถือเป็นแก่น สถานที่ประกอบพิธีกรรมนั้น ถือเป็นกระพี้ ส่วนเวลาทำพิธีกรรมนั้นถือเป็นเปลือก เป็นต้น

(3.3) หลักการเรื่อง “สิทธิเจ้าของวัฒนธรรม” โครงการ สพส.มีแก่นแนวคิดที่สำคัญในการทำงาน คือหลักการเรื่อง “สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม” ซึ่งมีความหมายอยู่ 2 นัยยะ คือ

นัยยะแรก การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดนั้นจะต้องถูกตั้งคำถามว่า เป็นการผลิตไปเพื่อผลประโยชน์ของใคร เนื่องจากวัฒนธรรมเช่นสื่อพิธีกรรมนั้นเป็นสมบัติของชุมชนที่บรรพบุรุษของชุมชนได้สร้างมา ดังนั้น การผลิตทุกครั้งจึงควรเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของคนในชุมชนเป็นหลัก ดังนั้น การฟื้นฟูพิธีกรรมทุกอย่างขึ้นมาไม่ว่าจะเป็นพิธีเหยา บุญผะเหวด หล่อเทียน จีมางปะตีดี้ ฯลฯ หากเป็นไปเพื่อ “บุคคลภายนอก” เช่น เพื่อแสดงให้นักท่องเที่ยวชมเป็นหลัก แต่คนในชุมชนไม่ได้รับประโยชน์อันใดเลย การฟื้นฟูเช่นนี้มิใช่แนวทางของโครงการ สพส.

นัยยะที่สอง เรื่องสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรมก็คือ การจะเลือกสืบทอดพิธีกรรมใด การจะเลือกปรับเปลี่ยนส่วนไหนของพิธีกรรม (Tradition of selection) ก็ต้องเป็นอำนาจ/สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม (power) ทั้งหมดร่วมกัน (ห้ามใช้หลักเกณฑ์ที่ว่า “เอาหลวงพ่อก็ก้อแล้วกัน”) แต่การใช้สิทธินี้ของชุมชนก็อยู่บนเงื่อนไขเหมือนการใช้สิทธิอย่างอื่นๆ กล่าวคือชุมชนควรจะมี ความเข้าใจในสื่อพิธีกรรมอย่างกระจ่างแจ้งก่อนจะตัดสินใจ

และหลักการเรื่องสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรมนี้ต้องยึดเกาะเอาไว้อย่างหนักแน่น ไม่ว่าบุคคล/กลุ่มบุคคล/องค์กรจากภายนอกที่เข้าไปทำงานร่วมกับชุมชนเจ้าของวัฒนธรรมจะเป็นใคร มีเจตนาดีเพียงใด หรือมีความเข้าใจในงานวัฒนธรรมดีกว่าชุมชนเพียงใดก็ตาม และในกรณีที่เกิดความไม่ลงตัวกันระหว่าง “หลักเกณฑ์ของชุมชน” กับ “หลักเกณฑ์ของบุคคลภายนอก” ก็ต้องถือเอาสิทธิของเจ้าของชุมชนเป็นคำตอบสุดท้าย ตัวอย่างเช่น ในงานวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่องการรื้อฟื้นพิธีไหว้ผีปู่ย่าของ อุดุลย์ ดวงดีทวิรัตน์และคณะ (2547) ที่ได้กล่าวไปแล้ว นักวิจัยเริ่มต้นทำงานด้วยการสำรวจร่วมกับชุมชนถึงประเพณีพิธีกรรมตลอดทั้งปีของชุมชน และสำรวจสภาพของพิธีกรรมแต่ละชนิด นักวิจัยและชุมชนพบว่า พิธีกรรมสำคัญของชุมชนสูญสลายไปหลายอย่างแล้ว และเมื่อตัดสินใจว่า “ควรจะรื้อฟื้นพิธีกรรมอะไรขึ้นมาดี” นักวิจัย (ซึ่งเป็นบุคคลภายนอก) คิดว่า น่าจะรื้อฟื้นพิธีกรรมที่มีความสำคัญมากที่สุดของชุมชนขึ้นมาก่อน (ใช้เกณฑ์เรื่อง “ระดับความสำคัญ”) แต่ทว่า ชุมชนกลับตัดสินใจเลือก “พิธีกรรมที่มีความสำคัญระดับปานกลาง” เช่น พิธีไหว้ผีปู่ย่า โดยใช้เกณฑ์ว่าเป็นพิธีกรรมที่ชุมชนมีความสามารถพอที่จะรื้อฟื้นได้ (ใช้เกณฑ์เรื่อง “ความสามารถของชุมชน”) ในกรณีนี้ ผลการตัดสินใจต้องเป็นไปตามเกณฑ์ของเจ้าของวัฒนธรรม มิใช่บุคคลภายนอก

(3.4) หลักการเรื่อง “การมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึงของเจ้าของวัฒนธรรม” หลักการนี้มีแนวคิดเบื้องต้นอยู่ 2 แนวคิด แนวคิดแรก

คือเรื่อง**ความรู้สึกเป็นเจ้าของ** (Sense of belonging) จะเป็นตัวแปรต้นที่นำไปสู่**ความรู้สึกหวงแหน**และจะปกป้องรักษาให้ยั่งยืน แนวคิดที่สองคือ**การได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมนั้นๆ** (participation) จะเป็นตัวแปรต้นที่นำไปสู่**ความรู้สึกเป็นเจ้าของ**ดังกล่าว

ถึงแม้ว่าโดยทางหลักการแล้ว สื่อพิธีกรรมในชุมชนนั้นจะถูกถือว่าเป็น “สมบัติร่วม/มรดกร่วม” ของคนทุกกลุ่มทุกเพศทุกวัยก็ตาม แต่ทว่าในสภาพความเป็นจริง หากเราพบว่า กลุ่มเด็ก/เยาวชนจะเป็นกลุ่มคนที่ไม่ค่อยมาเข้าร่วมพิธีกรรม (ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือขาดเงื่อนไขการเข้าร่วม) ปรากฏการณ์ดังกล่าวก็จะส่งผลไปถึง “ความรู้สึกเป็นเจ้าของ” และ “ความรู้สึกหวงแหน/อยากสืบทอดพิธีกรรมให้ยั่งยืนต่อไป”

สำหรับแนวทางการทำงานสืบทอดสื่อพิธีกรรมของภาคีในโครงการ สพส.นั้น มีทิศทางหลักคือ การส่งต่อมรดกสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านให้แก่คนรุ่นต่อไป คือ กลุ่มเด็กและเยาวชน โดยการ**ส่งต่อ**นี้มีความยากลำบากอย่างยิ่ง เพราะกลุ่มเด็กและเยาวชนเป็นกลุ่มที่อยู่ห่างไกลจากสื่อพิธีกรรมมากที่สุด ความห่างเหินนั้นน่าจะเกิดมาจากความรู้สึกที่ว่า “เรื่องของพิธีกรรมเป็นเรื่องของผู้ใหญ่ คนเฒ่าคนแก่ เด็กๆอย่างเราไม่เกี่ยว” (ดังเช่นคำสัมภาษณ์ของเด็ก/เยาวชนในโครงการตุ้มโฮมสอนขวัญ อ.เมือง จ.ยโสธร เป็นต้น)

ฉะนั้น เป้าหมายในการทำกิจกรรมต่างๆของภาคีนั้น จะต้องมุ่งหน้าไปสู่การสร้าง**ความรู้สึก**ให้กับคนรุ่นใหม่ได้ตระหนักว่า “สมบัติชิ้นนี้ พวกเขามีส่วนเป็นเจ้าของ” และกลยุทธ์ที่จะต้องนำมาใช้ก็คือ “**การใช้การสื่อสารเพื่อสร้างการมีส่วนร่วม**” เพื่อชักชวน “**เจ้าของวัฒนธรรมตัวน้อย**” ได้เขยิบๆเข้ามาใกล้ๆสื่อพิธีกรรมที่ละน้อยๆ

โครงการ สพส.จึงขอขีดเส้นได้ว่า ในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทุกขั้นตอน ทุกส่วนเสี้ยว นั้น จะต้อง “**เคลียร์พื้นที่ให้เด็กๆได้เข้ามามีส่วนร่วมอยู่เสมอ**” (และเป็นที่ยืนยันว่าภาคีส่วนใหญ่ได้ใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางหลักในการทำกิจกรรม) ในเรื่องการมีส่วนร่วมของ

เจ้าของวัฒนธรรมตัวน้อยนั้น อาจจะมีเครื่องกีดขวางบางอย่างเช่น

- ความคิดเรื่อง “จะเอาผลงานหรือจะสร้างคน” ผู้เขียนพบเห็นเหตุการณ์ที่ว่า ในการทำบายศรีเพื่อเข้าร่วมพิธีกรรมและจะมีการประกวดแข่งขันกันด้วยนั้น ผู้ใหญ่บางคนอาจจะกีดกันเด็กๆออกไป เพราะเด็กๆยังทำบายศรีได้ไม่สวยงาม ความคิดที่มุ่งแต่จะเอาผลงานดีเด่นเช่นนี้ จะปิดกั้นโอกาสการมีส่วนร่วมของเด็กๆ

- เมื่อให้เด็กๆเข้ามามีส่วนร่วมในสื่อพิธีกรรม ฝ่ายผู้ใหญ่ก็ต้องเตรียมอกเตรียมใจว่า เราอาจจะได้พบกับ “ลวดลายแปลกๆใหม่ๆ สไตลท์ที่ไม่เคยพบเห็นมาก่อน” จากฝีมือและรสนิยมการผลิตซ้ำของคนรุ่นใหม่ ตัวอย่างเช่น ในการสืบทอดพิธีกรรมไหว้ผีปู่ย่า ต.วอแก้ว จ.ลำปาง นั้น “ทิมเด็กผี” ที่เลือกเผยแพร่แนวคิดเรื่องผีปู่ย่าในรูปแบบของการเล่นละครเร่/ละครเวที เราก็คงพบว่า เด็กๆจะออกมาร้องเพลงแร็ปสักรอบหนึ่งก่อน แล้วจึงค่อยตามด้วยการขับเพลงซอในลำดับต่อมา หรือในงานบุญผะเหวดที่วัดธาตุน้อย อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี เมื่อให้เด็กๆวาดรูปทำบอร์ดเนื้อหาของกัณฑ์เทศน์ทั้ง 13 กัณฑ์ เราก็คงพบว่า บางกัณฑ์ก็จะมีการ์ตูนโดราเอมอนมาร่วมแจมในขบวนบุญผะเหวดด้วย

(6.5) ทฤษฎี “บทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรม”

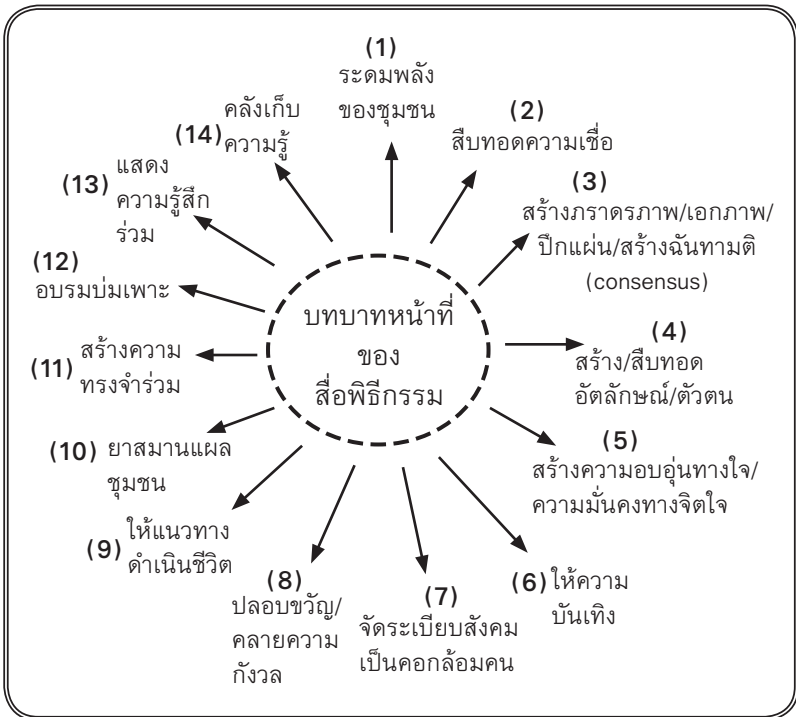
ไฟฉายยี่ห้อนี้มีต้นแบบมาจากทฤษฎี “หน้าที่นิยม” (Functionalism) ที่มีใจความหลักซึ่งใช้อธิบายความอยู่ยงคงกระพันหรือการสูญสลายของสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่า ย่อมขึ้นอยู่กับว่าสิ่งนั้นยังคงมีบทบาทหน้าที่ต่อสิ่งอื่นๆหรือไม่

ฉะนั้น การที่สื่อพิธีกรรมได้เลือนหายไปจากชุมชน สาเหตุหนึ่งก็น่าจะเนื่องมาจากสื่อพิธีกรรมนั้นมิได้ทำหน้าที่อย่างที่เคยมีมา หรือว่ามีสิ่งอื่นๆที่เข้ามาทำหน้าที่ทดแทน

ดังนั้น การทำกิจกรรมต่างๆในโครงการสื่อพิธีกรรมจึงมีจุดมุ่งหมายประการหนึ่งคือ การรื้อฟื้นหรือพลิกฟื้นให้ผู้คนได้มองเห็นบทบาท

หน้าที่ที่เคยมีมาของสื่อพิธีกรรม รวมทั้งอาจจะมีการสร้างสรรค์หน้าที่ใหม่ๆของพิธีกรรมขึ้นมา

ผู้เขียนมีทัศนะว่า สื่อพิธีกรรมเป็นสื่อที่ทรงคุณค่าต่อบุคคล กลุ่ม และชุมชนจนไม่น่าปล่อยให้สมบัติล้ำค่านี้สูญหายไป คุณค่าดังกล่าวนี้เกิดมาจากศักยภาพในการทำหน้าที่ได้อย่างหลากหลาย รอบด้าน ครอบคลุมแทบจะทุกมิติของชีวิตและทุกระดับของบุคคล กลุ่ม ชุมชน และสังคม ดังที่จะได้ชี้ชวนให้เห็นตัวอย่างของเหลี่ยมมุมของบทบาทหน้าที่ของบรรดาสื่อพิธีกรรมที่เป็นโครงการของสพส. ดังนี้

ภาพที่ 22: หน้าที่อันหลากหลายของสื่อพิธีกรรม

(1) **หน้าที่ระดมพลังชุมชน** เช่น สื่อพิธีกรรมจุลกฐิน/กฐินแล่น ซึ่งต้องการระดมแรงงานผู้คนอย่างมหาศาล และจะต้องทำทุกอย่างให้เสร็จภายในวันเดียว หากปีใดชุมชนไม่สามารถจัดงานจุลกฐินได้ ก็แปลว่าพลังสามัคคีของชุมชนเริ่มลดระดับต่ำลง

(2) **หน้าที่สืบทอดความเชื่อ** เช่น พิธีกรรมพวกไหว้ผีปู่ย่า พวกจำผีให้ หรือแข่งชะนามที่สืบทอดความเชื่อในผีบรรพบุรุษ หรือผีที่มีฤทธิ์เดชในการดลบันดาลเกี่ยวกับสุขภาพของผู้คน

(3) **หน้าที่ในการสร้างภราดรภาพ/เอกภาพ/ความสามัคคีเป็นปึกแผ่น** ที่เป็นคุณค่าซึ่งมีอยู่ในแทบจะทุกพิธีกรรม เช่น พิธีกรรมหล่อเทียนจากน้ำตาเทียนของ จ.พิจิตร เป็นต้น

(4) **หน้าที่ในการสร้าง/พิธีกรรมการสืบทอดอัตลักษณ์/ตัวตน** ตัวอย่างเช่น แม้ว่าชุมชนอื่น ๆ อาจจะมีการทอดกฐินและมีการร่ำรำ แต่ก็มีเฉพาะชาวส่วยที่บ้านยางตะพาย จ.พิจิตร เท่านั้นที่มีการ “รำตักได้” อันเป็นอัตลักษณ์เฉพาะที่นี้ อัตลักษณ์/ตัวตนนั้นเป็นอาวุธลับของวัฒนธรรมที่มีผลานุภาพในการสร้างความรู้สึกร่วมกัน มีศักดิ์ศรี และมีพลังเป็นของตัวเอง

(5) **หน้าที่ในการสร้างความอบอุ่น/ความมั่นคงทางจิตใจ** ตัวอย่างในช่วงเวลาปกติก็เช่น พิธีกรรมการสวดสรรภัญญะที่ช่วยให้ความมั่นคงมีสมาธิ หรือการบนบานศาลกล่าวในช่วงเวลาวิกฤติของชีวิต การเสี่ยงทายที่มักเป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งของพิธีกรรม

(6) **หน้าที่ให้ความบันเทิง** ในงานพิธีกรรมทั้งหลาย มักจะมีการแสดง การละเล่น เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งที่ทำให้ความสนุกสนาน

(7) **หน้าที่ในการจัดระเบียบสังคม** ตัวอย่างเช่น พิธีกินหมูล้างดิน ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ลงโทษ (เชิงสัญลักษณ์) แก่ผู้หญิงที่ท้องก่อนแต่งงาน เพื่อเป็นการปรามผู้หญิงคนอื่นๆ ในชุมชนให้ประพฤติตนอยู่ในร่องในรอย

(8) **หน้าที่ปลอบขวัญ/คลายความกังวล** ในช่วงเวลาที่ชีวิตของผู้คน/ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาหรือภาวะวิกฤติ เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย

ประสบอุบัติเหตุ เชื่อมโยงกับภัยธรรมชาติ ชุมชนก็จะมีพิธีกรรมที่ทำหน้าที่ปลอบขวัญ เช่น พิธีเหยา พิธีสืบชะตา

(9) **หน้าที่ให้แนวทางในการดำเนินชีวิต** เช่น การจัดการกับสภาพแวดล้อม ตัวอย่างเช่น พิธีสืบชะตาแม่น้ำก็ให้แนวทางการใช้ชีวิตอย่างรู้รักษาทรัพยากรน้ำ หรือการสู้ขวัญข้าวสู้ขวัญควายก็เช่นเดียวกัน

(10) **หน้าที่ในการเป็นยาสมานแผลชุมชน** เมื่อคนมาอยู่รวมกันมากๆ ความขัดแย้งก็เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งด้านผลประโยชน์อำนาจหรือเรื่องส่วนตัวและเมื่อเกิดรอยร้าวขึ้นในชุมชน บรรดาสื่อพิธีกรรมทั้งหลายที่มักจะมีคุณค่าเรื่อง “การให้อภัย การอโหสิ เลิกแล้วต่อกัน” จึงมีสรรพคุณที่ใช้สมานแผลรอยฉีกขาดของชุมชนได้ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดของสพส.คือ โครงการเทศน์มหาชาติ วัดศรีสุพรรณ จ.เชียงใหม่

(11) **หน้าที่ในการสร้างความทรงจำร่วมกัน** (collective memory) ในทุกชุมชนที่มีอายุยาวนานหลายชั่วคนมาแล้ว ชุมชนนั้นย่อมมีเรื่องราว มีประวัติศาสตร์ มีตำนานเกิดขึ้น และในวาระโอกาสที่มีการทำพิธีกรรมนี้เอง ที่จะมีการเล่าเรื่องราวในอดีต ประวัติบุคคล หรือตำนานความเชื่อต่างๆของชุมชนให้ผู้ที่มาร่วมพิธีฟัง เรื่องราวที่เป็นความทรงจำร่วมกันนี้จะทำหน้าที่เป็นกลไกสร้างสรรค์หลายสิ่งหลายอย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น การสร้างตัวตน/อัตลักษณ์ร่วม (collective identity) เชื่อมร้อยความสัมพันธ์ระหว่างคนหลายๆรุ่น (ทั้งรุ่นที่ตายไปแล้วกับรุ่นที่ยังมีชีวิตอยู่) เป็นต้น (นักวิชาการสำนักหน้าที่นิยมบางท่าน เช่น M. Halbwachs สนใจในเรื่องพิธีกรรมและความทรงจำร่วมกันเป็นพิเศษ โปรดดูใน Edles & Appelrouth, 2005)

ตัวอย่างเช่น คุณลุงจวนผู้รับผิดชอบโครงการ “หล่อเทียนหลอมใจ” จ.พิจิตร เล่าว่าเมื่อเด็กๆมาเรียนรู้เรื่องการหล่อเทียนกับคณะทำงาน ในวาระโอกาสนั้น ทางทีมงานซึ่งเป็นคนรุ่นอาวุโสก็จะถือโอกาสเล่าเรื่องราวต่างๆในอดีตของชุมชนให้คนรุ่นหลังฟัง เป็นต้น

(12) **หน้าที่การอบรมบ่มเพาะ** หน้าที่นี้อาจถือว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญมากที่สุดหน้าที่หนึ่งของพิธีกรรม เพราะในทุกขั้นตอนของการทำพิธีกรรมนั้น เมื่อวิเคราะห์หลังไปอย่างถึงที่สุดแล้วจะพบว่า ล้วนเป็นวิถีทางในการอบรมบ่มเพาะคนรุ่นหลังในทางใดทางหนึ่งทั้งสิ้น เช่น การอบรมบ่มเพาะด้านทักษะ อันได้แก่ การฝึกกรำรำ การฝึกทำบายศรี การฝึกทอผ้าปั่นด้าย ฯลฯ การอบรมบ่มเพาะด้านลักษณะนิสัย เช่น ความอ่อนน้อมถ่อมตน การเชื่อฟังผู้ใหญ่ ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ ในบรรดาพิธีกรรมไหว้ครู หรือเข้าทรงวิญญาณบรรพบุรุษ จึงมักจะมีการอบรมสั่งสอนจากวิญญาณครูบาอาจารย์หรือปู่ย่าตายายอยู่เสมอ

(13) **หน้าที่การแสดงความรู้สึกร่วมกัน** เมื่อเวลาที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งในชุมชนต้องพานพบกับเหตุการณ์ร้ายหรือดี คนอื่นๆในชุมชนก็จะรู้สึกประหนึ่งว่า ตนเองได้พบเหตุการณ์นั้นไปด้วย ที่เรียกว่า “หยิกเล็บก็เจ็บเนื้อ” (นี่เป็นตัวบ่งชี้ “ความเป็นชุมชน” ได้อย่างหนึ่ง) และเพื่อจะแสดงว่า คนอื่นๆในชุมชนก็รับรู้ร้อนรู้หนาวไปกับชะตากรรมของบุคคลในชุมชน พิธีกรรมก็จะเป็นเวทีที่แสดงออกซึ่งความรู้สึกร่วมกัน (อันที่จริงในสังคมสมัยใหม่ บรรดางานเลี้ยงแสดงความยินดีทั้งหลาย ก็ถือว่าเป็นพิธีกรรมได้ในแง่นี้)

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเหตุการณ์นั้นเป็นเหตุการณ์ร้ายๆ ในชุมชนก็จะจัดให้มีรูปแบบพิธีกรรมที่คนอื่นๆจะได้ร่วมแสดงออกเอาไว้ให้ เช่น งานตุ้มโฮมสอนขวัญที่จัดทำขึ้นเพื่อเรียกขวัญผู้ที่ประสบอุบัติเหตุ งานสืบชะตาซึ่งเป็นพิธีกรรมสำหรับผู้ป่วย เป็นต้น

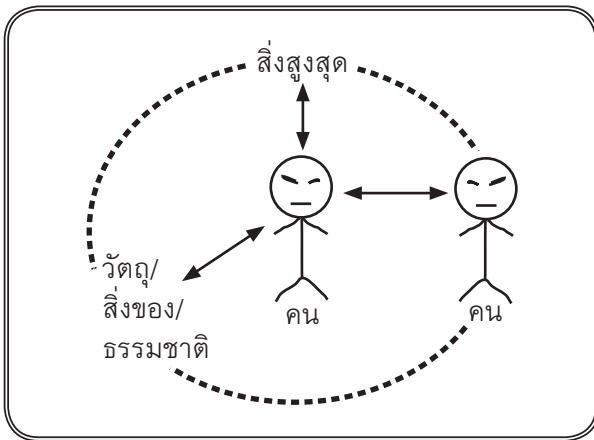
(14) **ทำหน้าที่เป็นคลังเก็บความรู้** การที่ชุมชนสามารถดำรงอยู่สืบเนื่องมาได้ นั่นก็เพราะชุมชนนั้นมี “ความรู้ที่อยู่ท่วมหัว ที่จะเอาตัวชุมชนให้รอดได้” แต่ทว่าองค์ความรู้/ภูมิปัญญาเหล่านั้นก็ต้องมี “ที่เก็บรักษา” เอาไว้ ในปัจจุบันนี้ เราอาจจะคุ้นเคยกับแนวคิดเรื่อง “พิพิธภัณฑ์” ว่าเป็นที่เก็บความรู้ แต่ในสมัยโบราณ ประเพณี/พิธีกรรมนั่นเองจะทำ

หน้าที่เป็น “พิพิธภัณฑน์ที่มีชีวิต” ซึ่งจัดเก็บองค์ความรู้เรื่องต่างๆของชุมชนเอาไว้

ตัวอย่างเช่น องค์ความรู้ในเรื่องการทำผ้ากฐินถวายพระ ตั้งแต่ขั้นตอนการปลูกฝ้ายถึงขั้นเป็นผ้ากฐินซึ่งมีถึง 11 ขั้นตอนนั้น จะถูกจัดเก็บและถูกเรียกออกมาใช้ในงานจลกฐิน

จากบรรดาหน้าที่อันหลากหลายที่ได้กล่าวมานั้น ในแต่ละพิธีกรรมก็อาจจะเลือกทำหน้าที่กันไปคนละแบบสองแบบ แต่ทว่าหน้าที่ที่พื้นฐานที่สุดซึ่งทุกพิธีกรรมจะมีก็คือ การทำบทบาทหน้าที่ที่เชื่อมประสานระหว่างความสัมพันธ์ 3 รูปแบบในเวลาเดียวกัน (เป็นแนวคิดโบราณเรื่องพิธีกรรมเป็นวาระโอกาสของการเปิดโลกทั้ง 3 ให้เชื่อมถึงกัน เช่น วันตักบาตรเทโว) ความสัมพันธ์ทั้ง 3 นั้นได้แก่

- (i) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวัตถุ/สิ่งของ/ธรรมชาติ
- (ii) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งสูงสุดที่เชื่อถือ (พระเจ้า/ผี/หลักธรรม ฯลฯ)
- (iii) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน

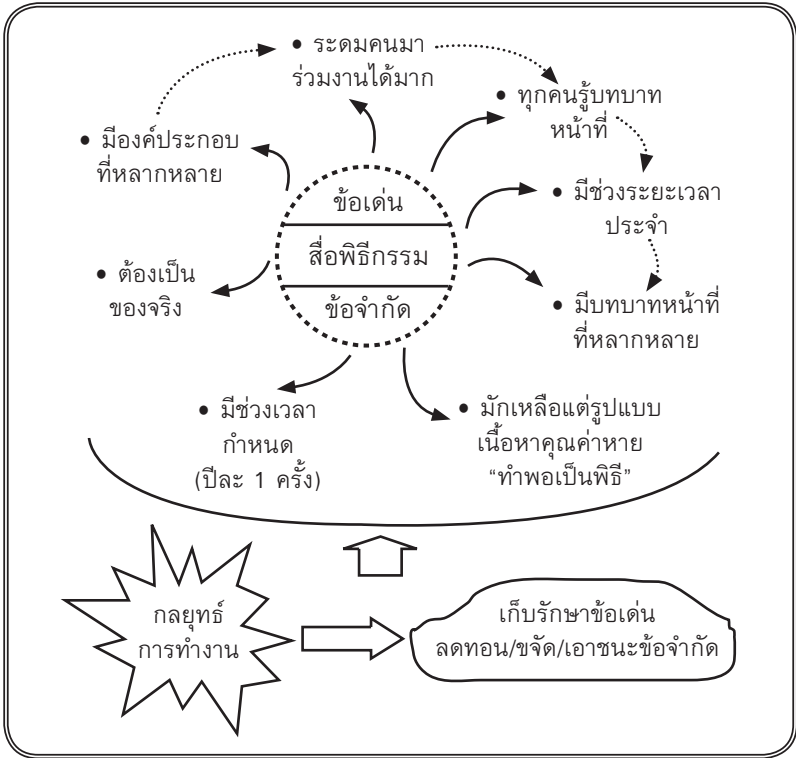
ภาพที่ 23: พิธีกรรมเชื่อมประสาน 3 สายสัมพันธ์

จากหน้าที่นี้ E. Durkheim (1915) จึงกล่าวว่า ช่วงเวลาของการทำพิธีกรรมเป็นช่วงเวลาโอกาสพิเศษที่จะเผยแสดงให้มนุษย์ได้ประจักษ์ถึงสิ่งที่สูงส่งกว่า กว้างไกลกว่าประสบการณ์ที่เป็นอยู่ในชีวิตประจำวัน ที่จำเป็นต้องมองเห็นสัมผัสได้ เป็นช่วงเวลาที่มนุษย์จะได้พูดคุยเจรจากับเทพเจ้า หรือได้พบหน้าค่าตาบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นต้น

อนึ่ง การนำทฤษฎีหน้าที่นิยามมาใช้กับสื่อพิธีกรรมซึ่งเป็นสื่อที่มีอายุยาวนานมาแต่ครั้งอดีต ในภาคปฏิบัติการ เราจึงสามารถที่จะนำทฤษฎีหน้าที่นิยามมาใช้อย่างมีพลวัตโดยเพิ่มเติมมิติด้าน“กาลเวลา”เข้าไปในบทบาทหน้าที่ต่างๆของพิธีกรรม ซึ่งก็จะทำให้จำแนกแยกแยะประเภทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมได้อย่างหลากหลายมากยิ่งขึ้น (ดังที่ได้กล่าวมาข้างหน้าแล้ว) เช่น เป็นหน้าที่ที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นหน้าที่ที่เคยมีอยู่ในครั้งอดีตแต่มาสูญหายไปในปัจจุบัน เป็นหน้าที่ที่มีร่องรอยมาแต่ครั้งอดีตหากทว่าได้มาพัฒนาคลี่คลายหรือขยายตัวในรูปแบบใหม่ หรือเป็นหน้าที่ที่ไม่เคยมีมาเลยในครั้งอดีต แต่ทว่าได้มาสร้างใหม่ในปัจจุบัน และหลังจากตรวจสอบการแสดงบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมตามกรอบที่กล่าวมาแล้ว เราก็อาจจะประเมินค่าว่า (evaluation) หน้าที่ที่สูญหายไปนั้นมีความสำคัญมากน้อยเพียงใด จะปล่อยให้สูญหายไปได้ตามหลักอนิจจังหรือจะต้องฟื้นฟูขึ้นมาเนื่องจากเป็น“แก่นแกน” ของพิธีกรรม หน้าที่ที่ถูกสร้างขึ้นมานั้นมีคุณค่าต่อสื่อพิธีกรรมหรือไม่ เป็นต้น

7. การวิเคราะห์ข้อเด่น/ข้อจำกัดและบทเรียนการทำงานกับสื่อพิธีกรรม

จากประสบการณ์การทำงานเพื่อการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมตามกระบวนการทัศน์ใหม่ที่ร่วมกับภาคีในโครงการ สพส. ทั้ง 26 โครงการนั้น ผู้เขียนมีข้อสังเกตเกี่ยวกับข้อเด่น ข้อจำกัด และบทเรียนของการทำงานกับสื่อพิธีกรรม ดังนี้

ภาพที่ 24: ข้อเด่น/ข้อจำกัดของสื่อพิธีกรรม

(7.1) ข้อเด่นของสื่อพิธีกรรม มีดังนี้

- มีองค์ประกอบที่หลากหลาย เช่น พิธีทอดกฐินแบบชาวส่วย “ถวดแทน” มีองค์ประกอบของงานทั้ง 7-8 อย่าง ทั้งรำมวย/รำตักได้/ทำกลองแทน/ทำบายศรี/จักสาน/ทำขนม/ทำธงชัย ฯลฯ ทำให้มีงานที่หลากหลายให้ผู้คนมาเข้าร่วมและเลือกทำตามใจสมัคร

- ระดมคนมาร่วมงานได้มาก ซึ่งเป็นผลต่อเนื่องมาจากคุณสมบัติประการแรกคือมีงานหลายชนิดให้ต้องทำ

- เนื่องจากการประกอบพิธีกรรมมีลักษณะเป็นธรรมเนียมประเพณี คือมีแนวทางวางไว้อย่างชัดเจนแล้ว ว่าใครมีบทบาทต้องทำอะไรบ้าง

ผู้หญิงทำอะไร ผู้ชายทำอะไร เด็ก/ผู้ใหญ่/คนเฒ่าคนแก่ทำอะไร ระบบการแบ่งงานที่ชัดเจนทำให้ทุกคนรู้บทบาทหน้าที่

- จากการวิเคราะห์คุณลักษณะของพิธีกรรมที่ศึกษามาจะเห็นว่า ทุกพิธีกรรมจะมีการระบุช่วงเวลาเอาไว้อย่างแน่นอน ซึ่งเป็นหลักประกันประการหนึ่งของความอยู่ยงคงกระพันของพิธีกรรม

- เนื่องจากพิธีกรรมมีบทบาทหน้าที่ที่หลากหลายมากดังที่ได้แสดงมา ดังนั้น แม้บางบทบาทจะเลือนหายไปแล้ว แต่บางบทบาทก็ยังคงอยู่ ตัวอย่างเช่น แม้ว่าบทบาทด้านการรักษาพยาบาลทางกายของพิธีเหยาจะลดน้อยถอยไปเพราะมีโรงพยาบาลสมัยใหม่แล้ว แต่บทบาทด้านการเยียวยาทางใจของพิธีเหยาก็ยังคงอยู่ ข้อเด่นนี้ให้คำอธิบายว่า เพราะเหตุใดที่สังคมสมัยใหม่ซึ่งมีสถาบันใหม่ๆ เข้ามาทำหน้าที่ทดแทนพิธีกรรมแล้ว แต่ก็ยังทำหน้าที่ทดแทนไม่ได้อย่างหมดสิ้นครบถ้วน ก็เพราะพิธีกรรมมีหน้าที่อย่างมากมายหลายด้านนี้เอง

(7.2) ข้อจำกัดของสื่อพิธีกรรม มีดังนี้

- พิธีกรรมทุกอย่างต้องเป็น “ของจริง” เพราะต้องเกี่ยวข้องกับ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ดังนั้นจึงจะทำเลียนแบบได้ยาก เมื่อจะทำการส่งเสริมเผยแพร่จึงเป็นข้อจำกัด ประสบการณ์ตรงที่ผู้เขียนได้พบก็เช่น เมื่อมีการสาธิตพิธีเหยาให้คนทั่วไปได้รู้จัก ก็ต้องชี้แจงวัตถุประสงค์ให้ชัดเจนว่า “เป็นเพียงการสาธิต มิใช่ของจริง เพราะมนุษย์เราไม่มีอำนาจที่จะไปเรียกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาร่วมโชว์ตัวได้ตามที่มนุษย์ต้องการ” มิฉะนั้น จะเกิดข้อขัดแย้งกันในชุมชน

- พิธีกรรมที่มีการระบุช่วงระยะเวลาที่แน่นอน ก็ทำให้ “ผลิตซ้ำ” ได้ยาก ยิ่งพิธีกรรมที่มีการกำหนดว่าทำเพียงปีละ 1 ครั้ง ก็ยิ่งเป็นข้อจำกัดมากยิ่งขึ้น

- เนื่องจากพิธีกรรมมีส่วนประกอบที่เป็นทั้ง “รูปแบบ” และ “เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย” แต่ทว่าส่วนประกอบหลังเป็นสิ่งที่จับต้องมองเห็นไม่ได้ ในขณะที่ส่วนประกอบแรกนั้นมองเห็นเด่นชัด จึงมี

โอกาสเสียงสูงที่การสืบทอดพิธีกรรมจะทำแต่ส่วนที่เห็นชัด และตกลงส่วนที่มองไม่เห็น

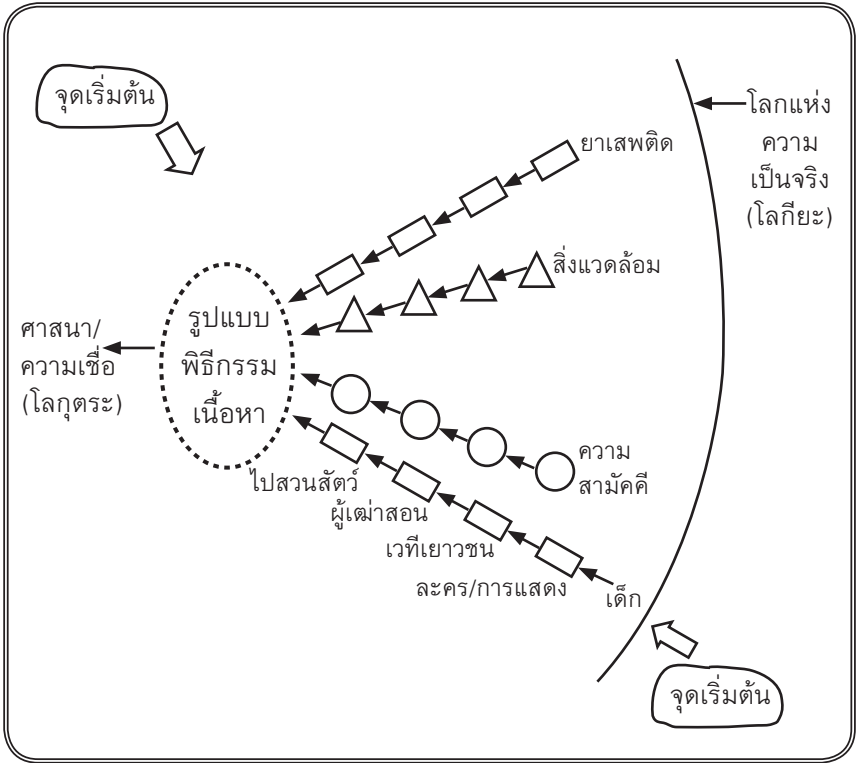
การที่เราวิเคราะห์ทั้งข้อเด่นและข้อจำกัดของสื่อพิธีกรรมนั้น ก็ใช้ว่าจะทำเพื่อยกยอขวามแพ้กี้หาไม่ แต่ทว่า เราจะนำผลจากการวิเคราะห์นั้นมากำหนดเป็นกลยุทธ์การทำงานว่า “จะเก็บรักษาข้อเด่นและลดทอน/ขจัดหรือเอาชนะข้อจำกัด” ของสื่อพิธีกรรมที่ได้วิเคราะห์มาแล้ว ซึ่งกลยุทธ์นี้เป็นลีลาการทำงานของภาคีในโครงการ สพส.

(7.3) บทเรียนจากการทำงานกับสื่อพิธีกรรม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า หลังจากภาคีทั้ง 26 โครงการที่มาร่วมงานกับโครงการ สพส. ได้ทำโครงการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมเสร็จสิ้นไปแล้ว โครงการ สพส. ได้จัดให้มีการประชุมเพื่อสรุปบทเรียนโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับ “กระบวนการทำงาน” ในที่นี้จะนำเสนอบทเรียนสำคัญๆ 2-3 บทเรียนที่ได้มาจากการสรุปบทเรียนครั้งดังกล่าว

บทเรียนที่ 1: พิธีกรรมทำอะไรได้มากกว่าที่คิด แต่ต้องไม่ทำแต่โครงการเท่านั้น

เมื่อประมวลเส้นทางของกระบวนการทำงานของภาคีทั้งหมด ก็จะได้ข้อสรุปเป็นสายป่านแห่งพิธีกรรมดังที่แสดงในภาพ

ภาพที่ 25: สายป่านของพิธีกรรม

จากภาพข้างบนนี้ได้แสดงอะไรให้เราได้เรียนรู้หลายอย่างเช่น

- ผลจากการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมอย่างถ้วนทั่วและรอบด้าน ทำให้เราได้เข้าใจว่า จากที่เราเคยคิดว่า "พิธีกรรมนั้นเป็นเรื่องของโลกุตระ/โลกศักดิ์สิทธิ์/โลกทางธรรม" เท่านั้น แต่แท้จริงแล้วโลกทางธรรมนี้ยังมีสะพานเชื่อมต่อมาถึงโลกียะ/โลกสามัญอีกมากมายตามทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างโลก 2 โลกที่ได้กล่าวถึงข้างหน้า

- ดังนั้น แม้ว่าในทางรูปแบบ พิธีกรรมจะดูเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องศาสนา แต่ว่าในแง่เนื้อหา/หน้าที่/บทบาทแล้ว พิธีกรรมมี

บทบาทหน้าที่อย่างมากที่เกี่ยวข้องกับปัญหาต่างๆของชุมชนที่ภาคีทั้ง 26 โครงการได้คำตอบแล้วจากการพิสูจน์ลงมือทำงานกับสื่อพิธีกรรม เช่น สื่อพิธีกรรมสามารถแก้ไขปัญหายาเสพติด สิ่งแวดล้อม สร้างความสามัคคี ปลุกฝังนิสัยเด็กๆ สอนเด็กๆให้รู้จักทำงานกลุ่มร่วมกัน (เช่น กิจกรรมในสวนสัตว์ของโครงการเทศน์มหาชาติ)

- นี่จึงนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า ในขณะที่ตัว “ต้นแบบ” นั้น อาจจะเป็นตัวพิธีกรรม แต่ต้นแบบนี้ก็สามารถจะแตกกิ่งก้านสาขาออกไปเป็นกิจกรรมย่อยๆต่างๆที่เกี่ยวข้องกับปัญหาทางโลกรวากับสายป่านของตัวใหม่ ดังเช่นกรณีศึกษาของโครงการสืบสานพิธีเหยา จ.มุกดาหารได้แสดงให้เห็น แต่ทว่าสายป่านกิจกรรมนี้จะยืดยาวได้เพียงใดก็ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาของผู้ทำโครงการ

- ที่กล่าวมานั้นก็คือข้อสรุปที่ว่า “พิธีกรรมทำอะไรได้มากกว่าที่เราคิด แต่ทว่า เราต้องไม่ทำเพียงแค่วิธีกรรมเท่านั้น”

- สำหรับ “จุดเริ่มต้น” (entry point) ในการทำโครงการฯ หรือลูกบิดประตุนั้นอาจจะเริ่มมาจาก 2 ด้าน โดยจะเปิดมาจากด้านใดก็ได้แล้วแต่สภาพความเป็นจริงของชุมชน ในกรณีที่ “ตัวพิธีกรรม” มีความพร้อม เช่น งานเพ็งเดือนสาม ก็อาจจะเปิดตัวมาจากตัวพิธีกรรมแล้วแตกกิ่งก้านสาขาออกไปเป็นกิจกรรมย่อยอื่นๆ แต่ถ้าตัวสื่อพิธีกรรมยังไม่พร้อม เช่น กิจกรรมเทศน์มหาชาติ ก็อาจจะเริ่มต้นมาจากกิจกรรมย่อยๆอื่นๆ เช่น การพาเด็กไปเที่ยวสวนสัตว์ กินหมูกะทะร่วมกัน การรวมกลุ่มเต้นแอโรบิกของแม่บ้าน ฯลฯ ก่อนก็ได้

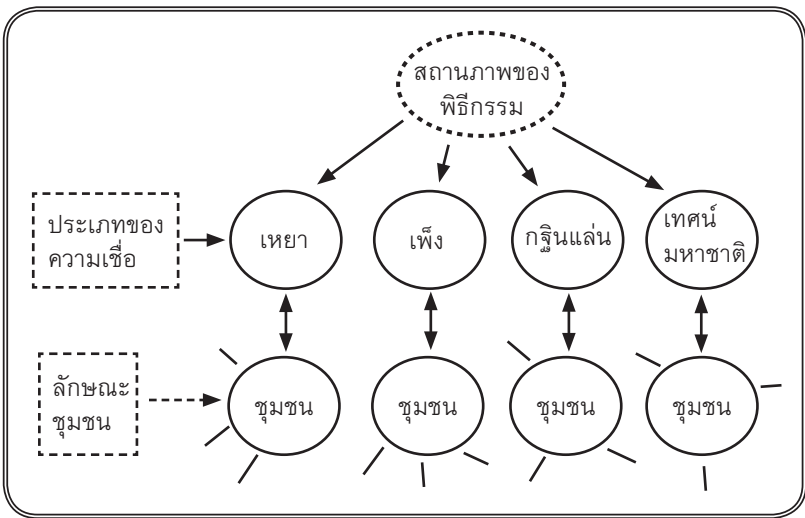
ในขณะที่จุดเริ่มต้นนั้นจะมาจากมุมใดก็ได้ นั่น แต่สิ่งที่สำคัญก็คือจะต้องมีสะพานเชื่อมระหว่างกิจกรรมย่อยต่างๆให้ระโยงระยางถึงกัน เปรียบเสมือนเวลาที่เราจะข้ามฟากจากฝั่งหนึ่งไปยังอีกฝั่งหนึ่งของลำธาร กิจกรรมย่อยทั้งหลายนั้นก็เหมือนก้อนหินที่วางเรียงกันอยู่ แต่ทว่าต้องมี “การกระโดด” จากหินก้อนหนึ่งไปยังหินอีกก้อนหนึ่งเท่านั้น จึงจะข้ามฝั่งได้

“การกระโดด” นี้ เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นหรือเห็นได้ยากในการออกแบบกิจกรรมของโครงการ แต่กลับเป็นปัจจัยชี้เป็นชี้ตายอย่างที่สุด

บทเรียนที่ 2: การขึ้นบันได 3 ชั้น

การทำงานกับสื่อพิธีกรรมเพื่อการสร้างเสริมสุขภาวะนั้น จะต้องขึ้นบันได 3 ชั้น ดังนี้

(2.1) บันไดชั้นแรก: จุดประกาย “ขยับปัญญา” ในการพลิกกลับ “สื่อพิธีกรรม” ให้มาช่วยเป็นเครื่องมือ/กลไกสร้างเสริมสุขภาว และการพัฒนาในด้านต่างๆของชุมชนนั้น บทเรียนจากทั้ง 26 โครงการ จะแสดงให้เห็นทั้งจุดร่วมและจุดต่างกันดังนี้

ภาพที่ 26: จุดร่วมจุดต่างของ 26 โครงการที่เป็นภาคีของ สฟส.

สำหรับจุดต่างของโครงการที่เป็นภาคีของ สฟส.ทั้ง 26 โครงการนั้น จะมีหลายประการ เช่น

- ความเชื่อ ในขณะที่บางพิธีกรรมเช่นพิธีเหยาเป็นเรื่องของ

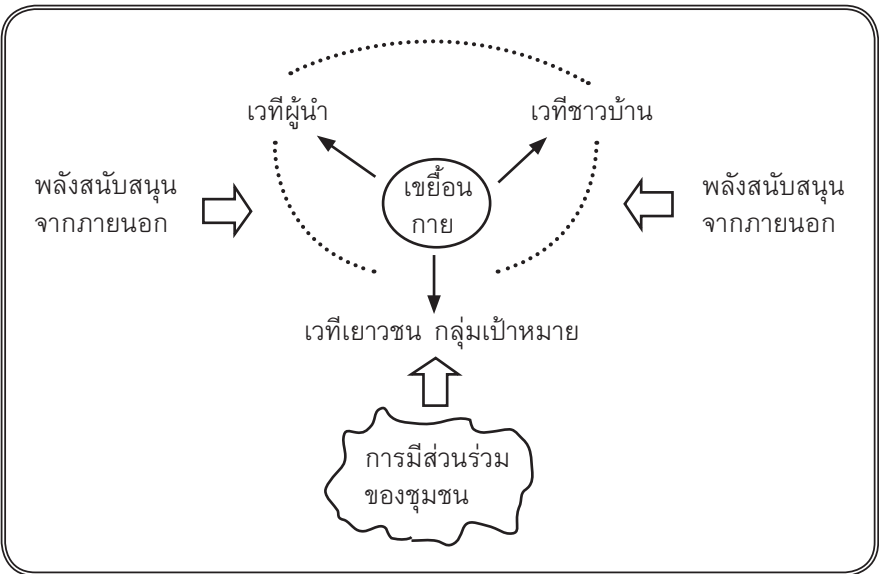
ผี แต่ในอีกหลายโครงการเป็นความเชื่อในพุทธศาสนา

- ลักษณะชุมชน ก็มีความแตกต่างกัน ทั้งลักษณะความเป็นเมือง/ชนบท ระดับความเป็นปึกแผ่นของชุมชน

- สถานภาพของสื่อพิธีกรรมในแต่ละแห่งก็มีความแตกต่างกัน มีทั้งที่สูญหายไปแล้ว (เช่น กลิ้งแล่น) ที่มีอยู่แต่ผิดเพี้ยน (เช่น เทศน์มหาชาติ) ที่มีอยู่แต่ไม่สมบูรณ์ (เช่น เหยา และเพ็งเดือนสาม)

แต่ท่ามกลางความแตกต่างเหล่านี้ จุดร่วมของทั้ง 26 โครงการก็คือ “กระบวนการทำงาน” ที่ต้องเริ่มต้นด้วยทำแรกคือ “การขยับปัญหา” อันได้แก่ การสร้างความเข้าใจร่วมกันในเรื่องกระบวนการทัศน์ใหม่ของการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมเสียก่อนเสมอ

(2.2) บันไดขั้นที่ 2: **ขั้นเขยื้อนกาย** (กระบวนการ/การทำกิจกรรม)

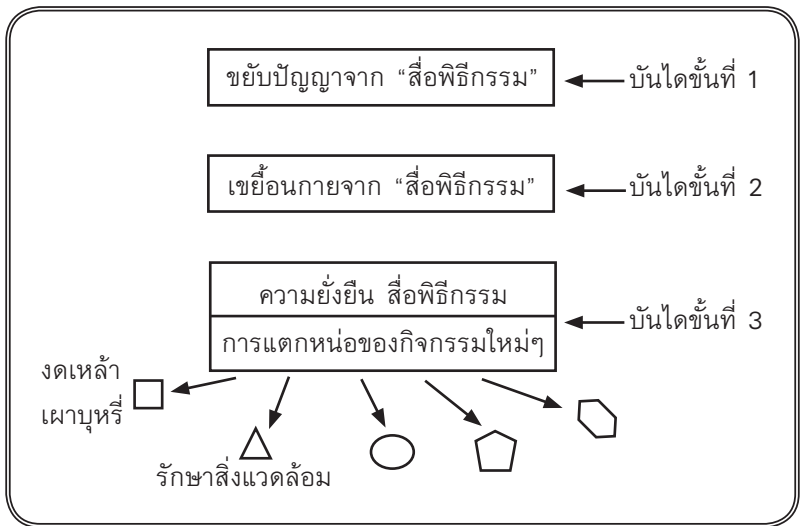

ภาพที่ 27: **ขั้นเขยื้อนกาย**

หลังจากการขยับปัญหาแล้ว ก็มาถึงขั้นเขยื้อนกายคือการลงมือทำกิจกรรมต่างๆ ซึ่งรูปโฉมโนมพรณของกิจกรรมในแต่ละโครงการจะออกมาเป็นแบบไหน ก็ขึ้นอยู่กับสภาพความเป็นจริงของแต่ละชุมชน เช่น บางชุมชนอาจจะเริ่มด้วยเวทีเสวนาผู้นำ บางแห่งเริ่มด้วยเวทีชาวบ้าน แต่บางโครงการก็เริ่มด้วยเวทีเด็ก เป็นต้น

และแม้ว่า การทำกิจกรรมเหล่านี้จะต้องอาศัยความร่วมมือและการสนับสนุนจากภายนอก เช่น โครงการ สพส. หรือเครือข่ายอื่นๆ แต่ทว่าปัจจัยชี้ขาดความสำเร็จนั้นก็อยู่ที่ **การมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ของชุมชน** ทั้งนี้เพราะสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านนั้นเป็นสมบัติของชุมชน หากเจ้าของสมบัติยังไม่เอาจริงเอาจัง แล้วคนอื่นที่เห็นเขาจะมาเล่นด้วย

(2.3) **บันไดขั้นที่ 3** หลังจากบันไดขั้นที่ 2 คือการลงมือทำกิจกรรมแล้ว และเกิดผลลัพธ์แล้ว คำถามในบันไดขั้นที่ 3 ก็คือ จะรักษาผลลัพธ์ดังกล่าวนั้นเอาไว้ให้ยั่งยืนได้อย่างไร

ภาพที่ 28: บันได 3 ขั้นของการทำงานสื่อพิธีกรรม

คำตอบในบันไดขั้นที่ 3 เรื่องความยั่งยืนนั้น น่าจะมีอยู่ 2 คำตอบทั้งขาขึ้นและขาลง ในคำตอบขาขึ้นก็คือ การทำกิจกรรมทุกครั้งนั้น ต้องรักษาจังหวะ “ขยับปัญญาก่อน ค่อยเขยื้อนกาย” เอาไว้อย่างสม่ำเสมอ

ส่วนคำตอบขาลงก็คือ จากกิจกรรมพิธีกรรมต้นแบบ จะต้องมีการแตกหน่อออกลูกออกหลานของกิจกรรมใหม่ๆอยู่ตลอดเวลา ดังอุปมาอุปไมยเมื่อเรามองเห็นต้นไม้ที่มีความยั่งยืน ต้นไม้นั้นก็ต้องผลิดอกออกใบเมื่อถึงฤดูกาล และกิจกรรมใหม่ๆที่สร้างสรรค์ขึ้นมา จากกิจกรรมพิธีกรรมต้นแบบนี้ หากเป็นกิจกรรมที่ตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาต่างๆของชุมชน เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาการตั้งครุภักก่อนวัยอันสมควร ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาการทะเลาะวิวาทในชุมชน ปัญหาอบายมุข ฯลฯ ก็จะเท่ากับการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมนั้นได้เพิ่มบทบาทหน้าที่และคุณค่าให้แก่พิธีกรรมในโลกปัจจุบัน

บทเรียนที่ 3: การเพิ่มขยายเลนส์ด้านการสื่อสาร

H. Kato (1977) เคยตั้งข้อสังเกตเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่าง “สื่อพื้นบ้าน” (Folk media) และสื่อมวลชน (Mass media) เอาไว้ว่า หากกล่าวในแง่ “ประเภทและความหลากหลายของสื่อ” แล้ว เราจะพบว่า สื่อพื้นบ้านนั้นมีความหลากหลายอย่างยิ่ง แทบจะในทุกท้องถิ่น จะมีสื่อเฉพาะที่เป็นเอกลักษณ์ประจำท้องถิ่นของตนเอง ในขณะที่สื่อมวลชนนั้นมีอยู่เพียงไม่กี่ประเภท (หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ) ซึ่งอาจจะมีเหตุผลมาจากลักษณะที่กระจายตัวของผู้ผลิตของสื่อพื้นบ้าน ในขณะที่ผู้ผลิตของสื่อมวลชนนั้นมีลักษณะรวมศูนย์ (Centralized) แต่ในทางตรงกันข้าม เมื่อพิจารณา “วิธีการศึกษา/แนวคิดที่นำมาวิเคราะห์” แล้วเรากลับพบว่าสื่อมวลชนจะมีวิธีการศึกษา/วิเคราะห์/วิจัยที่หลากหลายอย่างมาก ผิดจากการศึกษาสื่อพื้นบ้านซึ่งมีวิธีการศึกษาที่ค่อนข้างจำกัดอย่างมาก

ฉะนั้น Kato จึงนำเสนอวิธีการพัฒนาสื่อพื้นบ้านวิธีการหนึ่งคือการไขว้กันระหว่าง “วัตถุประสงค์ที่จะศึกษา” กับ “วิธีการศึกษา” กล่าวคือน่าจะมีการเอาแนวคิด/เกณฑ์การวิเคราะห์ที่มีอยู่ในสื่อมวลชนมาใช้ศึกษาสื่อพื้นบ้าน ซึ่งน่าจะช่วยเพิ่มแนวทางในการใช้และการพัฒนาสื่อพื้นบ้านในภาคปฏิบัติการได้

ผู้เขียนเองก็ได้ดำเนินรอยตามข้อเสนอที่ H. Kato ได้กล่าวเอาไว้ ดังที่จะพบว่า ในการทำโครงการร่วมกับสพส.นั้น ผู้เขียนได้นำเสนอแนวคิดพื้นฐานบางประการของการศึกษาสื่อสารมวลชนให้นำไปใช้ในการทำงานกับสื่อพื้นบ้าน ตัวอย่างที่ได้กล่าวถึงมาแล้วก็คือ แนวคิดเรื่ององค์ประกอบพื้นฐานทั้ง 4 ของการสื่อสาร

และเพื่อที่จะช่วยขยายการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านต่อไปอีก หลังจากที่โครงการ สพส.ได้เสร็จสิ้นลงแล้วในช่วงปี พ.ศ. 2550 ผู้เขียนและคณะทำงานได้แนะนำนิสิตนักศึกษาศาสาณิศาสตร์และสื่อสารมวลชนที่มีความสนใจจะศึกษาสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านให้ทดลองทำวิจัยในรูปแบบวิทยานิพนธ์ โดยลงไปศึกษาบรรดาโครงการย่อยต่างๆที่ภาคีของ สพส.เคยทำงานอยู่ และทดลองนำเอาแนวคิดอื่น ๆ ด้านนิเทศศาสตร์ลงไปศึกษาเจาะลึกให้มากขึ้น และตัวอย่างผลงานวิจัยที่ออกมาก็แสดงให้เห็นว่าข้อเสนอของ Kato นั้นสามารถนำไปปฏิบัติการได้อย่างจริงจัง ในที่นี้จะยกตัวอย่างกรณีศึกษาสัก 3 ตัวอย่าง

• ตัวอย่างที่ 1 แนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการเสริมสร้างอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีของชุมชน” (Communication for strengthening community integrity) ธรรมนูญ บัวพรมมี (2550) ได้ใช้แนวคิดดังกล่าวไปตอบโจทย์ว่า จะต้องนำการสื่อสารแบบไหน/อย่างไรที่จะสามารถสร้างเสริมอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีให้แก่ชาวไทใต้ นครพนม ที่ถูกรับรู้ว่าเป็นชาติพันธุ์ที่ล้าหลัง (เพราะลักษณะทางกายภาพที่มีผิวดำดำล้ากว่าชาติพันธุ์อื่นๆ) ไร้การศึกษา (เนื่องจากชุมชนมีวิถีคิดที่ไม่อยากให้ลูกหลานมาเรียนในระบบโรงเรียนเนื่องจากจะล้มรากเหง้า) มีความเชื่อที่มลาย (เช่น

นับถือผีบรรพบุรุษและผีที่ปกปักรักษาสิ่งแวดลอม) ซึ่งลักษณะของการสื่อสารเพื่อการเสริมสร้างอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีดังกล่าวนี้ คล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องพลังอำนาจของสื่อมวลชนที่สามารถจะยกสถานภาพให้แก่คน กลุ่มคน สถานที่ วัตถุสิ่งของ ฯลฯ ที่รู้จักกันในนามของ “การให้บทบาทสถานภาพ” (Status conferral) ซึ่งเป็นบทบาทหน้าที่หนึ่งที่ P. Lazarsfeld & R. Merton (1960) นำเสนอว่า สื่อมวลชนมีพลังอิทธิพลที่จะกระทำได้

แต่ทว่า ในกรณีของชาวไทใต้ บ้านโพจนาน จ.นครพนมนั้น ภูมิชนนักรักวิทยกลับได้พบว่า ประเภทของสื่อที่จะนำมาใช้ในการฟื้นฟูอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีของชุมชนนั้น มิใช่สื่อมวลชนสมัยใหม่ที่นำมาจากภายนอก หากทว่าเป็นสื่อพิธีกรรมดั้งเดิมที่มีอยู่คู่กับชุมชนมานานับเกือบ 300 ปี แต่ทว่าจะต้องมีการปรับเปลี่ยน “วิธีการใช้สื่อพิธีกรรม” ดังกล่าวจากแบบเดิมที่เคยใช้ มาเป็นวิธีการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมที่เรียกว่า “พิธีแหงชะนาม” (พิธีไหว้ผีบรรพบุรุษที่ช่วยเยียวยารักษาโรคและผีปกปักรักษาสิ่งแวดลอม) ตามแบบ “กระบวนทัศน์ใหม่เชิงรุกของการทำงานกับสื่อพิธีกรรม” ที่ได้กล่าวมาแล้ว

• ตัวอย่างที่ 2 แนวคิดเรื่อง “การสื่อสารในรูปแบบเครือข่าย” (Network communication/ Communication for network building) เช่นเดียวกับงานของปพิชญา วรสารพิสุทธิ์ (2550) ที่นำเอาแนวคิดสมัยใหม่ด้านการสื่อสารคือ “รูปแบบการสื่อสารแบบเครือข่าย” เข้าไปวิเคราะห์สื่อพิธีกรรมดั้งเดิม คือ งานจุลกฐิน/กฐินแล่น ที่มีการประกอบพิธีกรรมในชุมชนเมืองแบบชุมชนวัดเทพมงคล อ.เมือง จ.อำนาจเจริญ หลังจากใช้ “วิธีการศึกษาแบบสมัยใหม่” (เลนซ์ตัวใหม่) ไปส่องดู “วัตถุดิบเดิม” ผู้วิจัยก็ได้พบว่า ตามธรรมชาตินั้น หากจะประกอบพิธีกรรม เช่น งานจุลกฐินได้ก็ต้องผ่านการทำงาน of เครือข่ายต่างๆ ในชุมชน ดังนั้น สื่อพิธีกรรมจุลกฐินจึงเป็นทั้ง “ตัวบ่งชี้” (indicator) ที่ตรวจวัดระดับความเข้มแข็งของเครือข่ายในชุมชน (ตามแนวคิดของนักนิเทศศาสตร์

เช่น D. Lerner, 1958) หากไม่เข้มแข็งเพียงพอก็จะประกอบพิธีกรรม จุลจลินไม่ได้ และในทางกลับกันเมื่อภาคีของโครงการ สพส.ได้เข้าไปใช้ กระบวนทัศน์ใหม่ในการใช้และการพัฒนาสื่อพิธีกรรมกลืนเล่นให้ชุมชน สามารถประกอบพิธีกรรมนี้ขึ้นมาได้ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการประกอบ พิธีกรรมดังกล่าวก็ย้อนกลับไปสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่เครือข่าย ชุมชนทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ กล่าวคือ **ในเชิงปริมาณ** เครือข่าย ของชุมชนได้เพิ่มจำนวนกลุ่มสมาชิกมากขึ้น ทั้งกลุ่มสมาชิกเครือข่าย เดิมและเครือข่ายใหม่ **ในเชิงคุณภาพ** ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสมาชิก เครือข่ายมีความเข้มแข็งมากขึ้นพอที่จะนำพลังความเข้มแข็งดังกล่าวไป จัดการแก้ไขปัญหาอื่นๆที่ชุมชนกำลังประสบอยู่ เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาเยาวชน ฯลฯ หรืออาจกล่าวได้ว่า สื่อพิธีกรรมจุลจลินได้ทำหน้าที่ เป็น “กลไก” (tool) พัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนให้เพิ่มมากขึ้นนั่นเอง

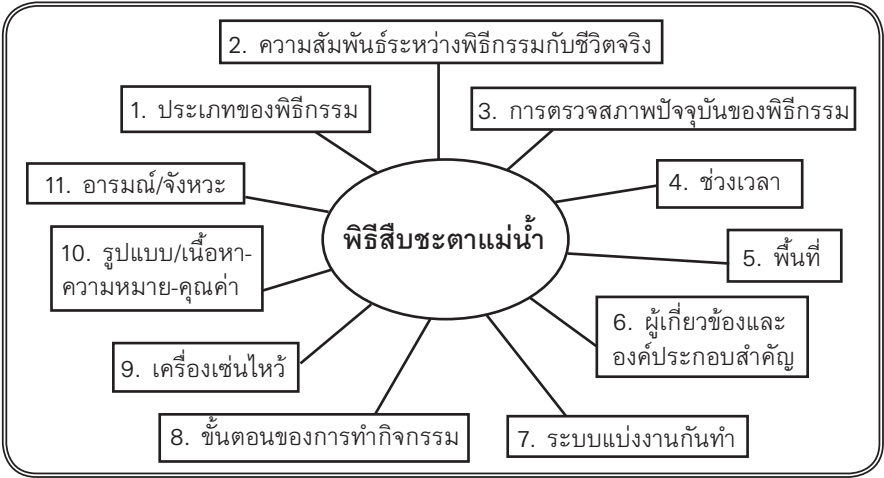
นอกจากนั้น ในงานวิจัยนี้ ปพิชญา นักวิจัยยังได้พบกลยุทธ์ ใหม่ๆด้านการสื่อสารที่สามารถทำหน้าที่ “พัฒนาความเข้มแข็ง” ให้แก่ สื่อพิธีกรรมจุลจลิน ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่เริ่มแรกในเรื่องของ “การ ครอบครองเรื่องการสืบทอด” สื่อพิธีกรรมจากแนวคิดเรื่อง “ต้นไม้แห่ง คุณค่า” ทั้งในแนวตั้งและแนวนอน รวมทั้งปัญหาเรื่อง “วิกฤติของ ผู้รับสารสื่อพิธีกรรม” คือกลุ่มเด็กและเยาวชน นักวิจัยได้พบว่า หากใช้ กลยุทธ์การสื่อสารที่เรียกว่า “Edu-ritual” - เป็นการผสมผสานกันระหว่าง การให้เรียนรู้ (educate) กับสื่อพิธีกรรม (ritual) - ผสมผสานกับ “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” ก็จะสามารถแก้ไขทั้งปัญหาการดึงเยาวชน ให้เข้าร่วมในสื่อพิธีกรรม และยังสามรถสืบทอดพิธีกรรมได้อย่าง ครอบครองของต้นไม้แห่งคุณค่าด้วย โดยให้ความสนใจกับขั้นตอน “การ เตรียมการก่อนทำพิธีกรรม” อย่างสูงสุด และนำเอา “กิจกรรมสมัยใหม่” ที่เยาวชนคุ้นเคยเช่น กิจกรรมเข้าค่ายฐานเรียนรู้สื่อพิธีกรรมกลืนเล่น ทำให้เยาวชนได้ “ขยับปัญญา” เติมเต็มความรู้ความเข้าใจ (Knowledge) และทัศนคติ (Attitude) อย่างเต็มที่ก่อนจะไป “เข้าร่วมพิธีกรรม” (perform ritual) อย่างมีความหมายและมีความเข้าใจ

• ตัวอย่างที่ 3 แนวคิดเรื่อง “การบูรณาการสื่อทุกประเภท”

(Integration of Communication) และ บูรณาการ “วิธีคิดทั้งแบบเก่าและแบบใหม่” คือวิธีคิดเรื่องความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม (เช่น ผีน้ำ) และวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ ภัททิรา วิริยะสกุลธรณ์ (2550) ได้ตรวจสอบภาพของชุมชนชาวไทย-ยวน บ้านต้นตาล อ.เส้าให้ จ.สระบุรี ซึ่งมีแม่น้ำป่าสักไหลผ่าน และพบว่า แม้ว่าในอดีต แม่น้ำสายนี้จะถูกดูแลรักษาด้วยวิธีคิด/ความเชื่อแบบดั้งเดิมในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และมีสื่อพิธีกรรมแบบเดิมๆ (เช่น พิธีลอยกระทงของขมาแม่น้ำ) ที่สามารถรักษาความสะอาดของแม่น้ำได้ แต่ปัจจุบัน ความเชื่อและสื่อพิธีกรรมดั้งเดิมนั้นก็เริ่มไร้พลังที่จะปกป้องแม่น้ำเอาไว้ได้ ในขั้นต่อมา จึงได้มีกลุ่มอนุรักษ์แบบสมัยใหม่ที่นำเอาวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ วิธีการทำงานและสื่อสมัยใหม่ (เช่นการตรวจสอบสภาพของน้ำ) เข้ามาใช้ แต่วิธีดังกล่าวก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะคนกลุ่มเล็กๆเท่านั้น จากข้อจำกัดของทั้งวิธีคิดแบบเดิมและแบบใหม่ สื่อพิธีกรรมดั้งเดิมและสื่อแบบใหม่ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็คือ น้ำในแม่น้ำป่าสักที่เน่าเสียมากยิ่งขึ้นทุกที

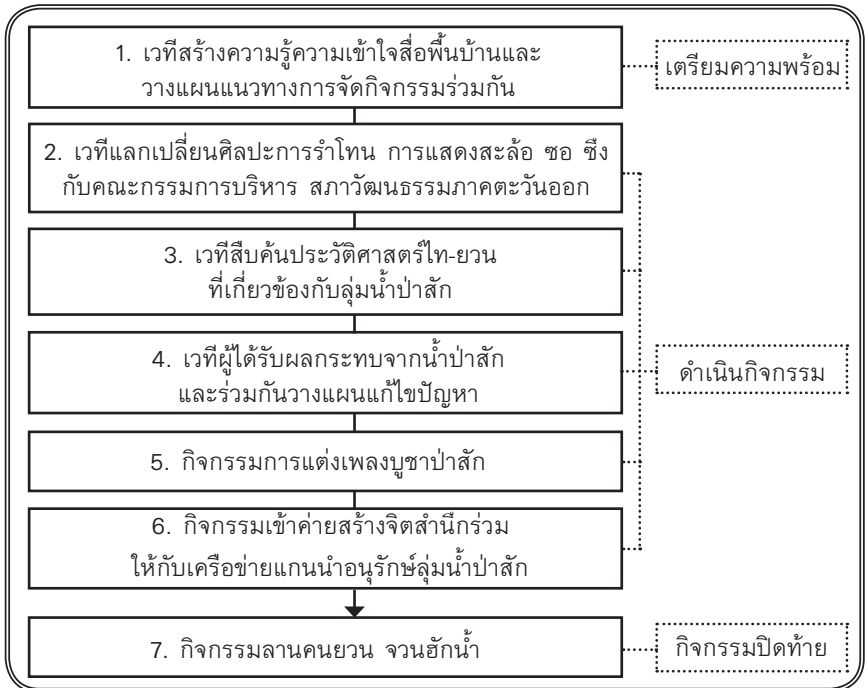
ดังนั้น ในงานวิจัยที่ภัททิราลงไปศึกษาต่อจากที่ภาคีในโครงการ สพส.ได้ดำเนินการเอาไว้ โดยใช้แนวคิดด้านนิเทศศาสตร์เรื่อง “การประสานสื่อ” (Mixed media) หรือหากขยายให้กว้างขวางขึ้นก็คือ “การบูรณาการการสื่อสาร” (Integration of communication) เข้าไปส่องวิเคราะห์ดู ภัททิราได้พบว่า ในการทำโครงการการใช้และพัฒนาสื่อพิธีกรรมที่เรียกว่า “พิธีสืบชะตาแม่น้ำ” นั้น ภาคีของสหส.ได้ดำเนินการตามหลักการและใช้เครื่องมือทุกชนิดของกระบวนการทัศน์ใหม่เชิงรุกในการทำงานของสื่อพิธีกรรม ดังนี้

(1) การวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำ

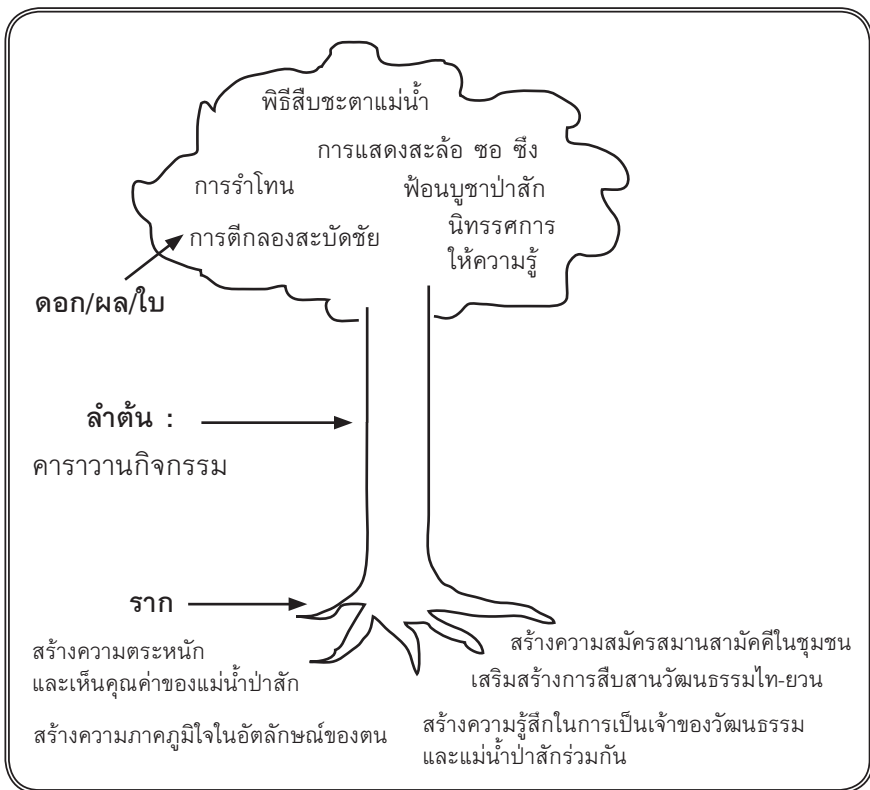
ภาพที่ 29: คุณลักษณะของพริบสีชะตาแม่น้ำ

(2) เครื่องมือ “คาราวานกิจกรรม”

ภาพที่ 30: คาราวานกิจกรรม

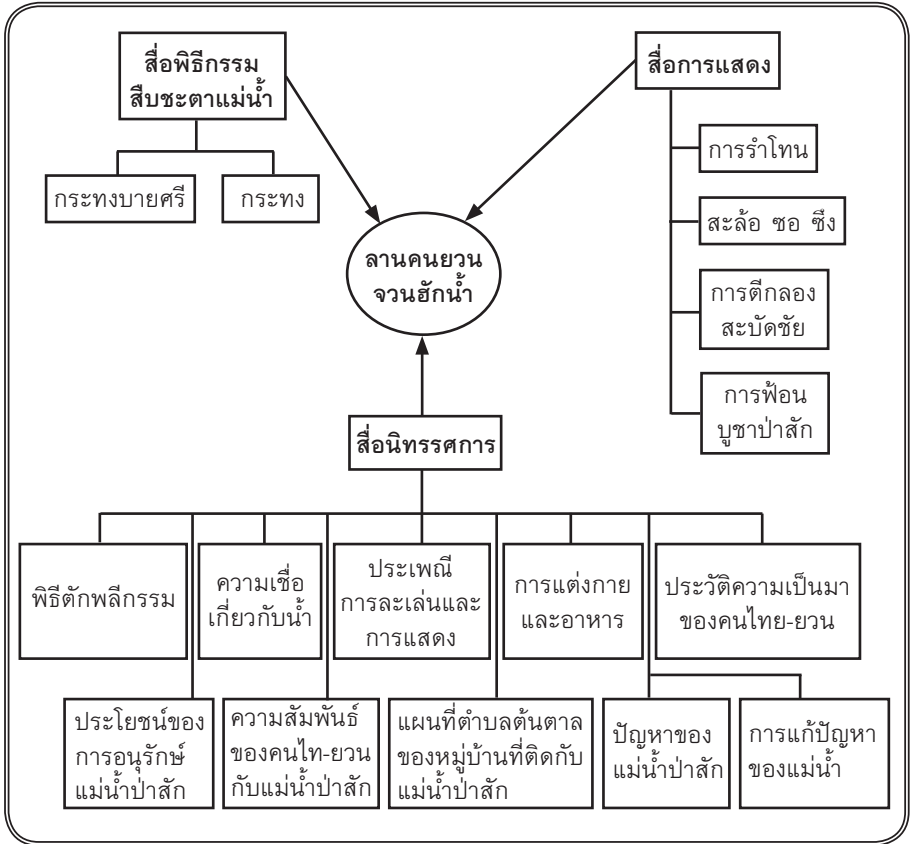
(3) เครื่องมือ “ต้นไม้แห่งคุณค่า” ของพิธีกรรมสืบชะตา แม่น้ำป่าสัก

ภาพที่ 31 ต้นไม้แห่งคุณค่า

(4) การบูรณาการ “การสื่อสารทุกประเภท” หลังจากได้ปรับปรุงเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์ประกอบย่อยๆทุกส่วน (ตามผลการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรม) แล้ว ในกิจกรรมสุดท้ายของโครงการนี้ได้ “ระดมพล” ทดสอบพลังของสื่อพิธีกรรมที่จะแสดงออกในการจัดงานพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำป่าสักนั่นเอง และในวัน

ดังกล่าวก็เป็นการ “ระดมพล” การสื่อสารทุกประเภทเข้ามาใช้เพื่อตอบ
 โจทย์ทุกข้อของสื่อพิธีกรรมนี้ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารแบบดั้งเดิมหรือแบบ
 ใหม่ก็ตาม ดังที่แสดงในภาพ

ภาพที่ 32: กิจกรรมในงานลานคนยวน จวนฮักน้ำ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. กาญจนา แก้วเทพ (2545)
เมื่อสื่อสองและสร้างวัฒนธรรม, คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
2. กาญจนา แก้วเทพ(บรรณาธิการ) (2548)
สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา: ภาพรวมจากงานวิจัย, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).
3. กาญจนา แก้วเทพ (2549)
“เมื่อสื่อพิธีกรรมเป็นลำนําแห่งความสุข” ใน กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (บก.)
ยึดหลักปักแน่นกับงานสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาวะ, นนทบุรี, โครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.)
4. กาญจนา แก้วเทพ (2549)
“แบบเรียนเบื้องต้น: การสื่อสารกับงานพัฒนาท้องถิ่น”
ในกาญจนา แก้วเทพ และคณะ
ปฐมบทแห่งองค์ความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข, นนทบุรี, โครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.)
5. กาญจนา แก้วเทพ (2551)
การจัดการความรู้เบื้องต้น เรื่อง “การสื่อสารชุมชน”, โครงการเมธีวิจัยอาวุโส ฝ่ายวิชาการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
6. กาญจนา แก้วเทพ (2553)
“การสื่อสารพื้นที่สาธารณะ: ทัศนะของฮาเบอร์มาส” ในแนวพินิจใหม่ในสื่อสารศึกษา, โครงการเมธีวิจัยอาวุโส ฝ่ายวิชาการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

7. จุมพล รอดคำดี และคณะ (2521)
การวิจัยบทบาทสื่อพื้นเมืองต่อการศึกษาของชาวบ้าน,
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
8. จุมพล รอดคำดี และคณะ (2532)
การสำรวจสื่อพื้นเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
9. ใจทิพย์ สอนดี (2543)
“กลยุทธ์การสื่อสารในโครงการบวชป่าชุมชน” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
10. ณัฐมน บัวพรมมี (2550)
“การใช้สื่อพิธีกรรมแข่งชะนามเพื่อเสริมสร้างอัตลักษณ์ศักดิ์ศรี
ชาวไทยไส้ บ้านโนนจาน อ.โนนสวรรค์ จ.นครพนม” วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ตีพิมพ์บางส่วนใน วารสารนิเทศศาสตร์ ปีที่ 26:3 (2551)
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
11. เรียรชัย อิศรเดช และคณะ (2547)
ศักยภาพโนราในการพัฒนาท้องถิ่น, รายงานการวิจัย สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)
12. ปพิชญา วรสารพิสุทธ์ (2550)
“การสื่อสารเพื่อสร้างความสามัคคีของชุมชนผ่านการทำงานบน
เครือข่ายการสื่อสารและสื่อพิธีกรรมจุลกฐิน”
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย ตีพิมพ์บางส่วนใน วารสารนิเทศศาสตร์ ปีที่ 26:3
(2551) คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
13. ปราณี้ วงษ์เทศ (2534)
เพศและวัฒนธรรม, ศิลปวัฒนธรรม, กรุงเทพฯ.

14. ภัททิรา วิริยะสกุลธรณ์ (2551)

“บทบาทสื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักของชาวไทย-ยวน
อ.เสาให้ จ.สระบุรี” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตีพิมพ์บางส่วนใน
**วารสารนิเทศศาสตร์ ปีที่ 27:4 (2552) คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**

15. มโนรส จันทร์พิทักษ์ (2550)

“การสื่อสารเพื่อการรื้อฟื้นและสืบทอดการสวดสภัญญะที่บ้าน
ใหม่สมบูรณ์ อ.หนองบุญมาก จ.นครราชสีมา” วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

16. สมสุข หินวิมาน (2551)

“แนวคิดในการศึกษาการบริหารจัดการวัฒนธรรมท้องถิ่น” ใน
กาญจนา แก้วเทพ และคณะ, **การบริหารจัดการวัฒนธรรม
พื้นบ้านแบบมีส่วนร่วมด้วยนวัตกรรมการวิจัย, สำนักงานคณะ
กรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.), 2553.**

17. สมสุข หินวิมาน (2553)

“การบริหารจัดการสื่อพิธีกรรมแบบมีส่วนร่วมด้วยนวัตกรรมการ
วิจัย” ใน กาญจนา แก้วเทพ และคณะ **การบริหารจัดการวัฒน
ธรรมพื้นบ้านแบบมีส่วนร่วมด้วยนวัตกรรมการวิจัย, สำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.)**

18. อคิน รพีพัฒน์ (2551)

**วัฒนธรรมคือความหมาย: ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด
เกียร์ซ, ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, กรุงเทพมหานคร.**

19. อตุลย์ ดวงดีทวีรัตน์ และคณะ (2547)

“แนวทางการสร้างเสริมและพัฒนบทบาทสื่อพื้นบ้านเพื่อการ
พัฒนาชุมชน” รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย(สกว.)

20. อริยา เศวตามร์ และคณะ (2547)

“การสื่อสารความหมายระหว่างชาวบ้าน: กรณีศึกษากองทุน
ชุมชนเครือข่ายกอบบุญข้าว, รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ภาษาอังกฤษ

21. Bell, C. (1992)

Ritual Theory, Ritual Practice, NewYork: Oxford University
Press.

22. Berger, I.L. (1967)

The Social Reality of Religion, London: Faber & Faber.

23. Bocoock, R. (1974)

Ritual in Industrial Society, London: George Allen &
Unwin Ltd.

24. Durkheim, E. (1915)

The Elementary Form of the Religion Life, London:
George Allen & Unwin Ltd.

25. Edles, E.D & Appelrouth, S. (2005)

Sociological Theory in the Classical Era, Sage Publications.

26. Hobsbawm, E. & Ranger, T. (1983)

The Invention of Tradition, Cambridge University Press.
England.

27. Kato Hidetoshi (1977)

“Popular culture” in D. Lerner & L.M. Nelson (eds)
Communication Research: a Half Century Appraisal,
The University Press of Hawaii.

28. Kopping, K.P. et al (eds) (2006)
Ritual and Identity, LIT Verlag, Berlin.
29. Lazarsfeld, P.F & Merton, R. (1960)
“Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action” in W. Schramm (ed). **Mass Communication**, Illinois: Board of Trustee of the University of Illinois.
30. Lerner, D. (1958)
The Passing of Tradition Society: Modernizing the Middle East, NewYork: Free Press.
31. Melkote, S.R. & Rao, S. (eds) (2001)
Critical Issues in Communication: Looking Inward for Answer, Sage Publications.
32. Rothenbuhler, E.W. (1998)
Ritual Communication, Sage Publications.
33. Turner, V. (1982)
From Ritual to Theatre New York: PAT Publications.
34. Van Gennep, Arnold (1909/1960)
The Rite of Passage (translated by M.B. Vizedom & G.L. Caffea, Chicago: University of Chicago Press, 1960.

ภาคผนวก

รายชื่อโครงการ”สื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข”(สพส.)ประเภทสื่อพิธีกรรม (26โครงการ) (พศ.2546-2549)

ภาคเหนือ

1. โครงการผีปู่ย่า 2004 เพื่อลูกหลาน ต.วอแก้ว อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง
2. โครงการเทศน์มหาชาติเพื่อสุขภาวะชุมชน วัดศรีสุพรรณ ต.หายยา จ.เชียงใหม่
3. โครงการประเพณีจี้ผางปะติ๊ด สื่อเพื่อการจรรโลงสันติภาพและสันติสุข อ.เวียงป่าเป้า จ.เชียงราย

ภาคกลาง

4. โครงการสืบสานประเพณีถว้ดแทน บ้านยางตะพาย ต.บึงบัว อ.วชิรบุรี จ.พิจิตร (ทอดกฐินแบบชาวส่วย)
5. โครงการหล่อเทียนหลอมใจชุมชน ต.โพธิ์ไทรงาม จ.พิจิตร
6. โครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบเพื่อการอนุรักษ์ลุ่มแม่น้ำป่าสัก จ.สระบุรี
7. โครงการสืบสานประเพณีแห่งสงครามตีโพรงมะเดื่อ จ.นครปฐม
8. โครงการสืบสานประเพณีตักบาตรเพ็งเดือนสาม(ไทพวน) จ.เพชรบุรี
9. โครงการสืบสานประเพณีการทำขวัญข้าวทำชีวิตดี ผลผลิตดี ต.บางซ้าย จ.พระนครศรีอยุธยา

ภาคอีสาน

10. โครงการพื้นเสียงสำเนียงสรภัญญะ อ.หนองบุญมาก จ.นครราชสีมา
11. โครงการรดเกล้า ลดอุบัติเหตุ อักแพง สามัคคีนำแนวมะหวดเก่า อ.โนนเมือง จ.อุบลราชธานี

12. โครงการตุ้มโฮมสอนขวัญ ม่วนซื่นโฮแซว หาแนวเกิดคุณค้ำรักษา
สุขภาพชุมชน อ.เมือง จ.ยโสธร
13. โครงการสืบสานประเพณี “กินหมูล้างดิน” (เหยียบหัวหมู) ถิ่นไทเพื่อ
แก้ไขปัญหารอคอคอดส์ จ.อำนาจเจริญ
14. โครงการพิงวยบลอง ชรองเรื่อง-ไอกะไดกะดิง ปะนาย อันตรายพิเกอด
“สงกรานต์ต้งดเหล่า” อ.หนองกี่ จ.บุรีรัมย์
15. โครงการสืบสานพิธีเหยา ชนเผ่าผู้ไท สานสายใยลูกหลาน
จ.มุกดาหาร
16. โครงการบุญการสืบสานตำนาน “บุญจุลกฐิน” (กฐินเล่น) อ.เมือง
จ.อำนาจเจริญ
17. โครงการตุ้มโฮม เต้าแม่นางดั่ง สงกรานต์บ้านเฮา ดิงเอาเยาวชนร่วม
กิจกรรม อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร
18. โครงการค้ำโพธิ์ ค้ำไฮ อ.ศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี
19. โครงการครอบครัวสุขสันต์ ชวนกันทำบุญ เกื้อกูลสังคม
อ.ศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี
20. โครงการอนุรักษ์สืบสานพิธีแข่งชะนามและสื่อพื้นบ้านชนเผ่าไทสี่
อ.โพนสวรรค์ จ.นครพนม
21. โครงการประเพณีเดือน3 ขึ้น 3 ค่ำ วันดีประเพณีไทยแสด(สู่ขวัญข้าว
ใส่ฝู่นนา) จ.นครพนม
22. โครงการสืบสานประเพณี พิธีสืบชะตา อ.เมือง จ.หนองคาย
23. โครงการรื้อฟื้นจิตสำนึกชุมชนไทพวนโดยประเพณีท้องถิ่น (สู่ขวัญ
ควาย) จ.หนองคาย
24. โครงการรำผีให้ห้วงใยลูกหลาน จ.อำนาจเจริญ
25. โครงการเป็นทม สังสมความดี จ.บุรีรัมย์

ภาคใต้

26. โครงการโตะคริม สื่อสารรักจากบรรพชนสู่ลูกหลาน อ.หาดใหญ่
จ.สงขลา